

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા

અધ્યાય : ૪

અભિનવટીકાકર્તા
પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મહારાજ સાહેબના શિષ્ય
મુનિ દીપરત્ન સાગર

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલ દંસણસ્સ

શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગરગુરૂભ્યો નમઃ

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

અભિનવ ટીકા

અધ્યાયઃ ૪

-: પ્રેરક:-

પૂજ્યમુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મં. સા.

:અભિનવટીકા-કર્તા:-

અભિનવ સાહિત્ય સર્જક મુનિદીપરત્નસાગર

તા.૧૬/૫/૮૪ સોમવાર ૨૦૫૦ માસઃ વૈશાખ સુદ:૫

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન-૩૪

વિષય અનુક્રમ:-

ક્રમ	વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
૧	દેવોના પ્રકાર	૧	૫
૨	દેવોની લેશ્યા	૨,૭,૨૩	૮
૩	દેવોના ભેદો	૩,૪,૫	૧૦
૪	ઈન્દ્રોની સંખ્યા	૬	૧૮
૫	દેવોનું કામ સુખ	૮,૧૦	૨૫
૬	ભવનનવાસીના ભેદ	૧૧	૩૮
૭	વ્યત્તરનના ભેદ	૧૨	૪૪
૮	જયોતિષના ભેદ અને વિશેષતા	૧૩ થી ૧૬	૫૦
૯	વૈમાનિકના ભેદ તથા વિશેષતા	૧૭ થી ૨૨	૬૬
૧૦	કલ્પનું સ્થાન	૨૪	૮૪
૧૧	લોકાન્તિક નું સ્થાન અને ભેદ	૨૫,૨૬	૮૬
૧૨	અનુતર ના દેવોની ભવગણના	૨૭	૧૦૫
૧૩	તિર્યચની વ્યાખ્યા	૨૮	૧૦૭
૧૪	ભવનવાસી દેવોનું આયુષ્ય	૩૦,૩૧,૩૨,૪૫	૧૧૧
૧૫	વૈમાનિક દેવોનું આયુષ્ય	૩૩ થી ૪૨	૧૧૬
૧૬	નારકોનું આયુષ્ય	૪૩,૪૪	૧૩૮
૧૭	વ્યત્તર દેવોનું આયુષ્ય	૪૬,૪૭	૧૪૪
૧૮	જયોતિષ દેવોનું આયુષ્ય	૪૮ થી ૫૩	૧૪૬
પરિશિષ્ટ			
૧	સૂત્રાનુક્રમ		૧૫૪
૨	અ કારાદિ સૂત્રક્રમ		૧૫૭
૩	શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠ ભેદ		૧૬૦
૪	આગમ સંદર્ભ		૧૬૩
૫	સ્થિતિ-આયુપ્રમાણ		૧૬૫
૬	શાશ્વતા ચૈત્યો-પ્રતિમાજીઓનું યંત્ર		૧૬૯
૭	સંદર્ભ સૂચિ		૧૭૫

ટાઈપસેટીંગ:- રે કોમ્પ્યુટર્સ, દિગ્વીજય પ્લોટ, શેરીનં ૩, જામનગર.
 પ્રિન્ટીંગ:- નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ધી-કાટા રોડ, અમદાવાદ.
 પ્રકાશક:- અભિનવશ્રુત પ્રકાશન, પ્ર.જે. મહેતા,
 પ્રધાન ડાકઘર પાછળ, જામનગર-૩૬૧ ૦૦૧.

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
નમો નમો નિમ્મલ દંસણસ્સ

તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

- તત્ત્વ :** (૧) યથાવસ્થિત જીવાદિ પદાર્થોનો સ્વ-ભાવ તે તત્ત્વ.
(૨) જે પદાર્થ જે રૂપથી હોય તેનું તે જ રૂપ હોવું તે તત્ત્વ-જેમકે જીવ જીવરૂપે જ રહે અને અજીવ - અજીવ રૂપે રહે છે.
- અર્થ :** (૧) જે જાણાય તે અર્થ.
(૨) જે નિશ્ચય કરાય કે નિશ્ચયનો વિષય હોય તે અર્થ.
- તત્ત્વાર્થ :** (૧) તત્ત્વ વડે જે અર્થનો નિર્ણય કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
(૨) જે પદાર્થ જે રૂપે હોય તે પદાર્થને તે રૂપે જ જાણવો કે ગ્રહણ કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
- અધિગમ :** (૧) જ્ઞાન અથવા વિશેષ જ્ઞાન.
(૨) જ્ઞાન થવું તે.
- સૂત્ર :** અલ્પ શબ્દોમાં ગંભીર અને વિસ્તૃત ભાવ દર્શાવનાર શાસ્ત્ર-વાક્ય તે સૂત્ર.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બન્ધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. આ સાતે તત્ત્વોને તે સ્વરૂપે જ ગ્રહણ કરવા રૂપ નિશ્ચયાત્મક બોધની પ્રાપ્તિ તે તત્ત્વાર્થાધિગમ.

સૂત્રકાર મહર્ષિ પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ સમગ્ર ગ્રન્થમાં તત્ત્વાર્થ ની સૂત્ર સ્વરૂપે જ ગુંથણી કરી છે માટે તેને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર કહ્યું છે.

નમોનમોનિમ્મલ દંસણસ્સ ચોથા અધ્યાયના આરંભે

પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં કુલ-૫૩ સૂત્રો છે. ચતુર્વિઘ-દેવગતિ વિષયક અધિકાર ની છણાવટ સાથે જીવ અધિકાર પણ અહીં સમાપ્ત થાય છે. એ રીતે સાત તત્વ વિષયક પ્રથમ જીવતત્વનું અધ્યયન પણ આ અધ્યાય ની સમાપ્તિ સાથે પૂર્ણતા પામે છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન ને આવરી લીધા પછી, બીજા અધ્યાય થી જીવ તત્વ વિષયક અધિકાર આરંભાયો. ત્રીજા અધ્યાયમાં નારક-મનુષ્ય અને તિર્થંક એ ત્રણ ગતિના જીવો વિશે સૂત્રકારે પ્રકાશ પાડેલ છે અને આ અધ્યાય થકી દેવગતિ વિષયક માહિતી સ્રોત પ્રાપ્ત થાય છે.

અધોલોક અને તીર્ણલોકનો વિષય કહેવાઈ ગયા પછી મુખ્ય વિષય વસ્તુ ઉર્ધ્વલોક સંબંધિ જ બાકી રહે. પરંતુ દેવો ત્રણે લોકમાં વિદ્યમાન હોવાથી આ અધ્યાયનું વિષયવસ્તુ પણ ત્રણે લોકની સ્પર્શના કરાવે છે.

આ સમગ્ર ચર્યા દરમિયાન એક મહત્વની બાબત તો સ્મરણસ્થ હોવી જ જોઈએ કે અહીં દેવ સંબંધિ વર્ણન ચતુર્ગતિના એક હિસ્સા સમાન છે. ગ્રન્થકાર મહર્ષિનું મુખ્ય ધ્યેય દેવ વિષયક માહિતી થી આપણને અવગત કરવાનું નથી. પણ જીવ તે ગતિના મોહમાં મુંઝાય નહીં અને પંચમી શતિરૂપ મોક્ષના ધ્યેયને વળગી રહે તે જોવાનું છે.

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્ર થકી મોક્ષમાર્ગ ને જણાવી તે માર્ગ પર ચાલવા અને મોક્ષ તત્વને પામવા માટે આ બધી માહિતી તો સાધનરૂપ છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિએ જેમ ત્રીજા અધ્યાયમાં નરક ગતિનું પ્રબળ પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેમ આ અધ્યાયમાં દેવગતિના ઠોસ સત્યોને અનાવૃત કરેલા છે જે જૂદા જૂદા ચાર પ્રકારના દેવોના વર્ણન થકી આપણે જાણવાનું છે.

પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકેષ્યો નમ:

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:-ત્રીજા અધ્યાયમાં નારક, મનુષ્ય અને તિર્યચને આશ્રીને કેટલીક હકીકતોનું પ્રતિપાદન કર્યું ચોથા અધ્યાયમાં હવે દેવસંબંધી અનેક વિષયોના પ્રતિપાદન કરતા-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દેવોના ભેદોને જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- દેવાષ્વતુર્નિકાયા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-દેવા: ચતુ: નિકાયા:

□ [4] સૂત્રસાર:- દેવતાઓ ચાર નિકાયવાળા છે.

[દેવો ચાર પ્રકારના છે-ભવનપતિ, વ્યંતર, જયોતિષ, વૈમાનિક]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દેવ: દેવ [દેવગતિ નામ કર્મનો જેને ઉદય છે તે]

ચતુ: ચાર-સંખ્યા છે.

નિકાય-જાતિ, વાસ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- પ્રથમ સૂત્ર હોવાથી કોઈ અનુવૃત્તિ નથી.

[7] અભિનવટીકા:- અધોલોક અને તીર્ણલોકનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. આ અધ્યાયનો મુખ્ય વિષય ઉર્ધ્વલોક છે.

આ અધ્યાયનો આરંભ કરતા સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવે છે કે -આ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં દેવ શબ્દ પ્રયોગ અનેક સ્થળે થયો છે. જેમકે-[અ.૧-સૂ.૨૨] ભવપ્રત્યયોઽવધિર્નારિકદેવાનામ્, [અ.૨-સૂ.૬] ઔદયિક ભાવના વર્ણનમાં દેવગતિ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. [અ.૬-સૂ.૧૪] કેવલિશ્રુતસદ્ગુણદેવાવર્ણવાદો દર્શન. તથા [અ. ૬-સૂ.૨૦] સરાગસંયમ સંયમા...દેવસ્ય વગેરે વગેરે.

આ રીતે અનેક વખત પ્રયોજાયેલ દેવ શબ્દનો અર્થ શો? અથવા આ દેવ ના ભેદ કેટલા?

❖ દેવ:- દીવ્યન્તિ ઇતિ દેવા:

દેવ શબ્દ મૂળ દિવ્ ધાતુથી બનેલો છે જે ધાતુ ક્રીડા, વિજીગીષા, વ્યવહાર, ધૃતિ, સ્તુતિ, આનંદ, મદ, સ્વપ્ન, કાન્તિ અને ગતિ અર્થ વાળો છે

દેવગતિ નામકર્મના ઉદયથી જે જીવ દેવપર્યાયને ધારણ કરે છે તેને દેવ કહે છે. તેઓ ઈચ્છા મુજબ ફરવાવાળા, સ્વભાવથી જ ક્રીડા-રમવામાં-મોજમજામાં આસક્ત, ભૂખ-તરસની બાધા વગરના, અસ્થિ-માસ-લોહી વગેરે થી રહિત શરીરવાળા હોવાથી દીપ્તિશાળી, સુંદર અંગોપાંગવાળા, વિદ્યા-મન્ત્રકે અંજન વિના જ શીઘ્ર-ચપલ અને આકાશગતિને પામેલા હોવાથી તેઓ દેવ કહેવાય છે.

❖ ચતુ: નિકાય:-

-ચતુ: નો અર્થ ચાર પ્રસિધ્ધ છે.

-ચતુ:નિકાય: ચત્વારો નિકાયા યેષાં તે ચતુર્નિકાયા:

—દેવ શબ્દના વિશેષણ જેવો જણાતો આ શબ્દ દેવો ના ભેદને દર્શાવે છે.

— નિકાય-નિકાય એટલે અમુક સમૂહ અથવા જાતિ, દેવોની ચાર-જાતિ અથવા ચાર નિકાય છે-

(૧)ભવનપતિ (૨)વ્યંતર (૩)જયોતિષ્ક (૪)વૈમાનિક

—નિકાયનો બીજો અર્થ વાસ કે નિવાસ એવો થાય છે આવા નિવાસ કે ઉત્પત્તિ સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તે ભિન્નતા ને આશ્રીને ચાર ભેદ જણાવેલ છે.

અથવા દેવગતિનામ કર્મોદયના સામર્થ્યથી બનેલા સમુદાયોને નિકાય કહે છે. જેમાં ભવનપતિ દેવગતિ નામકર્મના ઉદયથી ભવનપતિ દેવ થાય, વ્યંતર દેવગતિ નામકર્મના ઉદયથી વ્યંતર દેવ થાય, જયોતિષ દેવગતિ નામકર્મોદયથી જયોતિષ્ક થાય અને વૈમાનિક દેવગતિ નામકર્મોદય થી વૈમાનિક થાય.

—નિવાસ:- નિકાય નો બીજો અર્થ નિવાસ કર્યો છે. તે મુજબ ચારે નિકાયના દેવોનો ભિન્નભિન્ન નિવાસ કે ઉત્પત્તિ સ્થાન કયું ?

—૧- ભવનપતિ: રત્નપ્રભા પૃથ્વીપીડના ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનમાંથી ઉપર-નીચેના એક એક હજાર યોજનને વર્જીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં ૧૩ પ્રતર મધ્યે ૧૨ આંતરા આવેલા છે. આ બાર આંતરામાં પહેલા-છેલ્લા આંતરાને છોડીને વચ્ચેના ૧૦-આંતરા [ખાલીજગ્યા] માં દેવો ભવનપતિ દેવોની ઉત્પત્તિ તથા નિવાસ સ્થાન છે.

—૨- વ્યંતર:- રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનમાંથી જે ઉપરના ૧૦૦૦ યોજન છોડેલા છે. તે ૧૦૦૦ યોજનમાં પણ ઉપર નીચેના ૧૦૦-૧૦૦ યોજન છોડીને વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતર નિકાય દેવાનો નિવાસ અને ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

[ઉપરના જે ૧૦૦ યોજન છોડવામાં આવેલા છે તેમાં પણ ઉપર-નીચેના ૧૦-૧૦ યોજન છોડી દઈએતો વચ્ચેના ૮૦ યોજનમાં વાણવ્યંતર દેવોનો નિવાસ તથા ઉત્પત્તિસ્થાન અન્યગ્રંથમાં કહેલા છે]

—૩- જયોતિષ્ક:- સમભૂતલા પૃથ્વીથી ઊંચે [ઉર્ધ્વદિશામાં] ૭૮૦ યોજન ગયા બાદ ૧૧૦ યોજન ઊંચાઈ સુધીના વિસ્તારમાં જયોતિષ્ક દેવ જન્મ ધારણ કરે છે અને તેઓના ત્યાં નિવાસ પણ આવેલા છે.

—૪- વૈમાનિક :- જયોતિષ્કના નિવાસ સ્થાનથી કંઈક સાધિક અર્ધ-રજજુ ઉપર ગયાબાદ સૌધર્મકલ્પ થી સર્વાર્થસિધ્ધિ વિમાન પર્યન્ત વૈમાનિક દેવો જન્મ ધારણ કરે -ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રત્યેક વૈમાનિક દેવોનો જન્મ પોત-પોતાના વિમાનો માં જ થાય છે. તેમનો નિવાસ પણ તે-તે વિમાનો જ કહેવાય છે.

આ રીતે ઉત્પત્તિસ્થાનશ્રિત ચાર ભેદો જોયા. તેમાં વિશેષતા એટલી કે તેઓ પોતાના આ નિવાસ સ્થાનો સિવાય-

—અન્યસ્થાનોમાં પણ ગમનાગમન કરી શક્તા હોય છે.

—ભવનપતિ આદિ દેવો લવણ સમુદ્રાદિ નિવાસોમાં પણ રહે છે.

—જંબૂદ્વીપની જગની ઉપર આવેલી વેદિકા તથા અન્ય રમણીય સ્થળે પણ રહે છે.

—જંબૂદ્વિપથી અસંખ્ય દ્વિપ-સમુદ્ર ગયા બાદ વ્યંતર દેવોના પણ નિવાસો આવે છે. [જો કે વ્યંતર દેવો ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી]

ઉક્ત ચારે પ્રકારના, પોત-પોતાના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો પોતાના સ્થાન સિવાય, લવણસમુદ્ર-મેરુપર્વત-વર્ષધરપર્વત-આદિસ્થાનોમાં પણ રહે છે. પરંતુ તે-તે સ્થાનોમાં કદાપી જન્મ ધારણ કરતા નથી.

આ રીતે સ્વધર્મ-અપેક્ષાએ -જાતિ વૈશિષ્ઠ્ય સામર્થ્યથી નિકાયો કહેલી છે. જેનું વિશેષ વર્ણન અગ્રીમ સૂત્રોમાં કરેલું છે.

❖ સમગ્ર વર્ણન-ભાવદેવ અપેક્ષાએ- શ્રી ભગવતી સૂત્રના ૧૨માં શતકના ૯ માં (ઉદેશામાં ૪૬૧માં સૂત્રમાં [૧૨/૯/૪૬૧] જણાવે છે કે-કર્તિવિધાણં મંતે ! દેવા પળ્લતા ? ગોયમા ! પજ્જવિધા દેવા પળ્લતા દેવો પાંચ પ્રકારે કહ્યા છે.

(૧) ભવ્યદ્રવ્ય દેવો :- જે મનુષ્ય કે તિર્યંચ મરણ પછી દેવ થનાર છે તેને આગામી ભવને આશ્રીની ભવ્યદ્રવ્ય દેવ કહે છે.

(૨) નરદેવ :- ચૌદ રત્નોના અધિપતિ ચક્રવર્તિ શેષ મનુષ્યોથી ઉત્કૃષ્ટ હોઈ નરદેવા કહ્યા.

(૩) ધર્મદેવ :- યથોક્ત પ્રવચન અર્થ અનુષ્ઠાયિ પણાને લીધે, સધ્ધર્મ પ્રધાન વ્યવહારથી સાધુઓને ધર્મદેવ કહે છે.

(૪) દેવાધિદેવ :- તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયવાળા તથા શેષ દેવોને પણ પૂજ્ય હોવાથી તેને દેવાધિદેવ કહે છે.

(૫) ભાવદેવ :- દેવગતિનામકર્મના ઉદયથી જેણે દેવ - પર્યાયને ધારણ કરેલ છે, દેવાયુને વેદી રહ્યા છે. કીડાદી અતિશયવર્તી છે તે ભાવદેવ કહેવાય.

આ પાંચ ભેદ વર્તી દેવોમાં અહીં તેમજ આ સમગ્ર અધ્યાયમાં ફક્ત ભાવદેવોનું જ ગ્રહણ કરેલું છે. બાકીનું દેવપણું તો મનુષ્યોને પણ સંભવ છે. તેથી ફક્ત ભાવદેવને આશ્રીને જ ભવનપત્યાદિ ચારે ભેદો સમજવા

❖ પ્રશ્ન :- [૧] દેવોનું સ્વરૂપ અને ચાર નિકાય જણાવ્યા પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે દેવ તો દેખાતા નથી. પછી તેનું અસ્તિત્વ છે તે કેમ માનવું ?

☆ દેવગતિના એક વિભાગને આધારે બાકીના ભેદોના અસ્તિત્વ તત્ત્વ નું અનુમાન થઈ શકે છે જેમકે જ્યોતિષ્ઠ દેવોનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ છે માટે બાકીના દેવો પણ છે તેમ સમજી લેવું.

❖ પ્રશ્ન :- [૨] દેવા: બહુ વચન કે મુકયું ?

☆ દેવોના અંતર્ગત ભેદ અનેક છે તેથી દેવા: બહુવચન મુકયું.

❖ પ્રશ્ન :- [૩] દેવો તો ત્રણેલોકમાં છે છતાં અહીં ચોથા અધ્યાયમાં ઉર્ધ્વલોકની જ ઓળખ કેમ ?

ભવનપતિ - વ્યંતર અઘોલોકમાં છે, જ્યોતિષ્ઠ મધ્યલોકમાં છે, છતાં ઉર્ધ્વલોકમાં દેવો છે તેવું જે કહેવાય છે, અથવા ચોથો અધ્યાય ઉર્ધ્વલોક વર્ણન - પ્રધાન છે તેવું જે કથન થાય છે તે વૈમાનિક દેવોને આશ્રીને છે.

❑ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ :- [1] ગોયમા ! ચઝવ્વિહા દેવા પળ્લતા, તં જહા ભવળવડ્, વાળમંતર, જોડસ વેમાળિયા ❖ મગ. શ. ૨-૩.૭ સૂ. ૧

[2] દેવા ચઝવ્વિહા પળ્લતા, તં જહા ભવળવાસી, વાળમંતરા જોડસિયા વેમાળિયા પ્રજ્ઞા. પ.૧ દેવાધિકારે-સૂ.૩૮-૧ एवं जीवा. प्र.३ देवाधिकारे-उ-१-सू.११४.

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ :- ચારે નિકાયવિશે. - અ. ૪-સૂત્ર.૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૭

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ :-

(૧) ચારભેદ :- જીવવિચાર. ગાથા - ૨૪ વિવેચન.

દ્રવ્યલોકપ્રકાશ - સર્ગ: ૮ શ્લોક ૧

(૨) દેવવિશે - કર્મગ્રન્થ ૧ ગાથા - ૩૩ - વિવેચન

❑ [9] પદ્ય :-

(૧) દેવના મૂળ ભેદ ચારે, સૂત્રતત્ત્વાર્થે લઘ્વા.

ભેદ ત્રીજે દેવ જીવો, પીત લેશ્યા એ ગ્રહ્વા.

(૨) ભવનપતિ વાણવ્યંતર એ બે નિમ્નકોટીના દેવ કહયા.

પીતલેશ્વી જયોતિષી દેવો અને વૈમાનિક ઉચ્ચગણ્યા.

❑ [10] નિષ્કર્ષ :- આ અધ્યાયમાં દેવ-વિષયક વર્ણન છે. ચતુર્ગતિ રૂપ સંસારમાં એક દેવગતિ કહી છે. દેવનો અર્થ વાંચી તેમાં મોહાવા કરતા દેવ હોવું તે પણ એક ગતિનામકર્મનો ઉદય છે તેમ વિચારવું જોઈએ. આપણું ધ્યેયતો મોક્ષ છે. આ સમગ્ર ગ્રન્થના આરંભબિંદુ રૂપ પ્રથમ સૂત્ર પણ મોક્ષને જણાવે છે તેથી કોઈપણ કર્મ હોય પછી તે શુભગતિનું સૂચક હોય કે શાતા વેદનીયનું સૂચક. તેનો સર્વથા ક્ષય કરીને મોક્ષને પામવો તે જ લક્ષ્ય હોય, તે સિવાયની તમામ વિચારણા ગૌણ જ કરવી જોઈએ.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- ત્રીજા જયોતિષ દેવોની લેશ્યાને જણાવવા માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

❑ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *તૃતીય: પીતલેશ્ય:

❑ [3] સૂત્ર: પૃથક:- તૃતીય: પીત - લેશ્ય:

❑ [4] સૂત્રસાર:- ત્રીજા પ્રકારના [દેવો] પીત લેશ્યા [વાળા હોય] છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

તૃતીય: ત્રીજા પ્રકારના અર્થાત્ જયોતિષ

પીતલેશ્ય: પીત વર્ણરૂપ લેશ્યા, તેજો લેશ્યા.

❑ [6] અનુવૃત્તિ:- દેવાન્વતુર્નિકાયા: સૂત્ર ૪:૧ થી દેવા: શબ્દની અનુવૃત્તિ.

*દિગંબર આત્માય મુજબ આદિતસ્ત્રિણ પીતાન્તલેશ્યા: એવું સૂત્ર છે.

□ [7] અભિનવટીકા:- પ્રથમ સૂત્રમાં જે દેવોની ચાર નિકાય જણાવી તેના અનુસંધાને આ સૂત્રની રચના થયેલી છે. તેમાં બે જ શબ્દોની અભિનવટીકા જોવાની છે.

(૧) તૃતીય: (૨) પીતલેશ્ય:

❖ તૃતીય: પૂર્વ સૂત્રમાં ચાર સંખ્યા નિયત થઈ છે તેવા દેવ સમુહને જણાવ્યો. તે ચાર નિકાયમાં જેમનો ત્રીજો ક્રમ છે તેને માટે આ તૃતીય: શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

અર્થાત્ તૃતીય એટલે જયોતિષ્ક દેવ નિકાય. કેમકે ભાષ્યક્રમાનુસાર ચાર નિકાયમાં જયોતિષ્ક દેવનો જ ત્રીજો ક્રમ આવે છે.

❖ પીતલેશ્ય: અહીં બે શબ્દોનો સમાસ છે [પીતાલેશ્યાયસ્યાસૌ પીતલેશ્ય:] પીત અને લેશ્યા બે શબ્દ છે.

☆ પીત:-પીળા વર્ણને સામાન્ય થી પીત કહે છે. પરંતુ અહીં હારિભદ્રિયટીકામાં જણાવે છે કે પીતલેશ્ય ઇતિ તેજોલેશ્ય એવ ભવતિ ન કૃષ્ણાદિ લેશ્ય ઇતિ

—અર્થાત્ પીત લેશ્યા નો અર્થ તેજો લેશ્યા કરે છે.

—સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન પણ થાય જ, કે લેશ્યા છ પ્રકારે કહી. કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ-શુકલ. આ છ માંતો કયાંય પીત શબ્દ નથી. તેથી સ્પષ્ટતા કરી કે પીત એટલે તેજો

—સૂત્રકાર સ્વયં પણ સૂત્ર ૪:૭ માં પીતાન્તલેશ્યા: સૂત્ર થકી આ પીત શબ્દને પુન:જણાવે છે અને સૂત્ર ૪:૨૩ માં પીત-પદ્મ-શુકલ લેશ્યા. સૂત્રમાં પણ પીત શબ્દને પ્રયોજી તેનો [તેજસ] તેજોલેશ્યા એવો અર્થ જણાવે છે.

ટુંકમાં કહીએતો પીતલેશ્યા એટલે (યોથી) તેજોલેશ્યા

☆ લેશ્યા:- પીત શબ્દનો અર્થ તો તેજોલેશ્યા ક્યો પણ “ લેશ્યા ” એટલે શું? સામાન્યથી લેશ્યા એટલે આત્મપરિણામ. [જુઓ અ:૨ સૂ:૬]

પરંતુ અહીં તે દ્રવ્યલેશ્યા અર્થમાં ગ્રહણ કરેલ છે. તેથી લેશ્યાનો અર્થ અધ્યવસાય વિશેષરૂપ ભાવલેશ્યા ન લેવો પણ દ્રવ્યલેશ્યા લેવો. એટલેકે લેશ્યાનો અર્થ શારીરિક વર્ણ સમજવો.

—લેશ્યા શબ્દથી “શરીરનો વર્ણ” એવો જ અર્થ લેવો. કારણકે અધ્યવસાય વિશેષરૂપ ભાવલેશ્યાતો છ એ પ્રકારે-ચારે નિકાયના દેવોને વિદ્યમાન જ હોય છે.

— દેવોનું ગુણઠાણું યોથુ છે અને છઠ્ઠા ગુણ ઠાણા સુધી છ એ લેશ્યાનું અસ્તિત્વ સંભવે છે. સૂત્રકાર પોતે પણ અગ્રીમ સૂત્રોમાં જણાવે છે કે પહેલા બે નિકાયને કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત અને તેજો લેશ્યા હોય છે. વૈમાનિકોને તેજો - પદ્મ અને શુકલ લેશ્યા હોય છે. અને ભાવથીતો છ એ લેશ્યા સંભવે છે.

☆ પીતલેશ્યા શબ્દથી વિવિધ તારણો.

-૧- જયોતિષ્ક દેવોને તેજો લેશ્યા જ હોય છે. કૃષ્ણાદિ અન્ય લેશ્યા તેઓને હોતી નથી.

-૨- ભાષ્યકાર મહર્ષિએ લેશ્યા શબ્દથી શરીરનો જ વર્ણ લેવો તેવું કહ્યું નથી. હારિભદ્રિયટીકા કે પૂર્વાચાર્યકૃત ટીપ્પણમાં પણ આ અર્થ લીધો નથી. સિદ્ધસેનીય ટીકામાં લેશ્યા શબ્દથી શરીરનો વર્ણ અર્થ લીધો છે.

-૩- અહીં વિમાનના પ્રકાશરૂપ લેશ્યા-એવો અર્થ પણ કરાયો છે.

-૪- પીત લેશ્યા થકી દેવો- તેજસ્વી છે એવું કહેવાનો પણ સૂત્રકારનો આશય સંભવે છે. કેમકે જ્યોતિષ્ઠ દેવો તાપ કે પ્રકાશ આપનાર તરીકે જગપ્રસિધ્ધ છે.

-૫- આ દેવ પીત લેશ્યાવાળા અર્થાત્ પ્રગટપણે પ્રકાશ આપનારા છે તેમ પણ સમજી શકાય. વિવિધ ટીકાકારોએ આવા વિવિધ અર્થો ઘટાવ્યા છે. તેમાં લેશ્યા એટલે “શારીરિક વર્ણ” - અર્થ સ્વીકારી આ ટીકાનું સામાપન કરીએ.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ:- જોતિસિયાણં ઇગા તેઝલેસા....સ્થ્યા. સ્થ્યા. ૧-૩.૧ લેશ્યાધિકાર

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ :-

પીત - પીતાન્તલેશ્યા - અ. ૪-સૂ. ૭

પીતપદ્મશુકલલેશ્યા. અ. ૪-સૂ. ૨૩

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ :-

દંડક પ્રકરણ - ગાથા. ૧૫-મૂળ તથા વૃત્તિ.

□ [9] પદ :-

બંને પદો પૂર્વસૂત્ર:૧ માં સાથે કહેવાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ :- અહીં જ્યોતિષ્ઠ દેવોને પીત લેશ્યા અથવા તેજો લેશ્યાવાળા કહ્યા. પણ સાથે મહત્વનો ખુલાસો કર્યો કે આ દ્રવ્યલેશ્યાની વાત છે. ભાવથી તો છ એ લેશ્યા હોય. કારણકે તેઓ ચોથાગુણઠાકે છે.

જો તે સ્થિતિ નિવારવી હોયતો છઠ્ઠા ગુણઠાણાથી ઉપર-ઉપર આગળ વધવું જોઈએ. અર્થાત્ જો આત્મા ક્રમિક પણે વિકાસ સાધતો જાય તો અધ્યવસાયો પણ શુભ થતા જાય. અને આ અધ્યવસોવોનું શુભપણું ક્રમશઃ શુદ્ધતામાં પરાવર્તીત થતા છેવટે આત્મવિકાસની સર્વોચ્ચકક્ષા પ્રાપ્ત થાય.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર: ૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ચારે નિકાયના દેવોના ભેદોની સંખ્યાને આ સૂત્ર જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- દશાષ્ટપજ્વદ્વાદશવિકલ્પા:કલ્પોપપન્નપર્યન્તા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-દશ - અષ્ટ - પજ્વ - દ્વાદશ - વિકલ્પા - કલ્પોપપન્ન પર્યન્તા:

□ [4] સૂત્ર:સાર:- કલ્પોપપન્ન દેવ સુધીના [ચતુર્નિકાય દેવોના અનુક્રમે] દશ, આઠ, પાંચ [અને] બાર ભેદો છે.

[ભવનપતિ આદિચાર પ્રકારના દેવોના અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ, બાર ભેદો છે. આ ભેદો કલ્પોપપન્ન દેવ સુધીના [દેવોના] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દશ- દશ અષ્ટ-આઠ પચ્ચ- પાંચ દ્વાદશ- બાર

[આ ચારે - સંખ્યાવાચી શબ્દો છે. જે દેવોના ભેદ દર્શાવા મુકેલ છે]

વિકલ્પ-ભેદ બે પ્રકાર પર્યન્ત- સુધીના [હદ દર્શાવે છે]

કલ્પોપપન્ન- કલ્પ એટલે મર્યાદા, જ્યાં સ્વામી-સેવક આદિ મર્યાદા છે તે.

-કલ્પોપપન્ન જ્યાં કલ્પ - મર્યાદા છે તેવા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ દેવ.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- દેવાશ્વતુર્નિકાયા - અ. ૪ : સૂ.૧

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ ચારે નિકાયના દેવોના સ્વ-

સ્વનિકાય અનુસાર 'મુખ્ય-પેટા ભેદોને જણાવે છે. આ દશ વગેરે ચાર ભેદો ભવનપતિ આદિ ચાર નિકાયના દેવોના છે. જો કે એક વાત ખાસ નોંધ પાત્ર છે કે આ દશ આઠ વગેરે જ પેટા ભેદો છે તેમ ન સમજવું. કેમકે તે સિવાયના પણ પેટાભેદો આગળ કહેવાના છે.

જેમકે ભવનપતિ ના દશ ભેદમાં એકભેદ અસુરકુમાર કહ્યો. આ અસુરકુમારના પણ પરમાધામી દેવોના પંદર પેટા ભેદ છે. ' તેથી જ ઉપર મુખ્ય-પેટાભેદ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

❖ યથાક્રમ: આ સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્ર:૧ની અનુવૃત્તિ આવે છે. ત્યાં દેવનિકાયની સંખ્યા ચાર કહી છે, અહીં દશ વગેરે સંખ્યા પણ ચાર છે. બંનેમાં બહુવચન હોવાથી વચનભેદ પણ થતો નથી. તેથી ભવનપતિ આદિ સાથે દશ-આદિને ક્રમાનુસાર જોડવા જોઈએ તો જ સૂત્રનો યોગ્ય અર્થ નીકળી શકે.

-૧-દશ -ભવનપતિ નિકાયના દેવોના અસુરકુમાર, નાગકુમાર વગેરે દશ ભેદો છે.

-૨-અષ્ટ-વ્યન્તર નિકાયના દેવોના કિન્નર, કિપુરુષ વગેરે આઠ ભેદો છે.

-૩-પચ્ચ- જયોતિષ નિકાયના દેવોના સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પાંચ ભેદો છે.

-૪-દ્વાદશ:- વૈમાનિક નિકાયના દેવોના સૌધર્મ, ઇશાન વગેરે બાર ભેદો છે.

આ ચારે ભેદો, તેના પેટાભેદો કે તેથી પણ આગળના પ્રભેદોનું વર્ણન અત્રે કરેલ નથી. કેમકે હવે પછી કહેવાનારા સૂત્ર-૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૦ માં આ ચારે ભેદ સંખ્યાનું સુંદર વર્ણન કરાયેલું છે.

❖ વિકલ્પ:-અહીં વિકલ્પ શબ્દથી "ભેદ" અથવા "પ્રકાર" અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે. જેથી ભવનપતિનિકાય દેવના દશ-ભેદ છે એવો અર્થ થઈ શકે.

-ભેદ શબ્દપૂર્વની ચારે સંખ્યા સાથે જોડવાનો છે. કેમકે દશ-અષ્ટ-પચ્ચ-દ્વાદશ એ ચારે સંખ્યાવાચી શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થયેલો છે. અને આ પદ દ્વન્દ્વાન્તે હોવાથી નિયમાનુસાર તે પૂર્વ ના ચારે પદ સાથે જોડાઈ જશે - તેથી-

દશવિકલ્પા:, અષ્ટવિકલ્પા:, પચ્ચવિકલ્પા:, દ્વાદશવિકલ્પા: એવા પ્રકારના ચાર ભેદો સમજવા.

❖ કલ્પ:-કલ્પ શબ્દનો " મર્યાદા" અને "આચાર" બે અર્થ પ્રસિધ્ધ છે. પરંતુ આપણે તત્ત્વાર્થસૂત્રનો જ સંદર્ભ વિચારીએ તો એક વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતિપાદિત થાય છે.

☆ પ્રાગ્ ગૈવેયકેમ્યઃ કલ્પાઃ [અ.૪,સૂ.૨૪]સૂત્રની વ્યાખ્યા મુજબ “નગરૈવેયક પૂર્વે કલ્પ છે” અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના જે બાર દેવલોક છે તે બધાં રૈવેયક પૂર્વે હોવાથી તેને - “કલ્પ”- કહેવાય છે.

☆ ભવનપતિ આદિ જે ચતુષ્ટય તે આ કલ્પના અન્ત સુધીમાં આવી જાય છે. તેથી બીજી વ્યાખ્યા અનુસાર ભવનપતિ - વ્યંતર - જ્યોતિષી અને સૌધર્મથી અચ્યુત પર્યન્તના બાર દેવલોક બધાંનો સમાવેશ કલ્પમાં થાય છે. અર્થાત્ કલ્પ એટલે ભવનપતિ થી અચ્યુતદેવલોક સુધીના ચારે નિકાય.

☆ અત્ર કલ્પશબ્દોઽધિવાસવાચી

જેમાં - ઇન્દ્ર, સામાનિક વગેરે દશ પ્રકાર કલ્પી શકાય છે. [છૂટા પાડી શકાય છે.] તેને કલ્પ કહેવાય છે. [આ દશભેદ હવેપછીના સૂત્ર૪:૪માં કહેવાયેલ છે.]

☆ કલ્પ એટલે મર્યાદા - આચાર. અર્થ મુજબ, જ્યાં નાના - મોટા વગેરેની પરસ્પર મર્યાદા હોય, જ્યાં પૂજ્યોની પૂજા કરવા વગેરે આચાર હોય તેને કલ્પ કહે છે. ભવનપતિ દેવો થી આરંભી ને બારમા દેવલોક સુધીના દેવોમાં નાના - મોટાની મર્યાદા તથા પૂજ્યની પૂજા વગેરે આચાર હોવાથી તેને કલ્પ કહે છે.

☆ વ્યવહારથી તો એકથી બાર દેવલોકને આશ્રીને પણ કલ્પજ કહેવાય છે.

❖ કલ્પોપપન્નઃ-“કલ્પ”ના દેવોને કલ્પોપન્ન કહેવાય છે.

☆ વૈમાનિક નિકાયના દેવ સુધીના બધા દેવો કલ્પોપન્ન સમજવા.

☆ વૈમાનિક નિકાયના બે ભેદ છે કલ્પોપન્ન તથા કલ્પાતીત જુઓ-સૂત્ર [અ.૪-સૂ.૧૮]. આ કલ્પાતીત દેવો વૈમાનિક નિકાયના હોવા છતાં તેનું અહીં વર્જન કરવાનું છે. માટે “કલ્પોપપન્ન” - શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

☆ કલ્પમાં ઉત્પન્ન થાય તે કલ્પોપન્ન [દેવ]

❖ કલ્પોપપન્ન પર્યન્તાઃ

પર્યન્તઃ - અન્તે પરિગતા પર્યન્તાઃ , અંત-છેડો.

☆ કલ્પોપપન્ન સુધીના દેવોના ગ્રહણ માટે આ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

☆ બાર દેવલોક સુધીના દેવોને કલ્પોપન્ન કહ્યા છે. એટલેકે પ્રસ્તુત સૂત્ર મુજબના ચારે વિકલ્પો અહીં સુધીના દેવોને માટે જ કહ્યા છે તે વાત જણાવવાને માટે જ આ પર્યન્ત શબ્દથી મર્યાદા નક્કી કરી છે.

☆ તેનું કારણ એ છે કે વૈમાનિકના બે ભેદ છે. કલ્પોપન્ન અને બીજા કલ્પાતીત. આ કલ્પાતીત દેવોમાં “રૈવેયક” અને અનુત્તરવાસી દેવોનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને પ્રકારના કલ્પાતીત દેવોના વર્જનને માટે “કલ્પોપપન્નપર્યન્ત” શબ્દ કહેલો છે.

☆ જેને અન્તે કલ્પોપન્ન દેવ છે તે બધાને કલ્પોપન્ન પર્યન્ત કહે છે.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ :- ભવણવર્ષ દસવિહા પળ્લતા...વાળમન્તરા અઢ્ઢવિહા પળ્લતા...જોડસિયા પંચવિહા પળ્લતા....વેમાણિયા ઢુવિહા પળ્લતા કપ્પોપવળ્લગા ય કપ્પાઢ્યા

ય । કપ્પોવણ્ણગા બારસવિહા પણ્ણતા પ્રજ્ઞા. પ.૧ દેવાધિકારે સૂ. ૩૮/૨,૩,૪,૬

☆ તત્વાર્થસંદર્ભ:- ભવનપત્યાદિના ભેદો વિશે. અ.૪-સૂ. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૦, ૧૮, ૨૪

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ:- (૧) જીવવિચાર ગા. ૨૪

(૨) દ્રવ્યલોકપ્રકાશ સર્ગ: ૮ શ્લો. ૧, ૨, ૨૯, ૫૮, ૫૯, ૬૦.

□ [9] પદ :-

-૧- કલ્પોપન્ન અંત સુધી ભેદ સંખ્યા સંગ્રહી

દશ આઠ પાંચ ને બાર ભેદે ચાર દેવજાતિ કહી.

-૨- દશ ને આઠ પાંચ બાર ગણતા ભેદ ચાર દેવો કેરો

ઈદ્રાદિ દશ ભવનપતિને વૈમાનિક ના ભેદ બીજા.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર નો નિષ્કર્ષ, સંલગ્ન ભેદ સંખ્યાવાળા સૂત્રોમાં મુકેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- બારમા દેવલોક સુધી ઇન્દ્રાદિકની કલ્પના જોવા મળે છે. તેથી તે કલ્પ કહેવાય છે તેમ જ જાણવું. પણ આ ઇન્દ્રાદિ ભેદ વિવક્ષા કેટલા પ્રકારની છે તે જણાવવા આ સૂત્ર બનાવેલ છે. અથવા - આ સૂત્ર ચતુર્નિકાયના અવાન્તર ભેદોના જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *ઇન્દ્ર સામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશ પારિષાદ્યાત્મરક્ષ લોકપાલાઽનીકપ્રકીર્ણકાભિયોગ્યકિલ્બિષિકામ્વૈકશ:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ઇન્દ્ર - સામાનિક - ત્રાયસ્ત્રિંશ - પારિષાદ - આત્મરક્ષ - લોકપાલ - અનીક - પ્રકીર્ણક - આભિયોગ્ય - કિલ્બિષિકા: ચ એકશ:

□ [4] સૂત્ર: સાર:- [ભવનપતિ આદિ ચાતુર્નિકાયોમાં ઉપરોક્ત - દશ આઠ વગેરે અવાંતર ભેદોના] પ્રત્યેકના - ઇદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષાદ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય, કિલ્બિષિક [એ દશ ભેદો છે.]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ઇન્દ્ર - ઇન્દ્ર-અધિપતિ	સામાનિક - સામાનિક, ઇન્દ્ર સમાન ઋદ્ધિમંત
ત્રાયસ્ત્રિંશ - ગુરુ સ્થાનીય મંત્રી જેવા	પારિષાદ: - ઇદ્રની સભાના સભ્યો
આત્મરક્ષ - અંગરક્ષક	લોકપાલ - કોટવાળ જેવા

અનીક - સેના - સેનાધિપતિ

આભિયોગ્ય - નોકર જેવા

ચ - સમુચ્ચય અર્થ જણાવે છે

પ્રકીર્ણક - પ્રજા - નગરજન

કિલ્બિષિક - હલકાદેવો

એકશ: - એક એક ભેદ.

* દિગંબર આમાન્યમાં ઇન્દ્રસામાનિક ત્રાયસ્ત્રિંશપારિષદાત્મરક્ષ એ પ્રમાણે સૂત્ર છે.

□ [6]અનુવૃત્તિ:- (૧) દેવાશ્વતુર્નિકાયા: અ.૪-સૂ.૧

(૨) દશાષ્ટપન્ચદ્વાદશવિકલ્પા:—અ.૪-સૂ. ૩

□ [7]અભિનવટીકા:- પ્રથમ સૂત્રમાં દેવોના ચાર નિકાય કહેલા છે. આ ચારે નિકાયના દેવોમાં કલ્પોપન્ન પર્યન્ત દેવોમાં પ્રત્યેકના અનુક્રમે દશ - આઠ - પાંચ - બાર ભેદો કહ્યા છે. આ ભેદ વર્તી દેવોમાં પણ ઇન્દ્રાદિ દશ - દશ ભેદ જોવા મળે છે.

જેમકે ભવનપતિ નિકાય એ એક ભેદ છે. તેના અસુરકુમાર-આદિ દશ પ્રકારે-દશ ભેદ છે. આ અસુરકુમારના ઇન્દ્ર-સામાનિક વગેરે દશભેદ થાય-એ જ રીતે નાગકુમારના પણ દશભેદ થાય. --એજ રીતે વૈમાનિકના પણ ઇન્દ્ર-સામાનિક-ત્રાયસ્ત્રિંશ વગેરે દશ ભેદ થાય.

હવે અહીં તે દશ ભેદની અભિનવટીકા રચેલ છે. —

❖ **ઇન્દ્ર:-**સર્વ દેવોનો અધિપતિ અથવા રાજા

—ભવનપતિ, વ્યન્તર, જયોતિષ અને વૈમાનિક આ ચારે નિકાયો ના દેવોમાં જે પોત પોતાના નિકાયવર્તી દેવોનો અધિપતિ - સ્વામી છે તેને ઇન્દ્ર કહે છે. જેમકે સુધર્મા દેવલોકના દેવોનો સ્વામી સૌધર્મેન્દ્ર છે.

— સામાનિક વગેરે બાકીના નવેનો અધિપતિ અને પરમ ઐશ્વર્ય યુક્ત હોવાથી તેને ઇન્દ્ર કહે છે.

— અન્યદેવાસાધારણાણિમાદિગુણપરમૈશ્વર્યયોગાત્ત્વંદંતિ ઇતિ ઇન્દ્રા:

❖ **સામાનિક:-**ઇન્દ્રનાહી પણ ઇન્દ્રસમાન અમાત્ય, પિતા, ગુરુ ઉપાધ્યાય આદિની જેમ જે મહાન્ છે, જેનામાં ઇન્દ્રત્વ નથી, આજ્ઞા કરવાની યોગ્યતા કે અધિકાર જેનામાં નથી. પણ જેનું ઐશ્વર્ય બધું સમાન છે તે દેવોને સામાનિક કહે છે.

— આયુ વગેરેથી જેઓ ઇન્દ્રસમાન છે. ફક્ત સકળ કલ્પનું આધિપત્ય નથી પણ બાકી બધું સમાન છે. તેથી સમાન સ્થાને હોવાથી સામાનિક કહયા છે. તેઓ અમાત્ય - પિતા - ગુરુ - મહત્તર - ઉપાધ્યાય આદિની જેમ પૂજનીય છે આદરણીય છે.

— આજ્ઞૈશ્વર્યવર્જિતમ્ આયુર્વીર્યપરિવારભોગોપભોગાદિસ્થાનમ્ ઇન્દ્ર: સમાનં તત્ર ભવા: સામાનિકા ઇન્દ્રસ્થાનાર્હત્વાત્ । મહત્તરપિતૃગુરૂપાધ્યાય તુલ્યા: ।

❖ **ત્રાયસ્ત્રિંશ:-** પુરોહિતો અને મંત્રીઓ.

— રાજ્યમાં જે રીતે મંત્રી અને પુરોહિત હોય છે. તે રીતે જે દેવ તેના સમાન સ્થાન ઉપર નિયુક્ત હોય છે તેને ત્રાયસ્ત્રિંશ કહે છે.

— મંત્રી એટલે રાજ્યની ચિંતાથી ભરેલા માનસવાળા અને પુરોહિત એટલે શાંતિ - પુષ્ટી આદિ કર્મને કરનારા એવા મંત્રી અને પુરોહિત સમાન. પ્રત્યેક ઇન્દ્ર પાસે ૩૩-૩૩ની સંખ્યામાં જ આ દેવા હોય છે માટે તેને ત્રાયસ્ત્રિંશત્ કહેલા છે.

— ઇન્દ્રને સલાહ આપનાર મંત્રી કે શાંતિ-પુષ્ટિ કર્મદ્વારા પ્રસન્ન રાખનારા પુરોહિત સમાન આ દેવો ભોગ માં બહુ આસક્ત હોવાથી તેને દોગુંદક પણ કહે છે.

— ત્રાયસ્ત્રિંશતિ જાતા ત્રાયસ્ત્રિંશા: । મંત્રીપુરોહિતસ્થાનોયા હિ યે ત્રાયસ્ત્રિંશદેવાસ્ત એવ

ગાયસ્ત્રિંશા ।

❖ **પારિષદ્ધ:**- મિત્ર સ્થાને રહેલા

— મિત્ર સમાન અથવા સભાસદોના સ્થાન પર રહેલા.

— ઇન્દ્રની સભાના સભ્યો, જેઓ ઇન્દ્રના મિત્ર છે અને અવસરે ઇન્દ્રને વિનોદ આદિ થકી આનંદ પમાડે છે.

—પારિષદ્ધા વયસ્થાનીયા: , પરિષદિ સાધવ: પારિષદ્ધા: મિત્રસદ્શા:

❖ **આત્મરક્ષ-** ઇન્દ્રના ખાસ અંગ રક્ષકો

— ઇન્દ્રની ખાસ અંગ રક્ષા માટે તેની પીઠ પાછળ હથીયાર લઈને ઉભા રહે , સ્વામીની સેવામાં ખડે પગે હોય, એવા અંગરક્ષક દેવ.

— જે શસ્ત્ર ઉગામીને આત્મરક્ષક રૂપે પીઠની પછવાડે ઉભા રહે છે તે.

— જો કે ઇન્દ્રને કોઈ પ્રકારનો ભય હોતો નથી. તો પણ ઇન્દ્રની વિભૂતિ બતાવવા તથા અન્ય દેવો ઉપર પ્રભાવ પાડવા-કવચ ધારણ કરીને શસ્ત્ર સહિત ઇન્દ્રની પાછળ ઉભો રહે છે.

— આત્માનં રક્ષતીતિ આત્મરક્ષા: તે શિરોરક્ષોપમા:

❖ **લોકપાલ:-** ચોકિયાત પોલિસ કે ચર સમાન.

— જે ચોર વગેરેથી રક્ષા કરનાર કોટવાળ સમાન છે તેને લોકપાલ કહે છે

— જે સરહદની રક્ષા કરે તે લોકપાલ.

— અરક્ષકાર્થચરસ્થાનીયા: સ્વવિષયસન્ધિરક્ષણનિરૂપિતા આરક્ષકા:, અર્થચરખચૌરોદ્ધરણિકરાજસ્થાનીયાદયસ્તત્સદશા લોકપાલ:

❖ **અનીક:-**લશ્કર તથા તેના અધિપતિ જેવા

— સૂત્રથી અનીક શબ્દ થકી “સેના” અર્થ થશે. અને ભાષ્યથી અનીકાધિપતિ શબ્દ હોવાથી “સેનાધિપતિ” અર્થ પણ થશે

— દંડનાયક સ્થાનીય, દંડનાયક અથવા સેનાધિપતિ - સૈનાનિ. અહીં સેના તથા સેનાધિપતિ બંને અર્થ લેવાથી દશ સંખ્યા જળવાઈ રહે છે. જો સૂત્રમાં બંને ખુલાસા હોત તો ઈન્દ્રાદિ સંખ્યા ૧૦ ને બદલે ૧૧ થઈ જાત.

— અનીકાનિ ઇવ અનિકાનિ તાનિ દંડ સ્થાનીયાનિ ગંધર્વા નીકાદિનિ સપ્ત ।

❖ **પ્રકીર્ણક:-**શહેરી કે દેશવાસી સમાન.

— જે નગરવાસી સમાન છે, પ્રજાજન જેવા છે તે પ્રકીર્ણક છે

— પ્રકીર્ણા એવ પ્રકીર્ણકા: તેપૌરજનપદકલ્પા:

❖ **આભિયોગ્ય:-**નોકર તુલ્ય દેવો

— ચાકર તુલ્ય દેવોને આભિયોગ્ય દેવ કહે છે

— જેમને વિમાનવહન આદિકાર્યો અવશ્ય કરવા પડે છે તેવા નોકરદેવ

— આભિમુરવ્યેન યોગોઽભિયોગ: -પરારિરાધયિષાયાભિમુરવીકૃત કર્મવિશેષ:,

અભિયોગકર્મ યેષાં વિદ્યતે-તે કર્મકર સ્થાનીયા:

❖ **કિલ્બિષિક:** અંત્યજ સમાન દેવો

- નગરની બહાર રહેનારા ચાંડાલાદિ સમાન દેવો તે કિલ્બિષિક
- હલકા દેવોની કોટિમાં જેની ગણના થાય છે તેના ચંડાલ વગેરે સમાન
- કિલ્બિષં - પાપં તદેષામસ્તિ ઇતિ । અન્તસ્થ સ્થાનીયા ।

❖ **ઁકશ:** એક - એક [પ્રત્યેક] દેવ નિકાયના આ ઇન્દ્ર આદિ દશ - દશ ભેદ છે તેવું જણાવવા માટે આ શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે. તેમાં એક-એક એવા વીંશ્વાર્થક શબ્દને જણાવવા શસ્ પ્રત્યય લગાડી ઁકશ: કરેલ છે.

— અથવા - બધા નિકાયોની મળીને આ ઇન્દ્રાદિ દશ વ્યવસ્થા છે તે સૂચવવા ઁકશ: શબ્દ મુકવામાં આવેલ છે.

❖ **વિશેષ :-** અહીં ઇન્દ્ર વગેરે દશની જે વ્યવસ્થા કહી છે તે સર્વ સામાન્ય કથન છે. તે નિયમ માં પણ અપવાદ છે જે હવે પછીના સૂત્રમાં જણાવેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ **આગમસંદર્ભ :-** દેવિંદા...એવં સમાણિયા...તાયતીસગા, લોગપાલા, પરિસોવવન્નગા... અણિયાહિવર્ઘ આયરક્રવા સ્થા. સ્થા. ૩-૩.૧-સૂ. ૧૩૪/૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૫
દેવકિલ્બિસિ...અભિજોગિ ઔપ. સૂ. ૪૧/૧(૧૫), ૪(૧૮) ચઙ્ગિહા દેવાળ ઠિતી પળ્ળત્તા, તં દેવે ણામમેગે, દેવાસિણાતે નામમેગે, દેવપુરોહિતે નામમેગે, દેવપજ્જલણે નામમેગે સ્થા. સ્થા. ૪-૩.૧ સૂ. ૨૪૮

☆ **અન્યગ્રન્થસંદર્ભ :-** બૃહત્સંગ્રહણી ગાથા - ૨નું વિવરણ

□ [9] પદ :-

- (૧) ત્રાયસ્ત્રિંશક લોકપાલો ભેદ બેને પરિહરી
આઠભેદે દેવ વ્યંતર, જયોતિષી પણ ચિત્તધરી
પ્રથમ ભવનપતિ સ્થાને ભેદ દશને માનવ
દેવ વૈમાનિક સ્થાને, તેહ દશ સ્વીકારવા.
- (૨) ઇન્દ્ર સામાનિક ને ત્રાયસ્ત્રિંશત્ પારિષાઘ આત્મરક્ષી.
લોકપાલને અનીક પ્રકીર્ણક આભિયોગ્યને કિલ્બિષી

□ [10] નિષ્કર્ષ :- આ સૂત્ર નો નિષ્કર્ષ હવે પછીના સૂત્ર:પની સાર્થે આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર: ૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં ચારે નિકાયના દેવોમાં ઇન્દ્ર આદિ જે દશ-દશ ભેદને જણાવ્યા તેના અપનાદને આ સૂત્ર જણાવે છે જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જાવ્યન્તરજ્યોતિષ્કા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- ત્રાયસ્ત્રિંશ - લોકપાલ - વર્જા - વ્યન્તર - જ્યોતિષ્કા:

□ [4] સૂત્રસાર:- વ્યંતર અને જયોતિષ્ક નિકાય ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાળ વર્જિત છે
[અર્થાત્ તે બે જાતિમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાળ નથી - બાકીના ઇન્દ્રાદિ આઠ ભેદો છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:- બધા શબ્દોના અર્થો કહેવાઈ ગયા છે.

ત્રાયસ્ત્રિંશ - [જુઓ સૂત્ર :૪]

લોકપાલ- લોકપાલ [જુઓ સૂત્ર :૪]

વ્યન્તર - વ્યંતર [જુઓ સૂત્ર :૧]

જ્યોતિષ્ક - જયોતિષ્ક [જુઓ સૂત્ર :૪]

વર્જા - વર્જિને - છોડીને.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- -૧- ઇન્દ્રસમાનિકત્રાયસ્ત્રિંશપારિષદાત્મરક્ષલોકપાલાનીકપ્રકીર્ણકા
ભિયોગ્યકિલ્બિષિકાષ્વૈકશ:

-૨- દેવાષ્વતુર્નિકાયા:

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રપોતે જ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. છતાં તેની વિશેષ સમજ ને માટે
અહીં મુદ્દાસર કેટલીક નોંધ રજૂ કરેલ છે.

-૧- સૂત્રકારે દેવોની ચાર નિકાય કહેલ છે

ભવનપતિ - વ્યંતર - જયોતિષ્ક-વૈમાનિક.

-૨- આ ચાર નિકાયમાં પહેલા ભવનપતિ અને છેલ્લા વૈમાનિક એ બંનેમાં તો ઇન્દ્ર વગેરે
દશે ભેદોનું અસ્તિત્વ છે જ.

-૩- પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ વ્યન્તર અને જયોતિષ્ક એ બેની બધી નિકાયોમાં
અર્થાત્ વ્યન્તર ના આઠ મુખ્ય ભેદ અને જયોતિષ્કના પાંચ મુખ્યભેદને આશ્રીને જણાવે છે
કે તેમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ એ બંને હોતા નથી.

-૪- ભાષ્યકાર મહર્ષિલખે છે કે વ્યન્તરા જ્યોતિષ્કાષ્વ અષ્ટવિદ્યા ભવન્તિ અર્થાત્ વ્યન્તર
અને જયોતિષ્ક નિકાયના દેવોમાં આઠ ભેદો હોય છે.

-૫- આ આઠભેદ એટલે - ઇન્દ્ર, સામાનિક, પારિષાધ, આત્મરક્ષ, અનીક, પ્રકીર્ણક,
આભિયોગ્ય, કિલ્બિષિક

-૬- સૂત્ર:૪ ઉત્સર્ગવિધિ જણાવતું હતું અહીં તેનો અપવાદ જણાવે છે.

-૭- શ્લોકવાર્તિક ના કર્તા વિદ્યાનંદ સ્વામીજી જણાવે છે કે - રાજાના વિશિષ્ટ
પુન્યાનુસારજ મંત્રી-પુરોહિત કે આરક્ષક ની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવું પુન્ય આ બે નિકાયવાળા
જીવનું નથી હોતું. તેથી તેને મંત્રી - પુરોહિત આદિ સ્થાનાપન્ન થતા નથી.

મૂળ સૂત્રનો સંસેપાર્થ એટલો જ છે કે -“વ્યંતર નિકાયના આઠ અને જયોતિષ્ક નિકાયના
પાંચ ભેદો ફક્ત ઇન્દ્ર આદિ આઠ વિભાગોમાં જ વિભક્ત છે. કેમકે એ બંને નિકાયોમાં
ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ જાતિના દેવો નથી.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- વાળમંતર જોડિસિયાળં તાયતીસ લોગપાલા નતિથ પ્રજ્ઞા. પ.૨-
સૂ. ૪૭/૩ एवं ૫૦/૩ - સૂત્ર વર્ણને લોગપાલ एवं ત્રાયસ્ત્રિંશસ્ય ઉલ્લેખો ન વિद्यते ।

અ. ૪/૨

—નુ પ્રજ્ઞા. પ.-૨-સૂ. ૪૬/૩ એવં ૫૧/૪ દ્વયોર્વર્ણને ત્રાયસ્ત્રિંશત એવં લોગપાલ-
ઉલ્લેખ વિદ્યમાન:

□ [9] પદ :-

- ૧- પ્રથમ પદ - પૂર્વસૂત્ર:૪માં કહેવાઈ ગયું છે.
- ૨- એ દશ પૈકી ત્રીજા છઠ્ઠા, નથી વ્યંતર જયોતિષીમાં
ભવનપતિ વ્યંતરમાં ઈદ્રો, બન્ને લેશ્યા પીત સીમા.

□ [10] નિષ્કર્ષ :- સૂત્ર:૪ તથા પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કથનતો અતિ સામાન્ય જ જણાશે
કે દરેક નિકાયના દેવોમાં આ ઈન્દ્રાદિ વિભાગ હોય છે. પણ તેનું તારણ શું વિચારવું ?

પ્રથમ તો એ વાત છે કે દેવો પણ સર્વથા સુખી જ હોય, ત્યાં કોઈ માલિક - નોકર કે સેવ્ય
- સેવક ન હોય તેવી માન્યતા નિર્મૂળ થાય છે. દેવલોકમાં પણ કોઈ રાજા છે - કોઈ નોકર છે
- કોઈ મંત્રી છે - કોઈ કોટવાળ છે - કોઈ પરચૂરણ નગરજન જેવા પણ છે. અર્થાત્ ત્યાં જઈએતો
પણ કોઈકતો માલિક હોવાનો.

હવે જો માલિક જ સ્વીકારવો છે તો ત્રીજા [ઉર્ધ્વ] લોકમાં રહેલાને માલિક બનાવવા
કરતા ત્રણલોકને અંતે રહેલા ત્રિલોકેશ્વરને જ શામાટે ન બનાવવો ? કદાચ પુન્યના યોગે ઇન્દ્ર
ની જ પદવી પણ મળી જાય તો પણ તે રાજાપણું કેટલો કાળ ટકશે ? તેના કરતા કાયમી
રાજાપણું મેળવવું શું ખોટું ?

અર્થાત્ જો માથે સર્વોચ્ચ માલિક જોઈતો હોય તો મોક્ષમાર્ગને અનુસરો અને જો સ્વયં
માલિક બનવું હોય તો મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવો એજ એક માત્ર શ્રેયસર કર્તવ્ય છે.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૬

□ [1] સૂત્રહેતુ :- દેવોની ચારનિકાય કહી છે. તો શું ઈન્દ્રો પણ ચાર જ હશે ? એવું
કોઈ વિચારી શકે - આ સમસ્યાના નિવારણ માટે પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના થયેલી છે.

- આ સૂત્ર ઈન્દ્ર ની સંખ્યાનો નિયમ દર્શાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- પૂર્વયોર્દ્ધિન્દ્રા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્ :- પૂર્વયો: - દ્વિ: - ઇન્દ્રા:

□ [4] સૂત્રસાર:- પહેલા બે [નિકાયમાં એટલે કે ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયોમાં]
(પ્રત્યેકના) બે-બે ઈન્દ્રો છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

પૂર્વયો: પૂર્વના બે [ચાર નિકાયમાં થી પહેલી બે નિકાયના દેવો]

દ્વિ:-બે - [બે-બે] ઇન્દ્ર - ઈન્દ્ર [જુઓ સૂત્ર:૪]

□ [6] અનુવૃત્તિ :- દેવાશ્વતુર્નિકાયા:

□ [7] અભિનવટીકા:- પ્રથમ સૂત્રમાં દેવોની ચાર નિકાય જણાવી છે. તે ચાર

નિકાયોમાં પ્રથમની બે નિકાય અર્થાત્ ભવનપતિ અને વ્યંતર એ બે નિકાયોની અહીં વાત કરેલી છે. આ બે નિકાયોમાં દેવોના જેટલા વિકલ્પ છે. તે દરેક વિકલ્પમાં બે-બે ઇન્દ્રો હોય છે એટલે કે ભવનપતિ નિકાય ના દસ ભેદ છે તો તે દશોમાં અને વ્યંતર નિકાયના આઠ ભેદ છે તો તે બંનેના પણ બે-બે ઇન્દ્રો જાણવા.

❖ પૂર્વયો: પૂર્વના બે.

—પૂર્વયો: શબ્દથી પ્રથમ અને દ્વિતીય એ બે નિકાયનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેથી જ ભવનપતિ અને વ્યંતર નું ગ્રહણ થયું.

—પૂર્વ શબ્દને ઓસ્ પ્રત્યયલાગી જે પૂર્વયો: રૂપ બન્યું છે. તે દ્વિવચનાન્ત રૂપ હોવાથી આઘની બે નિકાયનું ગ્રહણ સૂચવે છે.

—અથવા પ્રથમ નિકાયની નીકટતાને લીધે કે તૃતીયાદિ નિકાયની અપેક્ષા એ જોતા દ્વિતીય નિકાયનું પણ “ પૂર્વ ” પણ સિધ્ધ થાય છે. માટે તેનું ગ્રહણ કર્યું.

❖ દ્વીન્દ્રા: અહીં બે-બે ઇન્દ્રો એવો વીપ્સા રૂપ અર્થ ગર્ભિત છે. તેથી તેનો વિગ્રહ દ્વૌ દ્વૌ ઇન્દ્રૌ યેષાં તે દ્વીન્દ્રા: એ પ્રકારે થશે.

—અહીં વીપ્સાર્થની વિવક્ષા હોવાથી બે-બે ઇન્દ્રો એવો અર્થ થાય છે કે જેના પરિણામે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિમાં અને કિન્નર આદિ વ્યંતરોમાં દક્ષિણનો એક અને ઉત્તરનો એક એવા બે ઇન્દ્રોની ગણના કરવામાં આવેલી છે.

❖ પૂર્વની બે નિકાય જ સૂત્રમાં કેમ લીધી ?

❖ જો બધાં જ ઇન્દ્રો એક-એક હોત તો આવી સમસ્યા ઉત્પન્ન થઈ ન હોત. પરંતુ પૂર્વની બે નિકાયમાં [ભવનપતિ અને વ્યંતર માં] પ્રત્યેક જાતિમાં બે-બે ઇન્દ્રો છે. જ્યારે બાકીની બે નિકાય [જયોતિષ્ઠ અને કલ્પોપન્ન વૈમાનિકમાં એક-એક ઇન્દ્રજ છે.]

આ રીતે દ્વીન્દ્રા: એવું સૂત્ર બનાવવાથી પ્રથમની બે નિકાયને સ્પષ્ટપણે અલગ પાડેલ છે. કેમકે પૂર્વ સૂત્ર: ૪ માં ઇન્દ્રસામાનિક આદિ દશ ભેદ જણાવવા થકી બધી નિકાયમાં ઇન્દ્રો છે તેવું સ્પષ્ટ કથન તો કરેલું જ છે. તેથી એક ઇન્દ્ર છે તેવું બીજી વખત કહેવાની જરૂર નથી.

—પરંતુ ઇન્દ્રોની સંખ્યા એકને બદલે બે હોવાથી પ્રથમ બે નિકાય માટે અલગ કથન આવશ્યક હતું. માટે સૂત્રકારે પૂર્વની બે નિકાય જ લીધી.

❖ બે-બે ઇન્દ્રોના નામ નિર્દેશ:-

❖ ઇન્દ્રોની સંખ્યા ૪૮ કે ૬૪-મંતવ્ય ભેદ સ્પષ્ટીકરણ.

સૂત્રકાર મહર્ષિ એ તત્વાર્થસૂત્રના સ્વોપણ ભાષ્યમાં જે સંખ્યાની નોંધ કરી છે તે મુજબ-

(૧) ભવનવાસિના $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ ઇન્દ્રો

(૨) વ્યંતર નિકાયના $૮ \times ૨ = ૧૬$ ઇન્દ્રો

(૩) જયોતિષ્ઠ નિકાયના ૨ ઇન્દ્રો

(૪) વૈમાનિક નિકાયના ૧૦ ઇન્દ્રો

એ રીતે કુલ - ૪૮ ઇન્દ્રોની નોંધ કરેલી છે. પણ વાણ વ્યંતર જાતિના - બીજા - ૧૬ ઇન્દ્રો સંબંધિ કંઈપણ કહ્યું નથી.

આ જ પ્રકારે (૧) સિધ્ધસેનીય ટીકામાં પણ - ૪૮, (૨) હારિભદ્રીય ટીકામાં આ ચાર નિકાયના જ ઇન્દ્રોની વ્યાખ્યા છે, (૩) પંડિત સુખલાલજી પણ આ સંખ્યાની નોંધ કરે છે. (૪) દિગંબરીય મુખ્ય ટીકાઓમાં પણ આ ચાર નિકાયનુસાર જ પ્રથમની બે નિકાયના ભેદોની સંખ્યા નામ નિર્દેશ પૂર્વક જણાવેલી છે. (૫) જિનભદ્રગણી ક્ષમા શ્રમણ કૃત્ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૫૯-૬૦ માં વ્યંતરના જ ૧૬ ઇન્દ્રો ગણાવેલા છે.

ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશમાં ૬૪ ઇન્દ્રોની ગણના છે. ત્યાં શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની સાક્ષી પણ મુકે છે. વ્યવહારમાં પણ ૬૪-ઇન્દ્રોની જે વાત પ્રસિધ્ધ છે ત્યાં - ઉપરોક્ત - ૪૮ ઇન્દ્રો તથા વાણવ્યંતરની - ૮ જાતિના બે-બે મળીને - બીજા - ૧૬ ઇન્દ્રોનો ઉલ્લેખ છે. તેથી કુલ - ૬૪ ઇન્દ્રો જણાવે છે.

-૧- ભવનપતિ નિકાયના ૨૦ ઇન્દ્રો

નિકાયનું નામ	દક્ષિણનો ઇન્દ્ર	ઉત્તરના ઇન્દ્ર
[૧] અસુરકુમાર	ચમર	બલિ
[૨] નાગકુમાર	ધરણ	ભૂતાનંદ
[૩] વિદ્યુત્કુમાર	હરિ [કાંત]	હરિષહ
[૪] સુવર્ણકુમાર	વેણુદેવ	વેણુદારી
[૫] અગ્નિકુમાર	અગ્નિશિખ	અગ્નિમાણવ
[૬] વાતકુમાર	વેલમ્બ	પ્રભંજન
[૭] સ્તનિતકુમાર	સુધોષ	મહાધોષ
[૮] ઉદધિકુમાર	જલકાન્ત	જલપ્રભ
[૯] દ્વીપકુમાર	પૂર્ણ	અવશિષ્ટ [વિશિષ્ટ]
[૧૦] દિક્કુમાર	અમિત [ગતિ]	અમિતવાહન

-૨- વ્યંતર નિકાયના ૧૬ ઇન્દ્રો

નિકાયનું નામ	દક્ષિણનો ઇન્દ્ર	ઉત્તરના ઇન્દ્ર
[૧] કિન્નર	કિન્નર	કિંપુરુષ
[૨] કિંપુરુષ	સત્પુરુષ	મહાપુરુષ
[૩] મહોરગ	અતિકાય	મહાકાય
[૪] ગંધર્વ	ગીતરતિ	ગીતયશ
[૫] યક્ષ	પૂર્ણભદ્ર	મહાભદ્ર
[૬] રાક્ષસ	ભીમ	મહાભીમ
[૭] ભૂત	સુરૂપ	પ્રતિરૂપ
[૮] પિશાચ	કાલ	મહાકાલ

-૩- વાણવ્યંતરના ૧૬ ઇન્દ્રો [તત્વાર્થભાષ્ય-ટીકાદિમાં ઉલ્લેખ નથી]

વાણવ્યંતરનુંનામ	દક્ષિણનો ઇન્દ્ર	ઉત્તરના ઇન્દ્ર
[૧] અણપન્ની	સંનિહિત	સામાન
[૨] પણપન્ની	ધાતા	વિધાતા
[૩] ઋષિવાદી	ઋષિ	ઋષિપાલ
[૪] ભૂતવાદી	ઇશ્વર	મહેશ્વર
[૫] કંદિત	સુવસ્ત્ર	વિશાલ
[૬] મહાકંદિત	હાસ્ય	હાસ્યરતિ
[૭] કોહંડ [કૂખાંડ]	શ્વેત	મહાશ્વેત
[૮] પાવક	પતંગ	પતંગપતિ

-૪- જ્યોતિષ્ક નિકાયના ૨-ઇન્દ્રો :-

-ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બંને જ્યોતિષ - ઇન્દ્રો છે.

જ્યોતિષ ઇન્દ્ર સંબંધે ખુલાસો - ભાષ્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે -

“ જ્યોતિષ્કાણાતુ બહવઃ સૂર્યાચન્દ્રમસૃજ” અર્થાત્ આ સૂર્ય અને ચંદ્ર - ઇન્દ્રતરીકેની ગણના ભલે એક - એક ની કરી, પણ સૂર્ય - ચન્દ્ર ઘણાં છે.

(૧) અસંખ્યેય દ્વીપ-સમૂહને લીધે સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ અસંખ્ય છે.

(૨) - ફક્ત અઢી દ્વીપની ગણતરી મુકીએ તો ૧૩૨ ચંદ્રો અને ૧૩૨ સૂર્યો થાય

જંબૂદ્વીપમાં ૨-ચંદ્ર ૨-સૂર્ય લવણસમુદ્રમાં ૪-ચંદ્ર ૪ સૂર્ય

ઘાતકીખંડમાં ૧૨ ચંદ્ર ૧૨ સૂર્ય કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨-ચંદ્ર ૪૨ સૂર્ય

પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં ૭૨ ચંદ્રો - ૬૨ સૂર્યો

-એટલે જ ચંદ્ર - સૂર્યની ૬૬ - ૬૬ પંકિત કહીલી છે. કેમકે કુલ ૧૩૨ ચંદ્ર, ૧૩૨ - સૂર્ય થાય જેમાં પૂર્વ - પશ્ચિમ ૬૬-૬૬ ના બે ભાગ પડી જશે.

પરંતુ અહીં જાતિને આશ્રીને સૂર્ય અને ચંદ્ર એવી એક-એક જાતિ ગણતા ફક્ત બે ભેદ કહ્યા છે. માટે જ્યોતિષ્ક નિકાયના બે ઇન્દ્રો જાણવા.

-૫- વૈમાનિક નિકાયના - ૧૦ ઇન્દ્રો

❖ અહીં વૈમાનિક નિકાયનો અર્થ કલ્પોપપન્ન જ લેવો. કલ્પાતીત એટલેકે બાર દેવલોક ઉપરના ઐવેયક અને અનુત્તરનું અહીં ગ્રહણ કરવું નહીં કારણકે -

-૧- ત્યાંના બધા દેવો સ્વતંત્ર હોવાથી અહિમિન્દ્ર કહેવાય છે.

-૨- આ કલ્પાતીત દેવ હોવાથી ત્યાં ઇન્દ્ર, સામાનિક વગેરે પ્રકારે કોઈ ભેદ હોતા નથી. બધાં ઇન્દ્ર જેવા જ હોય છે.

-૩- પ્રાયઃ કરીને તેમને પ્રયોજનનો અભાવહોવાથી ગમનાગમનથી રહિત હોય છે.

દશ ઇન્દ્રોની ગણતરી

[૧] પહેલાં સૌધર્મ દેવલોકનો ઇન્દ્ર - શકેન્દ્ર [સૌધર્મેન્દ્ર] છે.

[૨] બીજા ઇશાન દેવલોકનો ઇન્દ્ર - ઇશાનેન્દ્ર છે.

[૩] ત્રી જા સાનત્કુમાર દેવલોકનો ઇન્દ્ર - સનત્કુમારેન્દ્ર છે.

[૪] ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોકનો ઇન્દ્ર - મહેન્દ્ર છે.

[૫] પાંચમાં બ્રહ્મલોક દેવલોકનો ઇન્દ્ર - બ્રહ્મેન્દ્ર છે.

[૬] છઠા લાંતક ત્રી જા દેવલોકનો ઇન્દ્ર - લાંતકેન્દ્ર

[૭] સાતમા મહાશુક દેવલોકનો ઇન્દ્ર - મહાશુ કેન્દ્ર છે.

[૮] આઠમાં સહસાર દેવલોકનો ઇન્દ્ર - સહસારેન્દ્ર છે.

[૯] નવમા આનત અને દશમા પ્રાણત - એ બંને દેવલોકનો એક જ ઇન્દ્ર છે. - પ્રાણતેન્દ્ર

[૧૦] અગીયારમા આરણ અને બારમા અચ્યુત એ બંને નો એક ઇન્દ્ર - અચ્યુતેન્દ્ર

એ રીતે બાર દેવલોક છે. જેમાં ૧ થી ૮ ના એક એક ઇન્દ્ર છે અને નવમા-દશમાનો સંયુક્ત ઇન્દ્ર છે તથા અગીયારમા-બારમાનો સંયુક્ત ઇન્દ્ર છે. તેથી દેવલોક બાર હોવા છતાં ઇન્દ્રની સંખ્યા દશની છે.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ:-

દો અસુરકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા ચમરે ચેવ બલી ચેવ
 દો ણાગકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા ધરણે ચેવ ભૂયાણંદે ચેવ
 દો સુવન્નકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા વેણુદેવે ચેવ વેણુદાલી ચેવ
 દો વિજ્ઞકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા હરિચ્ચેવ હરિસહે ચેવ
 દો અગ્નિકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા અગ્નિસહે ચેવ અગ્નિમાણે ચેવ
 દો દીવકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા પુને ચેવ વિસિદ્ધે ચેવ
 દો ઉદહીકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા જલકંતે ચેવ જલપ્પથે ચેવ
 દો દિસાકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા અમિયગતિ ચેવ અમિતાવહણ ચેવ
 દો વાતકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા વેલંબે ચેવ પમંજાણ ચેવ
 દો થણિયકુમારિદા પળ્ણત્તા તં જહા ઘોસે ચેવ મહાધોસે ચેવ
 દો પિસાંદા પળ્ણત્તા તં જહા કાલે ચેવ મહાકાલે ચેવ
 દો ભૂંદા પળ્ણત્તા તં જહા સુરૂવે ચેવ પંડિરૂવે ચેવ
 દો જક્કિરવંદા પળ્ણત્તા તં જહા પુન્નભદ્દે ચેવ માણિભદ્દે ચેવ
 દો રક્ખસિંદા પળ્ણત્તા તં જહા ભીમે ચેવ મહાભીમે ચેવ
 દો કિન્નરિંદા પળ્ણત્તા તં જહા કિન્નરે ચેવ કિંપુરિસે ચેવ
 દો કિંપુરિસિંદા પળ્ણત્તા તં જહા સપ્પુરિસચેવ મહાપુરિસે ચેવ
 દો મહોરગિંદા પળ્ણત્તા તં જહા અતિકાણે ચેવ મહાકાણે ચેવ
 દો ગંધવ્વિંદા પળ્ણત્તા તં જહા ગીતરત્તી ચેવ ગીયજસે ચેવ

❖ સ્થા. સ્થા. ૨-૩.૩-સૂ.૧૪-૧ થી ૧૮

☆ નોંધ:- સ્થા. ૨/૩/૯૪ સૂત્રમાં અળ્પલ્પિ વગેરે સોળે ઇન્દ્રો નો પાઠપણ છે જ

✳ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ:-

૬૪ - ઇન્દ્રો-કાળલોકપ્રકાશ - સર્ગ - ૩૦, શ્લોક ૧૮૮

વ્યંતર ઇન્દ્ર- (૧) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ - સર્ગ - ૧૨, શ્લોક ૨૧૭ થી ૨૨૧

(૨) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા - ૫૯, ૬૦

વાણવ્યંતર ઇન્દ્ર - ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ સર્ગ - ૧૨ શ્લોક - ૨૪૯ થી ૨૫૭

ભવનપતિ- (૧) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ સર્ગ - ૧૩ શ્લોક - ૩, ૪, ૨૫૪ થી ૨૭૭મધ્યે.

(૨) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૪૮ થી ૫૦

વૈમાનિક - બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા - ૫૩ને આધારે

જયોતિષ્ (૧) સૂર્યચંદ્ર બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસ ગાથા-૩૯૫, ૪૮૬, ૫૬૮, ૫૭૭, ૬૪૬.

(૨) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા - ૬૪-૬૫-૬૬

□ [9] પદ:-

-૧- પ્રથમ ની નિકાયબેમાં ઇન્દ્રબબ્બે બોલતાં
ભવનપતિના વીશ ઇન્દ્રો સૂત્રથી અવલોકતા
દેવ વ્યંતર સ્થાન ગણના ઇન્દ્ર બત્રીશ દેખતા
કૃષ્ણ નીલ કાપોત તેજસ્ ચાર લેશ્યા વેળતાં

-૨- પદ બીજું પૂર્વ સૂત્ર:૫ સાથે અપાઈ ગયેલ છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ :- વૈમાનિકમાં અગીયારમાં-બારમાં બંને દેવલોકનો અધિપતિ - ઇન્દ્ર એક કહ્યો, નવમા-દશમા બંને દેવલોકનો અધિપતિ પણ એક કહ્યો. બાકીના એકથી આઠમાં પ્રત્યેક દેવલોકનો એક એક અધિપતિ કહ્યો જ્યારે ભવનપતિ તથા વ્યંતરમાં પ્રત્યેક વિભાનમાં બે-બે ઇન્દ્રો કહ્યા.

આ વાતને જરા જૂદી રીતે ઘટાવીએ તો ઉપરના ચાર દેવ લોકમાં એક-એક ઇન્દ્રની સત્તા બબ્બે દેવલોકમાં ચાલે છે. એક થી આઠ દેવલોકમાં પ્રત્યેકની ઇન્દ્રની સત્તા પોત-પોતાના દેવલોકમાં સર્વાંશે વર્તે છે. જ્યારે ભવનપતિ-વ્યંતરમાં એક એક ઇન્દ્રની સત્તા દેવ લોક ના અર્ધ વિભાગમાં જ વર્તે છે.

શ્લોક વાર્તિકના કર્તા શ્રી વિદ્યાનંદ સ્વામી તેને પુન્યની ક્યાશ કે હીનપુન્ય રૂપે ઘટાવે છે. આવા અલ્પપુન્યપણાની વિભાવના જન્મી ક્યાંથી ? ઉપરના દેવલોક સાથેના તુલના માંથી.

પણ ઉપરના દેવલોકની કલ્પાતીત સાથે તુલના કરી એતો ?

કલ્પાતીતમાં બધાં જ ઇન્દ્રો છતાં બધાંનું સ્વાંગ સામ્રાજ્ય, એક કરતા વધુ ઇન્દ્રો હોવા છતાં સામ્રાજ્યમાં કોઈ ફેરફાર કે ભાગબટાઈ નથી - તો પણ આ દેવોની સંખ્યા કેટલી થવાની ?

તેનાથી પણ ઉપર જઈએ તો અનંત સામ્રાજ્યના અનંત ઘણી એવા સિદ્ધ ભગવંતો બિરાજમાન છે. તેની સંખ્યા અનંત છે. પણ જાણે બધાં જ ત્રણે જગતનું સામ્રાજ્ય ભોગવી રહ્યા છે. જો સમગ્ર જગતનું સામ્રાજ્ય ભોગવવું હોયતો કર્મનિર્જરા જ ધ્યેય બનાવવું પડશે. પ્રકૃષ્ટ પુન્યથી બબ્બે દેવલોકના સામ્રાજ્ય જેવું અચ્યુતેન્દ્ર પણું મળી જાય, અહમિન્દ્ર પણું પણ મળી જાય - પરંતુ - જો ત્રણ જગતનું સામ્રાજ્ય જોઈતું હોય તો પુન્યને પણ બેડી સમાન ગણી

સઘળા કર્મો તોડવા જોઈશે તો જ રત્નરત્નીનું આરાધન મોક્ષમાં લઈ જવા ઉપયોગી બનશે.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૭

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પ્રસ્તુત સૂત્ર ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયની લેશ્યાને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *પીતાન્તલેશ્યા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- પીત - અન્ત - લેશ્યા:

□ [4] સૂત્રસાર:- પહેલા બે [નિકાયના દેવો] પીત-પર્યન્ત લેશ્યા [વાળા છે] અર્થાત્ [ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયના દેવોને કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-પીત એ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

પીત - તેજસ્ અન્ત- મર્યાદા સૂચવે છે [પીત જેને અન્તે છે]

લેશ્યા - શારીરિક વર્ણ [પૂર્વ સૂત્ર:૨ માં કહેવાઈ ગયું છે]

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) પૂર્વયોદ્વીન્દ્રા: સૂત્ર ૪:૬ થી પૂર્વયો: ની અનુવૃત્તિ લેવી.

(૨) દેવાષ્વતુર્નિકાયા: ની અનુવૃત્તિ લેવી.

□ [7] અભિનવટીકા:-સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં જણાવે છે કે-પહેલાં બંને નિકાયોના દેવોને પીત-પર્યન્ત ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અહીં ભાષ્યના શબ્દોને આશ્રીને અભિનવટીકા કરેલ છે.

❖ પૂર્વયો: પૂર્વ સૂત્ર : ૬ માં જણાવ્યા મુજબ પૂર્વયો: દેવોની ચાર નિકાય જણાવેલી છે. તેમાંથી પ્રથમ બે નિકાય લેવી . તેથી અહીં ભવનપતિ અને વ્યંતરનું ગ્રહણ કરેલ છે.

— પૂર્વયો: નિકાયયો: - ભવનપતિવ્યન્તરયો: દેવાનામ્, ઉપલક્ષણત્વાત્ દેવીનાં ચ

— પૂર્વની બે નિકાયથી ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોનું ગ્રહણ કરવું અને ઉપલક્ષણથી દેવીનું પણ ગ્રહણ કરવું. એટલે ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ-દેવીઓની [પીતાન્ત લેશ્યા હોય છે.]

પીતાન્ત - પીતા અન્તે યાસાં લેશ્યાનાં તા: પીતાન્તા:

— પીતલેશ્યા જેને અન્તે છે તે લેશ્યાઓને પીતાન્ત કહી છે.

— પીતાન્તાલેશ્યા યેષાં તે પીતાન્ત લેશ્યા:

પીતાન્ત કહેવાથી કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તૈજસ્ એ ચાર લેશ્યા સમજવી. [અહીં ચોથી લેશ્યા માટે હારિભદ્રિયટીકામાં તૈજસ્ શબ્દ વાપર્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે પીત નો પર્યાય શબ્દ તૈજસ્ છે. જેને પ્રાકૃતમાં “તેડ” કહેવામાં આવે છે.]

— સૂત્રની લાઘવતાને માટે પીતાન્ત એવા એક શબ્દ થકી ચારે લેશ્યાના અસ્તિત્વને જણાવેલ છે.

❖ લેશ્યા - લેશ્યાનો સ્વીકૃત્ અર્થ છે. “આત્મ પરિણામ”.

* દિગંબર આમ્નાય મુજબ સૂત્ર:૨ અદિતસ્ત્રિષ્ પીતાન્તલેશ્યા: માં બંને સૂત્ર સમાવિષ્ટ કરાયા છે.

— દંડક પ્રકરણની વૃત્તિમાં જીવના સ્વભાવના બંધારણને લેશ્યા કહી છે.

— તત્ત્વાર્થવૃત્તિ મુજબ લેશ્યા એ કષાયના ઉદયનું અથવા યોગજનક શરીરનામ કર્મના ઉદયનું ફળ છે.

આ રીતે લેશ્યાનો અર્થ લોકપ્રકાશ માં દંડકપ્રકરણમાં તથા તત્ત્વાર્થના બીજા અધ્યાયમાં ઔદયિક પરિણામોના વર્ણનમાં કરેલ છે. તદુપરાંત લોકપ્રકાશ - દંડક કે બૃહત્સંગ્રહણીમાં આ અર્થને સ્વીકારી ને જ એકેન્દ્રિયથી વૈમાનિક પર્યન્ત લેશ્યાનું વિભાગીકરણ કરેલ છે.

જ્યારે અહીં સિધ્ધસેનીય ટીકામાં-લેશ્યા એટલે “શરીરનો વર્ણ” એવો અર્થ કરેલો છે. શરીરવર્ણ માત્રત્વાદ દ્રવ્ય લેશ્યા એતા:

આ બાબતનો ગુજરાતી વિવેચકો - પં. સુખલાલજી કે પૂ. રાજશેખર વિજયજી સ્વીકાર કરે છે. તેઓ પણ લેશ્યાનો અર્થ શારીરિક વર્ણ કરે છે.

હારીભદ્રીય ટીકામાં આ અંગે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે સિધ્ધસેનીય ટીકામાં તેના સંપાદકે ટીપ્પણી કરતા લખ્યું છે કે - ટીકાકારમતમ્ એતત્ યદુત શરીરવર્ણરૂપા લેશ્યા, અન્યે તુ યોગપરિણામો લેશ્યા, લેશ્યાપુદ્ગલસ્તુ અન્ય એવ આગમેષુ નિર્દિશ્યન્તે ।

એટલે લેશ્યાના બે અર્થ આ સૂત્રમાં જોવા મળે છે.

(૧) યોગ પરિણામ રૂપ (૧) શરીરના વર્ણ રૂપ જીવો

❖ લેશ્યાવર્ણ- (૧) કૃષ્ણ - અતિકાળો (૨) નીલ - ઓછોકાળો (૩) કાપોત - ભૂરો (૪) તેજો - લાલ (૫) પદ્મ - ખુલતો પીળો (૬) શુક્લ - અતિ સફેદ

❖ લેશ્યા સદ્ગવ્યા:- પીતાન્ત શબ્દથી અહીં પ્રથમની ચાર લેશ્યાનું ગ્રહણ થશે. (૧) કૃષ્ણ (૨) નીલ (૩) કાપોત (૪) તૈજસ- (પીત).

ઉપરોક્ત બંને અર્થ મુજબ - ભવનપતિ તથા વ્યંતર નિકાયના દેવોના શરીરનો વર્ણ કોઈનો કૃષ્ણ- કોઈનો નીલ-કોઈનો-કાપોત અને કોઈનો પીત એ રીતે કૃષ્ણાદિ ચારમાંથી કોઈપણ હોઈ શકે.

બીજા અર્થમાં - આ બંને નિકાયના દેવોમાં “યોગપરિણામરૂપ લેશ્યા” કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તૈજસ એ ચારમાંથી કોઈપણ એક સંભવે છે.

દ્રવ્યથી ચાર લેશ્યા કહી છે. ભાવથી તો છ એ લેશ્યા સંભવી શકે. એટલેકે અધ્યવસાય થી તો કૃષ્ણાદિ છ એ લેશ્યાનો સંભવ છે. પણ દ્રવ્યથી પદ્મ અને શુક્લ એ બે લેશ્યા કદાપી આ દેવોને સંભવતી નથી.

☆ બીજા સૂત્રમાં લેશ્યા અધિકાર સમયે જ આ બંને નિકાયોની લેશ્યા કેમ ન જણાવી ? - તદન્ત શબ્દથી કદાચ બંને નિકાયનો સંબંધ જોડી શકાયો હોત પણ સૂત્રની લાઘવતા તથા પૂર્વની બે નિકાયનો વિષય - અધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્ર અહીં મુકેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ:-

— ભવનવદ્ વાળમંતર.....ચત્તારિલેસ્યાઓ- સ્થા. ૧-૩.૧-સ. ૫૧

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ :-

— અ. ૪-સૂ. ૨ તૃતીય:પીતલેશ્ય:

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ:-

- (૧)ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ - સર્ગ - ૧૨ - શ્લો . ૨૬૩ - વ્યંતર ની લેશ્યા
- (૨)ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ - સર્ગ - ૧૨ - શ્લો . ૩૦૨ - ભવનપતિની લેશ્યા.
- (૩) દંડક પ્રકરણ ગાથા - ૧૫ મૂળ તથા વિવેચન.
- (૪) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા - ૧૮૩ મૂળ તથા વિવેચન.

□ [9] પદ:-

- (૧)-પહેલું પદ પૂર્વસૂત્ર : ૬ના પદ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.
- (૨)-બીજું પદ પૂર્વસૂત્ર : ૫ના પદ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:-લેશ્યાનો અર્થ આત્મ પરિણામ કે સ્વભાવ રૂપે જો સ્વીકારી એ તો આવા પરિણામ કુલ છ કહ્યા. જેમાંના પ્રથમ ત્રણ અશુભ અને પછીના ત્રણને શુભ ગણેલા છે.

જ્યારે ભવનપતિ અને વ્યંતર માં પ્રથમ ચાર લેશ્યાઓ કહી ત્યારે એવું પણ સ્વીકારવું જ પડે કે આ બંને નિકાયમાં બહુલતા એ અશુભ લેશ્યા સમજવી રહી. કેમકે કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત તે ત્રણતો અશુભ જ છે. એક માત્ર પીત (તૈજસ) ને શુભ લેશ્યા ગણેલી છે.

આ પ્રથમની અશુભ લેશ્યામાટે કોઠકષાયને આશ્રીને અનુક્રમે ત્રણ વિશેષણો વપરાયા છે અતિકુર - કુર - અલ્પકુર.

પરમાધામી અસુરકુમાર તો અતિકુર પરિણામી હોવાથી કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જ કહેલા છે. પણ આ બધી વાતનો નિષ્કર્ષ શું? એ જ કે દેવગતિ મળવા પાત્રથી જીવનનું ઘ્યેય સમાપ્ત થતું નથી. દેવગતિ એટલે પ્રકૃષ્ટ પુન્યનો ઉદય જ છે તેવું માનવું યોગ્ય નથી. પરમાધામી દેવ જે મરીને અંડગોલિક થાય છે. તેનું સ્વરૂપ વાંચીએ તો જીવનમાં ક્યારેય દેવ થવાનો વિચાર જ આવે.

દેવોની આ લેશ્યાના વિષય થકી એક જ વિચારણા જરૂરી લાગે કે આવી અશુભ પરિણામી સ્થિતિમાંથી ક્યારે બહાર નીકળી શુભ પરિણામની ધારાએ આગળ વધી શું.

જો શરીરના વર્ણરૂપ લેશ્યા અર્થ લઈએ તો શરીરતો એક વખત છોડવાનું જ છે. પછી ગમેતે વર્ણ હોય દેહ મમત્ત્વ વિમોચનની જ ભાવના ભાવવી.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર: ૮

□ [1] સૂત્રહેતુ :- દેવોના કામસુખ કે મૈથુન સેવન સંબંધિ વિચારણા ને માટે આ સૂત્રની રચના થયેલે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-કાયપ્રવીચારા આ ऐशानात्

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્ :- કાય - પ્રવીચારા: આ ऐशानात्

□ [4] સૂત્રસાર:- ઈશાન [દેવલોક] સુધીના [દેવો] કાયાથી પ્રવીચાર કરનારા છે

[એટલે કે શરીરથી વિષયસુખ ભોગવવા વાળા છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

કાય - શરીર

પ્રવિચાર - વિષયસુખ/મૈથુનસેવન

આ - પર્યન્ત - હદ/મર્યાદા

ऐशानात् - ઈશાન દેવલોક સુધી.

□ [6] અનુવૃત્તિ :- દેવશ્ચતુર્નિકાયા: સૂત્ર ૪:૧થી ની દેવા: અનુવૃત્તિ લેવી.

□ [7] અભિનવટીકા:- ભવનપતિ થી આરંભીને ઈશાન દેવલોક સુધી દેવ અને દેવી બંનેનું અસ્તિત્વ છે. દેવ વિષયક વિવિધ બાબતોની વિચારણા સાથે સૂત્રકાર મહર્ષિ દેવોના પ્રવિચાર ને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે. કેમકે દેવ અને દેવી બંને જયારે આ તમામ નિકાયોમાં હોય છેતો તેમની વચ્ચે કેઈ શરીર સંબંધ હોય છે કે નહીં ? છે તો કેવી રીતે છે ? એ વિષયક વિશેષતાનું દર્શન કરાવવું આવશ્યક છે.

❖ સામાન્ય અર્થ :- ભવનપતિ, વ્યંતર, જયોતિષ્ક, [પહેલા દેવલોક] સૌધર્મ અને [બીજા દેવલોક] ઈશાન સુધીના દેવોને જયારે કામ વાસનાનો ઉદય થાય ત્યારે દેવીઓ સાથે કાયાથી મૈથુન સેવે છે. આ મૈથુન સેવનક્રિયા મનુષ્ય પુરુષ અને સ્ત્રીના મૈથુન જેવી હોય છે.

સૂત્રના શબ્દોને આશ્રીને અભિનવટીકા-

❖ કાય - કાય એટલે શરીર.

કાય: शरीरम् इति ।

❖ પ્રવીચાર:- પ્રવીચારો મૈથુનોપસેવા

-પ્રવીચાર એટલે મૈથુન સેવન અથવા મૈથુન વ્યવહાર.

કાયપ્રવીચાર:- કાયેન પ્રવીચાર एषाम् इति કાયપ્રવીચારા:

- શરીર થકી સ્ત્રી સંભોગ આદિ જે મૈથુન સેવન કરાય છે. તેને “કાય પ્રવીચાર” કહે છે.

- બૃહત સંગ્રહણીમાં જણાવે છે કે-ભવનપતિ થી ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો પોતાના વૈક્રિય શરીર વડે-મનુષ્ય સ્ત્રી પુરુષની જેમ મૈથુન સેવનારા [સંભોગકરનારા] છે.

- આ દેવો સંકિલષ્ટ પરિણામવાળા પુરુષવેદ રૂપ કર્મના પ્રભાવથી મનુષ્યની જેમ મૈથુન સુખને અનુભવનારા છે.

-તેથીજ સર્વાંગ વડે કાયકલેશ થી ઉત્પન્ન સંસ્પર્શના સુખને પામીને તેમાં પ્રીતિવાળા થાય છે.

-સર્વાંગ સ્પર્શયુક્ત સંભોગ વિના તેમને તૃપ્તિ થતી નથી.

-મૈથુન સેવનમાં તીવ્ર અનુરક્ત થાય છે. સર્વાંગીણ સ્પર્શ સુખ માણીને જ સંતોષ મેળવે છે.

❖ કાયપ્રવીચાર કઈ રીતે? :-ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશમાં આ દેવોના કાયપ્રવીચારનું વર્ણન કરે છે. તે મુજબ :-

☆ દેવોના પ્રેમ અને પ્રીતિને બમણા કરેલી સર્વાંગ સુંદર દેવી પતિદેવના ચિત્તને અનુસરીને અનેક રૂપો વિકુર્વે છે.

☆ દેવો પણ પોતાના અનેક રૂપો વિકુર્વી આવી સ્ત્રીઓ સાથે તેના અંગ પ્રત્યંગમાં ગાઢ આલોગન આપે છે.

-મુખને ખૂબ નમાવીને, દબાવીને, સીત્કાર છુટે તે રીતે હોઠોને ચુંબન કરે છે.

—તે અપ્સરાને ખોળામાં બેસાડી નિર્દયના પૂર્વક સ્તનને મર્દન કરીને મનુષ્યના મિથુનની જેમ મૈથુન રસમાં ડૂબી જાય છે.

— તીવ્ર પુરુષ વેદનો ઉદય શાંત થતા-સર્વ અંગોના કાયકલેશ થી ઉત્પન્ન થયેલ સ્પર્શ થી નિવૃત્તિ પામે છે.

કામના ઉન્માદ વાળી અપ્સરા પણ ભય-કંપ-અવાજ-લજ્જાચુકત ચેષ્ટા-નિઃસંકોચ પણે વળગી જવું-પ્રતિ આલિંગન-પ્રતિવચન-પ્રતિયુબન-કબુતર આદિ જેવા અવાજ આદિ અનેક સુરત કીડા દ્વારા ઘણા કાળ સુધી દેવીની મદોન્મતતાને વધારે છે અને વૈકિય શુકનો તેના સંપૂર્ણ અંગમાં સંચાર થવાથી કિલષ્ સ્ત્રીવેદ ની વેદનાને તૃપ્ત કરે છે.

—સંભોગ કરાવતી એવી દિવ્યસ્ત્રીઓના શરીરમાં ગયેલા તે શુક પુદ્ગલો ચક્ષુ-શ્રોત્ર-ગ્રાણ-રસના અને સ્પર્શન આબધી ઈન્દ્રિયો રૂપે પરિણમે છે. અને તે પરિણમેલા શુક પુદ્ગલ દેવાંગનાઓના રૂપ-લાવણ્યના વૈભવને તથા સૌભાગ્ય અને યૌવનને પ્રકૃષ્ટ બનાવે છે.

આ પ્રમાણે કોઈક દેવતા દીર્ઘકાળ સુધી આવા ભોગભોગવવા છતા તીવ્રકામ વેદનાથી ઉન્મત ચિત્તવાળા બનેલા હોય અને પોતાની નાયિકાને ભોગવવા છતા અતૃપ્ત રહ્યા હોય ત્યારે બીજી દેવીને ભોગવવાના આશયથી પોતાના ઉપર અનુરાગવતી એવી વેશ્યા સર્દશ અપરિગ્રહિતા દેવીઓને ભોગવે છે.

❖ આ - અહીં આર્દ્ર ઉપસર્ગ મર્યાદા અર્થમાં વપરાયેલો નથી પણ અભિવિધિ અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તેથી જ આ ऐशानાત્ નો અર્થ “ઈશાન સ્વર્ગ પૂર્વે” એવો ન કરતા ઈશાન દેવલોક પર્યન્ત એવો કર્યો છે.

❖ ऐशानાત્- બીજા ઈશાન દેવલોક સુધી.

— જ્યારે ઈશાન પર્યન્ત કહે ત્યારે છેક અધોલોકથી માંડીને ઈશાન દેવલોક પર્યન્તની દેવનિકાયનું ગ્રહણ થશે.

—તેથી-ભવનપતિ, વ્યંતર [વાણવ્યંતર પણ], જયોતિષ અને પહેલો દેવલોક-સુધર્મ તથા બીજો દેવલોક ઈશાન એટલાનું ગ્રહણ કરવું

— અર્થાત્ ભવનપતિથી લઈને ઈશાન દેવલોક સુધીના બધા દેવોને ઉપર જણાવ્યા અનુસાર કાયાથકી સર્વાંગ મૈથુન સંભવે છે.

❖ વિશેષ:-આ ऐशानાત્ સન્ધિ થઈ શકતી હોવા છતાં અહીં આનની સંધિ કરેલ નથી. કેમકે સન્ધિ થવાથી ऐशानાત્ શબ્દ જ વંચાશે. આર્દ્ર ઉપસર્ગ છે કે નહીં તે નક્કી થઈ શકશે નહીં.

☆ સૂત્ર થકી દેવલોકમાં દેવીનું અસ્તિત્વ અને પ્રવીચારનો સદ્ભાવ બંને વસ્તુ નિશ્ચિત થાય છે. જો કે સૂત્ર કે ભાષ્યમાં દેવીનો સ્પષ્ટો લેખ નથી તો પણ વ્યારવ્યાનતો વિશેષ પ્રતિપતિઃ ન્યાય મુજબ આગમના વ્યાખ્યાનથી દેવીનું અસ્તિત્વ અહીં સમજી લેવું.

☆ જન્મની અપેક્ષાએ દેવીઓનું અસ્તિત્વ ભવનપતિ થી ઈશાન દેવલોક સુધી જ હોય છે. તેથી આગળ દેવીનો જન્મ થતો નથી.

☆ દેવ-દેવીના સંભોગમાં વૈકિય શુક પુદ્ગલ દેવીના શરીરમાં જતા હોવા છતાં ઔદારિક પુદ્ગલ ના અભાવે દેવીને ગર્ભધારણ કરવાપણું નથી.

□ [8] સંદર્ભ :-

☆ આગમસંદર્ભ :- સૂત્ર - ૧૦માં આ સૂત્રનો આગમ પાઠ છે.

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ :- (૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગા. ૧૮૧ - કાય પ્રવીચાર

(૨) બૃહત્ સંગ્રહણી ગા. ૧૮૪ - દેવીઉત્પતિ

(૩) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ - ૨૩ શ્લોક થી ૪૧૫ થી ૪૨૮

□ [9] પદ્ય :- બંનો પદ્યો - અગ્રીમ સૂત્ર નવ માં જણાવેલો છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ :- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર - ૬માં નોંધેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર: ૯

□ [1] સૂત્રહેતુ :- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવોની મૈથુન સેવનની વિચારણા કરી. આ સૂત્ર થકી ઇશાનથી ઉપરના એટલેકે ત્રીજા થી બારમા દેવલોક સુધીના પ્રવીચારને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ :- *શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દમન:પ્રવીચારાદ્વયોર્દ્વયો:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્ :- શેષા: સ્પર્શ - રૂપ - શબ્દ -મનસ્-પ્રવીચારા દ્વયો: દ્વયો:

□ [4] સૂત્રસાર :- બાકીના બબ્બે [કલ્પના દેવો અનુક્રમે] સ્પર્શ રૂપ - શબ્દ [અને] મન [વડે] મૈથુન સેવન કરે છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

શેષા: બાકીના, - ત્રીજાથી બારમાં દેવલોક સુધીના દેવો

સ્પર્શ - સ્પર્શ, (સ્પર્શેન્દ્રિય થકી) રૂપ - રૂપ, (ચક્ષુ : ઇન્દ્રિય થકી)

શબ્દ - શબ્દ (શ્રોત્રેન્દ્રિય થકી) મનસ્- મન (મનોમન જ)

પ્રવીચાર: - કામસેવી, મૈથુન સેવી, વિષયસુખ ભોગવવા વાળા.

દ્વયો: દ્વયો: બબ્બે - ત્રીજો ચોથો, પાંચમો છઠ્ઠો, સાતમો આઠમો એ રીતે જોડમાં

□ [6] અનુવૃત્તિ :- (૧) કાયપ્રવીચાર આ ઐશાનાત્ સૂત્ર ૪:૮ થી આ-ઐશાનાત્ ની અનુવૃત્તિ લેવી.

(૨) દશાષ્ટપઞ્ચદ્વાદશવિકલ્પા: કલ્પોપનપર્યન્તા: સૂત્ર ૪:૩ થી દ્વાદશ... કલ્પોપનપર્યન્ત: ની અનુવૃત્તિ સમજી લેવી.

(૩) દેવાષ્વતુર્નિકાયા: સૂત્ર ૪:૧ થી દેવા: ની અનુવૃત્તિ.

□ [7] અભિનવટીકા :- પૂર્વ સૂત્રમાં એવા દેવોનું વર્ણન કર્યું કે જ્યાં દેવીનું અસ્તિત્વ પણ સાથે હોય છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં જે દેવલોકને આશ્રીને પ્રવીચાર જણાવવામાં આવેલ છે તે એકપણ દેવલોકમાં દેવીઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલેકે દેવીનો સદ્ભાવ નથી. તો પણ

*દિગંબર આમ્નાય મુજબ - શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દમન: પ્રવીચારા એ રીતે સૂત્ર છે.

ત્યાં પ્રવીચાર તો છે જ. આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર તેમના મૈથુન સેવનની પ્રજ્ઞાલી દર્શાવે છે.

ત્રીજા સ્વર્ગથી માંડીને ઉપરના વૈમાનિક દેવો મનુષ્યની સમાન સર્વાંગોના શરીર સ્પર્શ થકી કામસુખ ભોગવતા નથી. પણ જુદીજુદી રીતે તેઓ વૈષયિક સુખનો અનુભવ કરે છે.

❖ **શેષા:** -બાકીના. અહીં બાકીના એટલો જ શબ્દ કહેવા માત્રથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. તેથી ઉપરના બે સૂત્રોની અનુવૃત્તિ લીધી છે.

દેવોની ચાર નિકાય કહી. તેમાં પ્રથમ નિકાયના દેવો તો શરીર થી મૈથુન સેવન કરે છે તે કહેવાઈ ગયું. પછી ઉપરોક્ત સૂત્રમાં આ-એજાનાત્ કહ્યું. તેથી કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકોમાંના પ્રથમ બે સ્વર્ગ સુધીની મર્યાદા વાળા વૈમાનિકોનો પ્રવીચાર કહેવાઈ ગયો.

હવે અહીં શેષા: શબ્દ થી કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોના બાકીના દેવોનું જ ગ્રહણ થઈ શકશે. એટલે કે ત્રીજા સનતકુમાર કલ્પથી બારમા અચ્યુતકલ્પ સુધીના દેવો ના પ્રવીચાર સંબંધિ વિષય જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ગ્રાહ્ય બનશે.

❖ **દ્વયો: દ્વયો:** - બબ્બે - કલ્પોને માટે શબ્દ મુકાયેલ છે તેથી

-ત્રીજા - ચોથા સ્વર્ગનો વિષય સ્પર્શ પ્રવીચાર થશે.

-પાંચમા - છઠ્ઠા સ્વર્ગનો વિષય રૂપ પ્રવીચાર થશે.

-સાતમા - આઠમા સ્વર્ગનો વિષય શબ્દ પ્રવીચાર થશે.

-નવદશ - અગીયારબાર નો વિષય મન પ્રવીચાર થશે

❖ **અનુક્રમ સંબંધ:** -સૂત્રકાર મહર્ષિએ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મન એ ચાર પ્રવીચાર જણાવ્યા છે.

- સૌધર્મ અને ઈશાન બે દેવલોકને બાદ કરતા દશ સ્વર્ગ બીજા છે.

- આ દશમાં નવ-દશ અને અગીયાર-બારનું જોડકું બનાવેલ છે.

કારણકે - આગામી સૂત્ર ૪:૨૦ સૌધર્મેશાનસાનત્. માં આનતપ્રાણતયો: અને આરણાચ્યુતયો: એ રીતે બંને દેવલોકને દ્વીવચનમાં સાથે સાથે મુકેલા છે. જો સૂત્રકારને વિશીષ્ટ પ્રયોજન ન હોત તો આવા દ્વીવચનાન્ત શબ્દ પ્રયોગને બદલે સીધું જ આનતપ્રાણતારણાચ્યુતા: કહી શક્યા હોત.

- પરંતુ આવા જોડકા બનાવીને પરોક્ષ રીતે ત્યાંની સ્થિતિની સામ્યતાને સૂચવે છે. વળી નવમાઆનત-દશમા પ્રાણતનો ઈન્દ્ર એક જ છે. અગીયારમાં આરણ અને બારમાં અચ્યુતનો ઈન્દ્ર પણ એક જ છે. તેથી ઈન્દ્રને આશ્રીને તેમજ દ્વીવચનાન્તપણાને લીધે નવ-દશ સ્વર્ગને એકરૂપ ગણેલ છે. અને અગીયાર-બારનો પણ એકરૂપે ગણેલ છે. એ રીતે ચાર દેવલોકના બબ્બે જોડકા નહીં કરતા એક જોડકું જ બનશે. પરિણામે અહીં બબ્બે સ્વર્ગના કુલ ચાર જોડકા થાય છે. (૧) ત્રીજો ચોથો (૨) પાંચમો - છઠ્ઠો (૩) સાતમો - આઠમો (૪) નવમો દશમો - અગીયારબારમો

આ રીતે સ્પર્શાદિ ચાર અને બબ્બેના જોડકા ચાર હોવાથી (યથાસહ્ચયમ્) અનુક્રમ સંબંધ ગોઠવાઈ જોય છે.

❖ **સ્પર્શ:** - ત્રીજો સાનતકુમાર અને ચોથો માહેન્દ્ર એ બે દેવલોકના દેવો સ્પર્શ થકી મૈથુન કરે છે. - દેવીને સ્પર્શમાત્રથી કામતૃષ્ણા શાન્ત કરે છે.

જયારે સાનતકુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોને કામતૃષ્ણા જાગે, મૈથુન સુખ પ્રાપ્તિની

ઈચ્છા થાય છે ત્યારે તેનો અભિપ્રાય તેની નિયોગિની દેવી અંગસ્ફૂરણ આદિ લક્ષણોથી જાણે છે. આવી જાણ થતાં જ તે તુરંત ત્રીજા-ચોથા દેવલોકના દેવ પાસે આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. તે દેવો આ દેવીઓના સ્પર્શ માત્રથી પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને કામવાસનાથી નિવૃત્ત થાય છે.

બૃહત્સંગ્રહણી - ત્રીજા સાનતકુમાર અને ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો સ્પર્શ પ્રવીચારી છે તેઓ સ્તન, ભુજા, ઉર, જઘન વગેરે ગાત્રના સ્પર્શથી મૈથુન સુખ અનુભવે છે. દેવીના સ્તનાદિ સંસ્પર્શ વડે તેમને કાયપ્રવીચારી કરતાં અનંતગુણ સુખ અનુભવાય છે. દેવીઓને પણ આ સંસ્પર્શથી દિવ્ય પ્રભાવ વડે તેમના શરીરમાં શુક્ર પુદ્ગલનો સંચાર થતા અનંતગુણ સુખ થાય છે અને તૃપ્તિ પણ થાય છે.

ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ :- ચતુર આશયવાળી તે દેવીઓ પોતાના અંગ સ્ફૂરણાદિ થકી પોતાના પ્રિયતમની કામેચ્છાને સમજી જાય છે. ત્યારે અદ્ભુત શ્રૃંગાર, વસ્ત્રાદિની સજાવટાદિ થી અલંકૃત થઈ દેવો પાસે પહોંચે છે. ત્યારે તે દેવો પણ આ અપ્સરાને પોતાના ખોળામાં બેસાડી, ભૂજા વડે ગાઢ આર્લીંગન કરે છે. વારંવાર તેના સ્તનોને દબાવે છે. ઓઢોને ચૂંબન કરે છે. જઘનાદિ પ્રદેશોમાં સ્પર્શ કરે છે. અને એરીતે સ્પર્શમાત્ર થી તેઓ મૈથુન ક્રીડાની જેમ તૃપ્ત થાય છે. તે દેવીને પણ સ્પર્શમાત્ર થી પોતાના શરીરમાં શુક્ર પુદ્ગલો પરિણત થતા તૃપ્તિ મળે છે.

❖ **રૂપ:-** પાંચમો બ્રહ્મલોક અને છઠ્ઠો લાન્તક એ બે દેવલોકના દેવો રૂપથી મૈથુન સેવન કરે છે.

—બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કલ્પના દેવોને જ્યારે મૈથુન સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તેઓને મૈથુન સુખની ઈચ્છાવાળા જાણીને તેની નિયોગિની દેવી તેની નજીક આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. તે દેવી પોતાના દિવ્ય અને સ્વભાવિક જ પ્રકાશમાન એવા સર્વાંગ મનોહર રૂપને દેખાડે છે. જે શ્રૃંગાર સંબંધિ ઉદાર અને અભિજાત આકાર તથા વિલાસથી યુક્ત હોય છે. સુંદર-ઉજ્જવળ અને મનોહર વસ્ત્ર તથા આભરણોથી યુક્ત હોય છે. આવું રૂપ જોઈને દેવને સંતોષ થઈ જાય છે. અને રૂપના જોવા માત્રથી તેની કામેચ્છા નિવૃત્ત થાય છે.

બૃહત્ સંગ્રહણી પાંચમાં બ્રહ્મ અને છઠ્ઠા લાન્તક દેવલોકના દેવો રૂપમાત્રના પ્રવીચાર વાળા છે. તે દેવો દેવીઓના ઉન્માદ જનક રૂપને જોઈને જ કાયપ્રવીચાર કરતાં અનંતગુણ સુરત સુખને પામે છે. અને તૃપ્ત થાય છે. દેવીઓને પણ દેવોના તેવા પ્રકારના રૂપાવલોકનથી દિવ્ય પ્રભાવ વડે શુક્ર પુદ્ગલના સંક્રમણી કાયપ્રવીચાર કરતાં અનંતગુણ કામસુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ:- પાંચમાં છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવોને કામ અભિલાષા થાય ત્યારે તે દેવોને યોગ્ય, દેદીપ્યમાન કાંતિવાળી એવી અપ્સરા ત્યાં આવે છે. તેમના દિવ્ય-ઉન્માદક રૂપને જોતાં એવા તે દેવો-તીવ્રતર એવી કામરાગાર્તા દ્રષ્ટિ થી તે દેવીઓના રૂપને ઝીલે છે. ફક્ત દ્રષ્ટિસુખથી સુરત ક્રીડાની જેમ તૃપ્ત થાય છે. કેમકે પૂર્વના દેવો કરતા આ દેવોને કામોદ્દેગ અલ્પ હોય છે. દેવોના આ રૂપ પ્રવીચારથી દેવીઓના અંગોમાં પણ દૂરથી જ શુક્ર પુદ્ગલોનો સંચાર થતા તે દેવીઓ પણ પરમતૃપ્ત થાય છે.

❖ **શબ્દ:-** સાતમા મહાશુક અને આઠમા સહસ્રાર દેવલોકના દેવો શબ્દથી મૈથુન સેવન કરે છે. -જ્યારે મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પના દેવોને પ્રવીચારની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય

છે. ત્યારે તેની નિયોગીની દેવીઓ તેઓને કામ સુખના અભિલાષી જાણીને તેની નિકટ આવે છે. એવા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરે છે કે જે શ્રવણ વિષયના સુખને દેવાવાળા અને અત્યન્ત મનોહર હોય. તેમાં શૃંગાર ને અનુરૂપ ઉદાર અને વિલાસ-અભિલાષ યુક્ત શબ્દો હોય છે વળી તેમાં હાસ્ય-કથન-ગીત પણ ક્યારેક ભળે છે. આવા શબ્દ શ્રવણથી જ તે દેવો તૃપ્ત થાય છે. અને મૈથુન ઇચ્છા થી નિવૃત્ત થાય છે.

બૃહત્ સંગ્રહમી:- મહાશુક અને સહસ્રારના દેવો શબ્દ પ્રવીચારી છે. તેઓ પ્રવીચાર ની ઇચ્છાના વિષયભૂત દેવીના ગીત-હસિત-અવિકારભાષિત અને નૂપુરાદિના દિવ્ય ધ્વનિના શ્રવણમાત્ર થી કાયપ્રવીચાર કરતાં અનંતગુણ સુરતસુખને અનુભવે છે. અને તૃપ્ત થાય છે. દેવીઓને પણ તે શ્રવણ સુખ મેળવનાર દેવોના શુક પુદ્ગલના દિવ્ય પ્રભાવ વડે થતાં સંચાર થી અતિ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ:- દેવતાના કામાભિલાષને જાણી નીચેની દેવીઓ ત્યાં આવે છે. તે અપ્સરાઓના શૃંગારરસ મિશ્રિત, કોમળ અને સુંદર વચનો સાંભળે છે. તેના કામગર્ભિત અવાજો, અન્યોક્તિ, વક્રોક્તિ, વ્યંગોક્તિ, હૃદયંગમ એવી ગદ્ય-પદ્ય કાવ્ય પંક્તિ, કંકણ નો રણકાર, હાર-કંદોરાના મધુર ધ્વનિ, ઝંકારાદિ અવાજો થી સંભોગ જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવીઓ પણ દૂર રહીને જ પોતાના શરીર રૂપે પરિણામ પામેલા દેવી શુક પુદ્ગલો થી તૃપ્ત થાય છે.

❖ **મન:-** નવમો આનત દશમો પ્રાણત-તથા-અગીયારમો આરણ બારમો અચ્યુત એ ચાર દેવલોકના દેવો મનથીજ મૈથુન સેવન કરે છે.

— આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત એ ચાર દેવલોકના દેવો જે સમયે પ્રવીચાર ની ઇચ્છા માત્ર કરી. અને દેવીઓને ચિત્તમાં સ્થાપન કરે છે. તેજ સમયે તે દેવો તૃપ્ત થાય છે. અને સંકલ્પ માત્રથી જ તેની આશા નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

બૃહત્ સંગ્રહણી:- નવ-દશ-અગીયાર-બાર એ ચાર દેવલોકના દેવો મનપ્રવીચારી હોય છે. પ્રવીચારની ઇચ્છાથી તદ્યોગ્ય દેવીને મનના વિષયભૂત કરે છે. ત્યારે તે દેવી પણ પોતાના સ્થાનમાં જ રહીને અદ્ભૂત શૃંગાર ભાવ ધારણ કરીને મન વડે જ ભોગને માટે તૈયાર થાય છે. આ રીતે પરસ્પર મન સંકલ્પ થકી તે દેવો તૃપ્ત બને છે. અને દેવીને દિવ્યપ્રભાવ વડે શુકપુદ્ગલનો સંચાર થાય છે. તો પણ તે બંનેને કાયપ્રવીચારી કરતા અનંતગુણ સંભોગ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તૃપ્તિ થાય છે.

ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ:- આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત એ ચાર દેવલોક ના દેવોને ભોગની ઇચ્છા થતા પોતાને યોગ્ય એવી દેવીનો વિચાર કરે, છે ત્યારે તે દેવી સુંદર શૃંગાર સજેલી-કામવિધુર-દૂરદેશમાં હોવાથી પતિ પાસે જવા અસમર્થ પત્ની સમી-પોતાના સ્થાનમાં જ રહીને ચિત્તને કામથી આકુળ વ્યાકુળ કરે છે. દૂર રહ્યા છતાં તે દેવોના ભોગો તૃપ્ત થાય છે. દેવીને પણ દૂરથી જ સર્વ અંગમાં પરિણત થયેલા શુકપુદ્ગલો થી તૃપ્તિ થાય છે કેમ કે આઠમા દેવલોકથી ઉપર દેવીનું ગમનાગમન છે નહીં.

❖ **પ્રવીચાર:-** પ્રવીચાર શબ્દ નો અર્થ મૈથુન સેવન કરેલો છે.

— આ શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, મનસ્ સાથે જોડવાનો છે. તેથી સ્પર્શપ્રવીચાર, રૂપપ્રવીચાર,

શબ્દપ્રવીચાર, મન:પ્રવીચાર એવો પ્રયોગ થશે.

❖ વિશેષ:-

—૧— આ પ્રવીચારને કારણે ઉપર-ઉપરના કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવોને અધિકાધિક વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની આ પ્રીતિ ઉત્તરોત્તર અનુપમ મહત્વ ધરાવે છે. કેમ કે ઉપર-ઉપર તે પ્રવીચાર કરાવવાળા દેવોમાં સંકલ્પરૂપ પરિણામ અલ્પ મન્દ-મન્દતર રહેતા હોય છે. પણ તેઓ સ્થિતિ-પ્રભાવાદિ અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ વાળા હોય છે. [જે વાત અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨૧ સ્થિતિપ્રભાવસુરવ. માં કહી છે.]

સંક્ષેપમાં કહીએતો- ઉપર ઉપરના દેવલોકમાં પ્રવીચાર મંદ મંદતર હોય છે. પણ તે પ્રવીચાર થી પ્રાપ્ત થતું સુખ અધિક -અધિક હોય છે.

—૨— ઉપર જે દેવોના સ્પર્શાદિ પ્રવીચાર વિશે કથન કરાયું તે સ્થાનત્ કુમારાદિ બધાં દેવો અદેવીક અને અપ્રવીચાર છે એટલે કે સ્પર્શાદિ પ્રવીચાર બધાને છે પણ તે દેવલોકમાં દેવીઓ ન હોવાથી કોઈપણ દેવને પોતાની દેવી નથી.

—૩—કઈ દેવી કયા દેવને યોગ્ય છે?

દેવીઓ ફક્ત ઔઘર્મ અને ઈશાન બેમાં જ હોય છે આ બંને દેવલોકની દેવીઓના બે ભેદ છે. (૧)પરિગૃહીતા (૨) અપરિગૃહીતા

—તે તે દેવોની પત્ની તરીકે રહેલી દેવીને પરિગૃહીતા કહે છે.

—જે દેવી સર્વ-સામાન્ય દરેક દેવના ઉપભોગમાં આવતી વેશ્યા કે ગણિકા જેવી દેવીઓ છે તેને અપરિગૃહીતા કે અપ્સરા કહે છે.

આ અપરિગૃહીતા દેવીજ ઉપર ઉપરના કલ્પના દેવોની પાસે તેની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવા જાય છે.

—સૌધર્મ દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૦ પલ્લોપમની છે. જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્લોપમની છે.

—ઈશાન દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૫ - પલ્લોપમની છે. જઘન્ય સ્થિતિ સાધિક પલ્લોપમની છે.

સૌધર્મ દેવલોકની દેવી કોને ભોગ્ય

☆ જેમની સ્થિતિ ૧-પલ્લોપમની છે તેવી અપરિગૃહીતા દેવી સૌધર્મ દેવલોકના દેવોને ગણિકા પેઠે ભોગ્ય છે.

☆ જેમની સ્થિતિ પલ્લોપમથી એક સમય અધિક થી માંડીને ૧૦ પલ્લોપમ સુધીની છે. તેવી દેવી ત્રીજા સનત્ કુમાર દેવોને ભોગ્ય બને છે. તેથી ઉપર નહીં.

☆ જેમની સ્થિતિ દશ પલ્લોપમ થી અધિક એક સમય થી માંડીને ૨૦ પલ્લોપમ સુધી હોય તે દેવી (અપ્સરા) પાંચમાં બ્રહ્મ દેવલોકના દેવોને ભોગ્ય બને છે.

☆ જે દેવીની સ્થિતિ વીસ પલ્લોપમ ઉપર એક સમયથી માંડીને ત્રીસ પલ્લોપમ સુધીની છે. તે અપરિગૃહીતા દેવી સાતમા શુક દેવલોક ના દેવોને ભોગ્ય બને છે.

☆ જે અપરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ ત્રીસ પલ્લોપમ ઉપર એક સમય થી માંડીને ચાલીસ

પલ્યોપમ સુધીની છે તે નવમા આનત દેવલોકના દેવોને ભોગ્ય બને છે.

★ જે અપરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ ચાલીસ પલ્યોપમ ઉપર એક સમયથી માંડીને પચાસ પલ્યોપમ સુધીની છે તે અગીયારમાં આરણ દેવલોકના દેવોને ભોગ્ય બને છે.

એ-જ-રી-તે ઈશાન દેવલોકની દેવી કોને ભોગ્ય?

★ સાધિક પલ્યોપમ વાળી અપ્સરા ઈશાન કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

★ સમધિક પલ્યોપમ કરતા એક સમય વધુ થી માંડી ૧૫ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ વાળી દેવી ચોથા મહેન્દ્ર કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

★ પંદર પલ્યોપમ ઉપર એક સમય થી માંડીને ૨૫ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ વાળી દેવી છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

★ પચીસ પલ્યોપમ ઉપર એક સમય થી માંડીને ૩૫ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિવાળી દેવી આઠમા સહસ્રાર કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

★ ૩૫ પલ્યોપમ ઉપર એક સમય થી માંડીને ૪૫ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ વાળી દેવી દશમા પ્રાણત કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

★ ૪૫ પલ્યોપમ ઉપર એક સમય થી માંડીને ૫૫ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ વાળી દેવી બારમા અચ્યુત કલ્પના દેવોને ભોગ્ય છે.

❖ દેવીનું ગમન:-પૂર્વ જણાવ્યાનુસાર દેવીની ઉત્પતિ ભવનપતિ વ્યંતર-જયોતિષ્ક અને પહેલાં બે કલ્પમાંજ હોય છે. તેથી દેવીના ગમન સંબંધે બૃહત્ સંગ્રહણી ટીકામાં જણાવે છે કે:-

આ દેવીઓનું આઠમા સહસ્રાર દેવલોક સુધી ગમન થઈ શકે છે. તેથી આગળ દેવીનું ગમન થતું નથી. કેમ કે ત્રણથી આઠ દેવલોક સુધી દેવ-દેવી નો પ્રવીચાર પ્રત્યક્ષ છે. પછી ના કલ્પના દેવો મન પ્રવીચારી છે.

□. [8] સંદર્ભ:-

★ આગમ સંદર્ભ:-

[૧] સૂત્ર ૮:૯ નો એક સંયુક્ત સંદર્ભ પાઠ હવે પછીના સૂત્ર ૪:૧૦ માં આપેલો છે.

[૨] દોસુ કપ્પેસુ દેવા કાયપરિયારગા પન્નત્તા તં જહા સોહમ્મે ચેવ ઈસાણે ચેવ । દોસુ કપ્પેસુ દેવા ફાસ પરિયારગા પન્નત્તા તં જહા સણંકુમારે ચેવ માહિંદે ચેવ । દોસુ કપ્પેસુ દેવા રૂપ પરિયારગા પન્નત્તા તં જહા બંબલોગે ચેવ લંતગે ચેવ । દોસુ કપ્પેસુ સદ્ પરિયારગા પન્નત્તા તં જહા મહા સુકકે ચેવ સહસ્સારે ચેવ । દોસુ ઇંદા મળપરિયારગા પન્નત્તા તં જહા પાણાણે ચેવ અચ્ચુણે ચેવ - ❖ સ્થા. સ્થા. ૨ -૩.૪- સૂ. ૧૧૬

— સૂત્ર પાઠ સમ્બન્ધ: અહીં પાણાણ શબ્દથી આનત-પ્રાણત બંને લેવા તથા અચ્ચુણ શબ્દથી આરણ-અચ્યુત બંને લેવા

★ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

૪:૨૧-સ્થિતિપ્રભાવસુખ. થી ઉપર ઉપરના દેવોના સુખની અધિકતા

૪:૨૦-સૌધર્મેશાન આનત્. થી આનત-પ્રાણત્, આરણ અચ્યુત નું યુગલપણું

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

[૧] બૃહત્સંગ્રહણી ગા. ૧૮૧, ૧૮૪, ૧૮૫

[૨] શ્લોકપ્રકાશ સર્ગ-૨૭ શ્લો. ૬૭ થી ૭૧, ૧૪૧ થી ૧૪૫, ૨૭૦, ૩૪૭ થી ૩૫૧, ૩૮૭, ૪૨૬ થી ૪૩૩, ૪૭૬ પ્રવીચાર સંબંધે

[૩] શ્લોકપ્રકાશ સર્ગ-૨૬ શ્લો. ૫૫૫ થી ૫૭૧ કઈદેવી કોને ભોગ્ય.

□ [૯] પદ્ય:-

(૧) ઈશાન કલ્પ સુધી સવીએ કાય પ્રવીચારી કહ્યા
વિષયસુખમાં રક્ત સેવે ભોગ સર્વે ગહગહ્યા
સ્પર્શ સેવી રૂપસેવી શબ્દને વળી મનતાણા
દેવ બબ્બે અગ્ર અગ્રે ભોગ ધરતા એકમના

(૨) બીજુ પદ્ય સૂત્ર:૧૦ માં સંયુક્ત રીતે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર:૮-૯-૧૦ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ સૂત્ર:૧૦માં છે.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર: ૧૦

□ [1] સૂત્રહેતુ :- પૂર્વસૂત્રોમાં સદેવીક-સપ્રવીચારી અને અદેવીક સપ્રવીચારી દેવોનું વર્ણન કર્યું આ સૂત્રનો હેતુ અદેવીક-અપ્રવીચારી અર્થાત્ મૈથુન સેવનના સર્વથા અભાવવાળા દેવોને જણાવવાનો છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ :- પરેઽપ્રવીચારા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક :- પરે અ - પ્રવીચારા:

□ [4] સૂત્રસાર :- બાકીના દેવો [કલ્યાતીત દેવો] પ્રવીચાર રહિત છે [અર્થાત્ વૈષયિક સુખ ભોગથી રહિત હોય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

પરે-બાકીના, - બારદેવલોક ની ઉપરના (દેવો)

અપ્રવીચારા-મૈથુન સેવન રહિત.

□ [6] અનુવૃત્તિ :-

(૧) કાયપ્રવીચારા. સૂત્ર.૪:૮ થી આ-એશાનાત્

(૨) શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દમન. થી શેષા: [કલ્પોપપન્ન સમજી લેવું]

(૩) દેવાજ્ઞતુર્નિકાયા: ૪:૧ થી દેવા:

□ [7] અભિનવટીકા :- આ સૂત્રમાં મુખ્યવાત તો એટલી જ છે કે કલ્પોપન્ન સિવાયના વૈમાનિક દેવો પ્રવીચાર થી રહિત હોય છે. અર્થાત્ નવત્રૈવેયકવાસી તથા પાંચ અનુત્તર વાસી એ સર્વે કલ્યાતીત દેવો શબ્દાદિ સર્વે મૈથુન સેવન થી સર્વથા રહિત હોય છે.

મૂળ સૂત્રાર્થ સિવાય ભાષ્ય અને ટીકામાં જે વિશેષ

નોંધપાત્ર હકીકતો છે તેનું અહીં નિદર્શન કરેલ છે.

❖ પરે:- બાકીના. પૂર્વસૂત્રોમાં કલ્પોપપન્ન દેવો સુધીની પ્રવીયારની હકીકત જણાવી છે. તેથી પ્રવીયાર સંબંધી પ્રકરણમાં પરે શબ્દ કહેવાથી —માત્ર ઐવેયકવાસી અને અનુત્તર વિમાનવાસી એવા બે પ્રકારના કલ્પાતીત દેવોની જ વાત બાકી રહે છે.

—બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાર દેવલોકની ઉપરના દેવોનું જ અહીં પ્રહણ કરવાનું છે.

❖ અપ્રવિચાર:- અવિદ્યમાનપ્રવીચારાઃ પજ્જવિદ્યપ્રવીચારાપેક્ષયા-પ્રવીચારો યત્ર ન વિદ્યતે ।

—ઉપરોક્ત સૂત્રોમાં જે કાયપ્રવીયાર, સ્પર્શપ્રવીયાર, રૂપપ્રવીયાર, શબ્દપ્રવીયાર અને મન પ્રવીયાર એવા જે પાંચ પ્રકારના પ્રવીયારનું વર્ણન કર્યું તે પાંચે પ્રવીયાર થી આ (કલ્પાતીત) દેવો રહીત હોવાથી તેમને અપ્રવીયારી કહ્યા છે.

—પ્રવીયાર અર્થાત મૈથુન સેવનના ઉક્ત પાંચે ભેદો ત્યાં વિદ્યમાન ન હોવાથી (તેને) અપ્રવીયારી કહ્યા છે.

—સિદ્ધસેન ગણિજી પ્રવીયાર શબ્દ થી રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ શબ્દ ને જણાવે છે કેમ કે મૈથુન સેવનના હેતુભૂત એવા આ પાંચ મુખ્ય વિષયો છે જેનો અભાવ હોવાથી કલ્પાતીત દેવોને અપ્રવીયારી કહ્યા છે.

❖ વિશેષ:-

—૧ અલ્પસંકલેશ અર્થાત્ મંદરાગ વાળા હોવાથી તેઓને સ્વસ્થ કહ્યા છે. અથવા કાયકલેશ રહિતતા હોવાથી સ્વસ્થ કહ્યા છે.

—૨- સ્વલ્પ (કામ) વેદાગ્નિ હોવાને કારણે તેને શીતીભૂત પણ કહેલા છે.

—૩- આ દેવો શાંત અને કામલાલસા રહિત હોય છે. તેમને દેવીના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા ચિંતન થકી કામસુખ ભોગવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી,

—૪ પ્રવીયારી દેવો કરતા અધિક સુખી અને અધિક સંતુષ્ટ રહે છે. કેમ કે જેમ જેમ કામવાસનાની પ્રબળતા તેમતેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક, જેમ જેમ ચિત્તનો કલેશ અધિક તેમ તેમ તેને મટાડવા માટે વિષયભોગ પણ અધિકાધિક જોઈએ.

પરંતુ બીજા કલ્પ સુધીના દેવોની અપેક્ષાએ ત્રીજા-ચોથાની, તેમની અપેક્ષાએ પાંચમા છઠ્ઠાની અને એ રીતે ઉપર ઉપરના સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના મંદ હોય છે. તેથી તેમના ચિત્ત સંકલેશની માત્રા પણ ઓછી હોય છે. તેથી જ એમના કામભોગનાં સાધન પણ અલ્પ હોય છે.

જ્યારે બારમાં સ્વર્ગની ઉપરના દેવોની કામવાસના શાંતજ હોય છે. તેથી તેમને ભોગેચ્છા નથી હોતી પરિણામે તેઓને સંકલેશ પણ નથી. તેઓ સંતોષ જન્ય પરમ સુખમાં નિમગ્ન રહે છે.

—૫-બીજીરીતે જોઈએ તો બારમાં દેવલોક પછીના દેવો કાય-સ્પર્શ-રૂપ શબ્દ કે મનમાંનું કોઈપણ મૈથુન સેવન કરતા નથી કારણકે મૈથુન સેવન એ વેદના ઉદયથી જાગેલી કામવાસનાનો ક્ષણિક પ્રતિકાર છે. અને ઐવેયક કે અનુત્તર વિમાન વાસી દેવોને આવો વેદોદય જ થતો નથી તેથી તેઓને મૈથુન સેવનનો પ્રશ્ન નથી. પરીણામે અત્યંત સુખ-આનંદમાં જ રહે છે.

—૬- આત્મસમાધિજ અનુપમ સુખનો જ તેઓ ઉપભોગ કરે છે. તેમનું મોહનીય કર્મ અત્યંત પાતળું પડેલું હોય છે. કોઠાદિ કષાય મંદ રહે છે. પરિણામે અપરિમિત સુખ-પરમ પ્રીતિ-સંતોષાદિને ધારણ કરીને રહેલા હોય છે.

—પ્રશ્ન- જો તેઓ આટલા બધાં સંતુષ્ટ હોય અને આટલા અલ્પ વેદોદય વાળા હોય તો તેઓ બ્રહ્મચારી કેમ હોતા નથી?

☆ તેઓને ચારિત્રના પરિણામનો અભાવ હોય છે. - અવિરરતિનો ઉદય હોય છે. માટે બ્રહ્મચારી હોતા નથી.

પ્રશ્ન- ન પરે એવું સૂત્ર કેમ ન બનાવ્યું ?

ન પરે એવું સૂત્ર બનાવી શકાય તેનાથી “બાકીના માં પ્રવીચાર નથી” તેમ જણાવી પણ શકાય છતાં અપ્રવીચાર શબ્દ દ્વારા સૂત્રકાર સંકલેશ ની અલ્પતા અને સુખ સંતોષ ની અતિ અધિકતા જણાવવા માંગે છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૮-૮-૧૦ નો સંયુક્ત:-

કાર્તિવિહાણં મંતે પરિયારણા ?પઞ્ચવિહા પળ્લન્તા, તં જહા કાય...ફાસ...રૂવ...સદ્...મનપરિયારણા...ભવળવાસિ-વાળમંતર-જોતિસિ-સોહમ્મદ્સાણેષુ કપ્પેસુ દેવા કાય પરિયાણા । સળંકુમાર માહિંદેસુ કપ્પેસુ ફાસ પરિયારણા । બંમલોય લંતગેસુ કપ્પેસુ દેવા રૂવપરિયારણા । મહાસુકક સહસ્સારેષુ કપ્પેસુ દેવા સદ્પરિયારણા । આળયપાળય-આરળઅન્નુએસુ દેવા મળ પરિયારણા । ગવેજ્જગ અળુતરોવવાડ્યા દેવા અપરિયારણા ❀ પ્રજ્ઞા.

પ. ૩૪ સૂ-૩૨૩/૧-૨

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંપ્રહણી ગાથા-૧૮૧, ૧૮૨-વૃત્તિ

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ સર્ગ ૨૭-શ્લોક. ૫૬૪ થી ૫૬૭, ૫૭૨ થી ૫૭૪, ૬૩૬

□ [9]પદ:-

(૧) કલ્પધારી દેવલોકે વિવિધ વિષયો સાંભળી
અધ્યાય ચોથે મન પ્રમોદે સૂત્ર રચના મેં કરી
દેવ કલ્પાતીત સર્વે વિષય તજતા સ્થિર રહી
પ્રવીચાર શબ્દે વિષય સમજી વાણી કર્ણે મેં ગ્રહી

(૨) સૂત્ર: ૮-૮-૧૦ નું સંયુક્ત પદ-
ભવનપતિ વ્યંતર જયોતિષી દેવલોક મેં મર્ત્યસમા
કામસુખો ભોગવે દેહથી પછીના બે બે ક્રમે યથા
સ્પર્શરૂપને શબ્દ મનેકરી બાકી ક્ષીણ વિકાર બધા
ક્રમશઃ એમ વિકાર રહિત છે. દશા ઉચ્ચ દેવોનીઆ

□ [10]નિષ્કર્ષ:- અચ્યુત દેવલોકથી ઉપરના દેવોને અપ્રવીચારી સર્વ પ્રકારે મૈથુન

સેવન રહીત કહ્યા છે. છતાં પણ તેઓ પ્રવીયારી દેવો કરતાં અનંતગુણ સુખવાળા છે. કારણ કે પ્રવીયારી સુખ કરતાં ઉપશમનું સુખ અનંતગણું છે.

તદુપરાંત ટીકાકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે આ ત્રણે સૂત્રોમાં જે પ્રવીયાર અપ્રવીયાર બંનેનું પ્રહણ કર્યું છે તે એમ જણાવે છે કે ખરેખર! સંસાર એ પ્રવીયાર સમુદ્ભવ છે.

આ રીતે સંસારનું મૂળ પ્રવીયાર પણું છે અને પ્રવીયારી કરતા અપ્રવીયારી ને અનંતગણું સુખ કહ્યું છે એ બે બાબત આ ત્રણ સૂત્રમાં મુખ્ય છે.

આટલી વાત પરથી નિષ્કર્ષ વિચારીએ તો-આ હકીકત ઘણી બોધદાયી છે. સંસારનું સર્વ પ્રકારનું સુખ વાસનાના પ્રતીકાર રૂપજ છે તે પણ શ્લેષિક છે. સમય જતાં ફરી પ્રબળ વાસના જાગે છે. પુનઃ તેનો પ્રતિકાર કરવો પડે છે. પુનઃ થોડો સમય શાંતી થાય, ફરી વાસના પ્રગટે છે. આમ વારંવાર કાયકલેશ થયા જ કરે છે. જેના ફળ રૂપે દુઃખ અને સંસાર ની સતત વૃદ્ધિ થતી રહે છે. માટે જ મહાપુરુષોએ સંસારની વૃદ્ધિ કરાવતા એવા આ શ્લેષિક સુખને વખોડ્યું છે.

વળી ક્રમશઃ કાયપ્રવીયારી થી સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મન પ્રવીયારી અનંતગુણ સુખી કહ્યા છે સૌથી સુખી તો અપ્રવીયારી ને જ કહ્યા કારણ કે સાચુ સુખ બાહ્ય પદાર્થોમાં નથી પણ મોહની માયા જાળમાં તે સર્વે સુખરૂપ ભાસે છે.

પરંતુ જો આપણે આ ત્રણ સૂત્રોની તુલના કરીશું તો જણાશે કે સર્વાંગ સ્પર્શ યુક્ત સંપૂર્ણ મૈથુન ના સુખ કરતા મૈથુન વિચરણા રહીત ના દેવોને અનંતગણા સુખી કહ્યા તેનો અર્થજ એ છે કે પૌદ્ગલિક પદાર્થો કરતા આત્મિક પરિણતી માં સુખ-શાંતિ અર્પવાની શક્તિ સવિશેષ છે. એટલે જ કહ્યું છે કે અપ્રવીયારી દેવોમાં જે અનંત સુખ કહ્યું છે તે સુખ પણ વીતરાગતાના સુખ પાસે અનંતમે ભાગે છે.

હવે જો પ્રવીયારી કરતા અપ્રવીયારી અનંતગણા સુખી હોય અને વીતરાગ પરમાત્મા અનંતાનંત ગુણા સુખી હોય તો સાચુ સુખ કયાં છે? સંસારની મોજ મજામાં કે વીતરાગતામાં?

જો અનંતકાળ પર્યંત રહેનારા સાચા સુખની ઝંખના હોય તો તે શિવ સુખ માટે મોક્ષ સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી જો મોક્ષ મેળવવો હોય તો સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપી મોક્ષમાર્ગ સિવાય કોઈ બીજો માર્ગ નથી.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૧૧

□ [1] સૂત્રહેતુ :- પૂર્વે દેવોની ચાર નિકાય જણાવી હતી. આ સૂત્ર થકી પહેલા ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદોને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્રઃમૂળ :- ભવનવાસિનો ડસુરનાગવિદ્યુત્સુવર્ણાગ્નિ વાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારા:

□ [3] સૂત્રઃપૃથક્ :- ભવનવાસિનઃ અસુર - નાગ - વિદ્યુત્ - સુવર્ણ - અગ્નિ - વાત - સ્તનિત - ઉદધિ - દ્વીપ - દિક્ - કુમારા:

□ [4] સૂત્રસાર:-અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાતકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર [એ પ્રમાણે] ભવનપતિ નિકાય [ના દશ ભેદો] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

ભવનવાસિન: ભવનવાસી [ભવનપતિ] નિકાયના દેવો

અસુર - અસુરકુમાર

નાગ - નાગકુમાર

વિદ્યુત - વિદ્યુતકુમાર

સુવર્ણ - સુવર્ણકુમાર

અગ્નિ- અગ્નિકુમાર

વાત: - વાયુકુમાર

સ્તનિત - સ્તનિતકુમાર

ઉદધિ - ઉદધિકુમાર

દ્વીપ - દ્વીપકુમાર

દિક્ - દિક્કુમાર

કુમાર-તેઓ મનોહર-સુકુમાર-રમતીયાળ હોવાથી કુમાર કહેવાય છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ :- દેવજ્ઞવર્તુર્નિકાયા: થી સૂત્ર. ૪:૧ દેવા: ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા :- આ અધ્યાયનું પ્રથમ સૂત્ર દેવોની ચાર નિકાયો ને જણાવતું હતું તદનુસાર પ્રથમ નિકાય ભવનપતિ દેવોની છે. આ ભવનપતિનો પર્યાય શબ્દ જ ભવનવાસિન્ છે.

ભવનોમાં નિવાસ કરે છે માટે તેને ભવનવાસી કહ્યા છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો આ તેઓની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. અને તેઓના અસુરાદિ જે દશ ભેદ કહ્યા છે તે તેઓની વિશિષ્ટ સંજ્ઞા છે જે તેઓને વિશિષ્ટ નામ કર્મના ઉદય થી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ભવનવાસી તો તેઓ બધાજ છે પણ તેમાં કોઈ અસુર છે કોઈ નાગકુમાર છે એ રીતે દશ ભેદ કહ્યા છે. [જુઓ અ.૪. સૂત્ર ૩]

૧-અસુરકુમાર, -૨-નાગકુમાર, -૩-વિદ્યુતકુમાર, -૪-સુવર્ણકુમાર, -૫-અગ્નિકુમાર, -૬-વાતકુમાર, -૭-સ્તનિતકુમાર, -૮-ઉદધિ કુમાર, -૯-દ્વીપકુમાર, -૧૦-દિક્કુમાર.

❖ ભવનવાસિન્- ભૂમિષ્ઠત્વાત્ ભવનાનિ, તેષુ વસ્તું શીલં યેષાં તે ભવનવાસિન:

—ભવનોમાં રહેતા હોવાથી આ દેવોને ભવનવાસી કહે છે.

—ભવનવાસી ને વિકલ્પે ભવનપતિ પણ કહે છે કેમ કે ભવનો નું વર્ણન કર્યું તેના અધિપતિ કે માલિક સ્થાને હોવાથી ભવનપતિ કહ્યા છે.

❖ અસુરકુમારાદિ દસ:-સૂત્રમાં તો ફક્ત દશનામજ કહ્યા છે પણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં તેના સ્વભાવ-સ્થાનાદિ જણાવેલ છે. ટીકાઓમાં તથા સંદર્ભ ગ્રંથમાં પણ અનેક વિગતો નોંધાયેલી છે. તેનું ક્રમશઃ વર્ણન અહીં કરેલ છે.

❖ ભવનપતિના સ્થાન:- સાત નરકમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા નામક નરક પૃથ્વી છે તે ભૂમિનું દળ ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન જાડાઈ વાળું છે. તેમાંથી ઉપર નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડી દઈએ તો વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન બાકી રહે છે. આ ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં ૧૩ પ્રતર આવેલા છે. તે ૧૩ પ્રતરો વચ્ચે ૧૨ આંતરા રૂપ પોલાણો છે. જેમાં પહેલું અને છેલ્લું પોલાણ ખાલી છે વચ્ચેના દશે પોલાણોમાં ક્રમશઃ અસુરકુમારદિના આવાસો છે. પરંતુ ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે નેવું હજાર યોજન પરિમાણ માંજ છે.

લોક પ્રકાશ ગ્રન્થમાં આ અંગે ત્રણ મંતવ્યો કહ્યા છે સર્ગ:-૧૩

[૧] રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉપર નીચે એક એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં ભવનપતિ દેવો વસે છે.

[૨] કેટલાંક આચાર્યોના મતે ભવનો ૮૦,૦૦૦ યોજનની નીચે છે

[૩] અન્યત્ર એમ પણ કહ્યું છે કે ઉપર નીચેના હજાર હજાર યોજન સિવાયના શેષ ભાગોમાં સર્વત્ર યથાસંભવ આવાસો છે.

બૃહત્ સંગ્રહણીમાં મૂળ ગાથા મુજબ તો મધ્યના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં ભવનો છે તેમ કહ્યું છે. - વૃત્તિમાં બીજો મત ટાંકીને લખ્યું છે કે નીચેના અડધા-૮૦૦૦૦ યોજનને અવગાહીને ભવનપતિના ભવનો રહેલા છે.

સ્વોપણ ભાષ્ય:- મહામન્દરસ્ય દક્ષિણેત્તરયોર્દિગ્વિભાગયોર્બહવીષુ યોજનશતસહસ્રકોટી કોટીષુ આવાસા ભવનાનિ ચ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનામ્ ઉત્તરાર્ધાધિપતીનાં ચ યથાસ્વં ભવન્તિ ।

આ વિભિન્ન મતોના તારણરૂપે પંડીત સુખલાલજી તથા પંડીત પ્રભુદાસ પારેખ એવો મત વ્યક્ત કરે છે કે આવાસો ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન ના મધ્યના અંતરામાં હોય છે. જ્યારે ભવનો તો નીચેના ૮૦૦૦૦ યોજન પરિમાણ ભાગમાં જ હોય છે.

✧ ભવન અને આવાસનો અર્થ:-

આવાસ:-આવાસ એટલે “કાયાના પ્રમાણ જેવડા મહામંડપ”

-વિવિધ પ્રકારના રત્નોની પ્રભાથી ઉદ્દીપ્ત રહેવાવાળા શરીર પ્રમાણ મુજબ બનેલા મહામંડપોને આવાસ કહે છે.

- આવાસ મોટા મંડપ જેવા હોય છે.

- આવાસો દેહ પ્રમાણ ઊંચા અને સમયોરસ હોય છે તેમજ ચારે બાજુ થી ખુલ્લા હોવાથી મોટા મંડપ જેવા લાગે છે તે મહામન્દર-સુદર્શન મેરુ પર્વતના દક્ષિણ ઉત્તર દિશામાં નીચે ના ભાગમાં કોડા કોડી લાખ યોજન સુધી ફેલાયેલા છે.

મવન:-ભવનો નગર જેવા હોય છે. તે બહાર થી ગોળ, અંદરથી સમચતુષ્ક અને તળીયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવા હોય છે.

- ભવનોનો વિસ્તાર જઘન્યથી જંબૂ દ્વીપ પ્રમાણ, મધ્યમથી સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ હોય છે.

અસુરકુમારો મોટે ભાગે આવાસોમાં અને ક્યારેક ભવનોમાં રહે છે. જ્યારે નાગકુમારાદિ બીજા નવ ભવનવાસીઓ મોટે ભાગે ભવનોમાં જ વસે છે.

[૧] **અસુરકુમાર :-** ત્રણ નારકી સુધી જે પરસ્પર નારકીઓને લડાવે છે -અતિ કષ્ટ આપે છે. તેવા પરમાધામી સહિતના અસુરકુમાર દેવો કહેવાય છે.

- ગંભીર, રૂપાળા, કાળા, ઊંચા, રત્નમય મુગટ ધારી એવા આ અસુરો છે.

-તેમને દક્ષિણમાં ભવનસંખ્યા ૩૪ લાખ છે. તેનો ઈન્દ્ર ચમરેન્દ્ર છે

- તેમને ઉત્તરમાં ભવનસંખ્યા ૩૦ લાખ છે. તેનો ઈન્દ્ર બલીન્દ્ર છે.

- સાત હાથ ઊંચા શરીરે કૃષ્ણ વર્ણના, રક્ત વસ્ત્રવાળા મુકુટમાં ચૂડામણી-નિકાય

ચિહ્ન થી ઓળખાતા આ અસુરકુમારને દક્ષિણમાં ૬૪૦૦૦ અને ઉત્તરમાં ૬૦૦૦૦ સામાનિક દેવો છે. તથા દક્ષિણમાં ૨,૫૬,૦૦૦ અને ઉત્તરમાં ૨,૪૦,૦૦૦ અંગરક્ષકો છે.

જંબૂદ્વીપથી માંડીને ચમર ચંચા સુધી જેટલો અવકાશાંતર છે તેટલો વૈક્રિય શક્તિ વડે વિકુર્વલા અસુરકુમાર-અસુરકુમારિકા થી સતત પૂરી શકે તેટલી શક્તિ અસુરેન્દ્રની છે.

[૨] નાગકુમાર:- પર્વત કે વૃક્ષો પર પણ આ કુમારો રહે છે

— મસ્તક અને વદને વધુ રૂપાળા ધીમી ચાલે ચાલનારા, માથા ઉપર નાગની ફણાની નિશાની વાળા હોય છે.

— તેમને દક્ષિણમાં ભવન સંખ્યા ૪૪ લાખ છે. તેનો ઇન્દ્ર ધરેશેન્દ્ર છે

— તેમને ઉત્તરમાં ભવન સંખ્યા ૪૦ લાખ છે તેનો ઇન્દ્ર ભૂતાનંદેન્દ્ર છે — સાત હાથ ઉંચા એવા આ નાગકુમારો શ્વેત વર્ણવાળા છે, તેમના વસ્ત્રનો વર્ણ નીલો છે મૃદુ લલિત ગતિવાળા છે. તેઓનું નિકાય ચિહ્ન ફણા છે.

— નાગકુમારોના સામાનિક દેવો દક્ષિણમાં ૬૦૦૦ છે અને ઉત્તરમાં પણ ૬૦૦૦ છે તેમજ તેના આત્મરક્ષક દેવો દક્ષિણમાં ૨૪૦૦૦ છે અને ઉત્તરમાં પણ ૨૪૦૦૦ છે.

— નાગકુમારના અધિપતિની શક્તિ માટે કહ્યું છે કે - તેઓ પોતાની વૈક્રિય શક્તિ વડે વિકુર્વલી ફણાથી આખા જંબૂદ્વીપને આચ્છાદિત કરી શકે છે.

[૩] વિદ્યુતકુમાર :- જે વિજળી જેવા ચમકે છે તે વિદ્યુતકુમાર છે.

— આ કુમારો સ્નેહાળ, ચમકતા, સ્વચ્છ અને વજ્રના ચિહ્નવાળા છે.

— તેમને દક્ષિણમાં ભવન સંખ્યા ૪૦ લાખ છે. તેનો ઇન્દ્ર હરિકાન્તેન્દ્ર છે.

— તેમને ઉત્તરમાં ભવન સંખ્યા ૩૬ લાખ છે. તેનો ઇન્દ્ર હરિસહેન્દ્ર છે.

— વિદ્યુતકુમારોના સામાનિક દેવો દક્ષિણ અને ઉત્તર બંનેમાં છ-છ હજાર છે. તથા આત્મરક્ષક દેવો દક્ષિણમાં ૨૪૦૦૦ અને ઉત્તરમાં પણ ૨૪૦૦૦ છે

— સાત હાથ ઉંચા એવા આ વિદ્યુતકુમારો રક્ત દેહવર્ણ વાળા છે તેઓના વસ્ત્રનો વર્ણ નીલ છે. સ્નિગ્ધ શરીર નીકાંતિવાળા તેમનું નિકાય ચિહ્ન વજ્ર છે. જે મુગટમાં હોય છે.

— શક્તિની અપેક્ષાએ વિદ્યુતકુમાર અધિપતિ વીજળીના એક ઝબકારા વડે આખા જંબૂદ્વીપને પ્રકાશીત કરી શકે છે.

[૪] સુવર્ણકુમાર :- તેઓનો વર્ણ સુવર્ણ હોવાથી સુવર્ણકુમાર કહેવાય છે. કેટલાંક તેની સુંદર પાંખને આશ્રીને તેને સુપર્ણ કુમાર પણ કહે છે

— દેખાવડી ડોક અને છાતીવાળા, ધોળી છાયાવાળા, મુકુટમાં ગરૂડના ચિહ્નવાળા એવા આ દેવો પણ સાત હાથ જ ઉંચા છે.

— તેમને દક્ષિણમાં ૩૮ લાખ ભવનો છે. જેનો ઇન્દ્ર વેણુદેવેન્દ્ર છે

— તેમને ઉત્તરમાં ૩૪ લાખ ભવનો છે. જેનો ઇન્દ્ર વેણુ દાલીન્દ્ર છે

— સુવર્ણકુમારો ના સામાનિક દેવો દક્ષિણ તથા ઉત્તર બંનેમાં છ-છ હજાર છે અને આત્મ રક્ષક દેવો દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

— શક્તિની અપેક્ષાએ સુવર્ણકુમારનો અધિપતિ વૈક્રિય શક્તિ વડે ગરૂડ ની એક પાંખ

થી જંબૂદ્વીપને ઢાંકી દઈ શકે છે.

[૫] અગ્નિકુમાર :- જેઓ પાતાળ લોકથી કીડા કરવાને માટે ઉપર આવે છે

— સપ્રમાણ શરીર વાળા, દીપતા એવા, સ્વચ્છ અને ઘડાના ચિહ્નવાળા છે

— સાત હાથ ઉંચાઈ વાળા આ અગ્નિકુમારો માનોન્માન પ્રમાણ અંગોપાંગવાળા, વિવિધ આભરણોથી શોભતા, રક્ત વર્ણવાળા, જેઓના વસ્ત્રનો વર્ણનીલ છે તેવા અને મુકુટમાં કળશના ચિહ્ન થી શોભે છે.

— તેઓને દક્ષિણમાં ભવન સંખ્યા ૪૦ લાખ છે જેનો ઈન્દ્ર અગ્નિશિખેન્દ્ર છે.

— તેઓને ઉત્તરમાં ભવનસંખ્યા ૩૬ લાખ છે જેનો ઈન્દ્ર અગ્નિ માનવેન્દ્ર છે

— તેમના સામાનિક દેવો દક્ષિણમાં છ હજાર અને ઉત્તરમાં પણ છ હજાર છે અને આત્મરક્ષક દેવો બંનેમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

અગ્નિકુમારનો અધિપતિ અગ્નિની એક જવાળા વડે આખા જંબૂદ્વીપને બાળી શકે છે.

[૬] વાયુકુમાર :- જે તીર્થંકરનો વિહાર માર્ગ શુદ્ધ કરે છે

— સ્થિર, પુષ્ટ અને ગોળ અવયવો વાળા, ઉંડા પેટવાળા, સ્વચ્છ અને ઘોડાની નિશાની વાળા હોય છે.

— સાત હાથ ઉંચા એવા આ વાયુકુમાર દેવો- પ્રિયંગુ વૃક્ષ જેવા અવદાત શ્યામ વર્ણવાળા છે, તેમના વસ્ત્રનો વર્ણ રક્ત છે અને તેઓના મુગટમાં નિકાય ચિહ્ન મગર છે.

— તેઓની ભવન સંખ્યા દક્ષિણમાં ૫૦ લાખ છે. જેનો ઈન્દ્ર વેલંબેન્દ્ર છે.

— તેઓની ભવન સંખ્યા ઉત્તરમાં ૪૬ લાખ છે જેનો ઈન્દ્ર પ્રભંજનેન્દ્ર છે

— તેઓના સામાનિક દેવો દક્ષિણ તથા ઉત્તર બંનેમાં છ-છ હજાર છે અને આત્મ રક્ષક દેવો બંનેમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

શકિતની અપેક્ષાએ વાયુકુમારનો ઈન્દ્ર એક પવનના ગુંજારવવડે આખા જંબૂદ્વીપને પવનથી ભરી દઈ શકે છે.

[૭] સ્તનિતકુમાર :- શબ્દ કરવાવાળા દેવોને સ્તનિતકુમાર કહે છે

— સ્નેહાળ, ગંભીર, મીઠો અવાજ, કરનારા, સરાવના ચિહ્નવાળા છે. — સાત હાથ ઉંચા આ સ્તનિતકુમારો સ્નિગ્ધ શરીરની કાંતિવાળા, સ્થિર, પડઘા પડે તેવા મહાસ્વરવાળા, સુવિશુદ્ધ જાત્યવંત સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા, શ્વેતવસ્ત્રથી યુક્ત અને મુગટમાં વર્ધમાન કે સરાવના નિકાય ચિહ્ન થી યુક્ત હોય છે.

— તેઓની ભવન સંખ્યા દક્ષિણમાં ૪૦ લાખ છે. જેનો ઈન્દ્ર ધોષેન્દ્ર છે.

— તેઓની ભવન સંખ્યા ઉત્તરમાં ૩૬ લાખ છે જેનો ઈન્દ્ર મહાધોષેન્દ્ર છે.

— તેઓના સામાનિક દેવો ઉત્તર-દક્ષિણ બંનેમાં છ-છ હજાર છે અને આત્મરક્ષક દેવો બંનેમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

— શકિતની અપેક્ષાએ તેનો અધિપતિ એક સ્તનિત (ગર્જારવ) શબ્દ વડે આખા જંબૂદ્વીપને બહેરું કરી શકે છે.

[૮] ઉદધિકુમાર :- સમુદ્રોમાં કીડા કરવાના સ્વભાવવાળા ઉદધિકુમાર છે.

- કેડ અને સાથળમાં વધુ રૂપાળા, ઘોડાના નિકાય ચિહ્નવાળા છે.
- સાત હાથ ઊંચા એવા આ ઉદધિકુમારો ઉર અને કટિને વિષે સુંદર રૂપવાળા, શ્વેત શરીરવર્ણવાળા, જેમના વસ્ત્રનો વર્ણનીલ છે. અને જેઓનું મુગટમાં અશ્વ ચિહ્ન છે.
- તેઓની ભવનસંખ્યા દક્ષિણમાં ૪૦ લાખ છે જેનો ઇન્દ્ર જળકાન્તેન્દ્ર છે.
- તેઓની ભવન સંખ્યા ઉત્તરમાં ૩૬ લાખ છે જેનો ઇન્દ્ર જલપ્રભેન્દ્ર છે.
- તેઓના સામાનિક દેવ દક્ષિણમાં ૬- હજાર - ઉત્તરમાં પણ ૬-હજાર છે અને આત્મરક્ષકદેવો દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

— શકિતની અપેક્ષાએ આ દેવો એકજ જળલહેર વડે આખા જંબૂદ્વીપને પલાળી શકે છે.

[૮] **દ્વીપકુમાર:-** દ્વીપમાં ક્રીડા કરતા દેવો દ્વીપકુમાર કહેવાય છે. — છાતી, ભૂજા, ખભા, કરતલમાં વિશેષ સુંદર-સ્વચ્છ અને મુગટમાં સિંહના ચિહ્ન વાળા આ કુમારો છે.

— સાત હાથ ઊંચા એવા આ દ્વીપકુમાર સ્કન્ધ, વક્ષસ્થળ, બાહુ અને અગ્રહસ્તમાં અધિક શોભાવાળા, તપોવેલા શ્રેષ્ઠ કનક સમાન વર્ણવાળા અર્થાત્ રક્તવર્ણવાળા છે વસ્ત્રનો નીલવર્ણ અને નિકાય ચિહ્ન સિંહ છે.

- તેમની ભવનસંખ્યા દક્ષિણમાં ૪૦ લાખ છે જેનો ઇન્દ્ર પૂર્ણેન્દ્ર છે.
- તેમની ભવનસંખ્યા ઉત્તરમાં ૩૬ લાખ છે જેનો ઇન્દ્ર વિશિષ્ટેન્દ્ર છે.
- તેમના સામાનિક દેવો દક્ષિણ ઉત્તર બંનેમાં છ-છ હજાર છે અને આત્મરક્ષક દેવો બંનેમાં ૨૪-૨૪ હજાર છે.

— શકિતની અપેક્ષાએ દ્વીપકુમારનો અધિપતિ વૈકિય શકિત વડે વિકુર્વેલા પોતાના હસ્તવડે આખા જંબૂદ્વીપને આચ્છાદન કરી શકે છે.

[૧૦] **દિક્કુમાર:-** દિશાઓમાં ક્રીડા કરવાવાળા હોવાથી દિક્કુમાર કહેવાય છે — જંઘા અને પગના અગ્રભાગમાં અધિક શોભાવાળા, જાતિવંત તપેલા સુવર્ણ સરીખા વર્ણવાળા, જેના વસ્ત્રનો વર્ણ શ્વેત છે તેવાં, અને મુગટમાં હાથી - નિકાયચિહ્ન છે જેનું તેવા આ દિક્કુમારો સાત હાથ ઊંચા છે.

- તેમના ભવનોની સંખ્યા દક્ષિણમાં ૪૦-લાખ ઉત્તરમાં ૩૬ લાખની છે.
- તેમનો દક્ષિણનો ઇન્દ્ર અમિતગતીન્દ્ર અને ઉત્તરનો અમિતવાહનેન્દ્ર છે.
- તેઓના દક્ષિણના આમાનિક ૬૦૦૦ છે - ઉત્તરના પણ ૬૦૦૦ છે બંને દિશામાં આત્મરક્ષકદેવો ૨૪-૨૪ હજાર છે.

— શકિતની અપેક્ષાએ દિક્કુમારનો અધિપતિ પગની પાનીના એક પ્રહાર વડે આખા જંબૂદ્વીપને કંપાવી શકે છે.

— **તિર્થલોકમાં તેમના આવાસો :-**

- ૧- વિદ્યુત્કુમારેન્દ્રના આવાસ જંબૂદ્વીપમાં ગજદંતા પર્વત ઉપર છે
- ૨- વાયુકુમાર - તથા સુવર્ણકુમારના ઇન્દ્રો આવાસો માનુષોત્તરપર્વત પર છે.
- ૩- દ્વીપ - દિક્ - અગ્નિને સ્તનિત કુમારના ઇન્દ્રોના આવાસો અરુણવરદ્વીપમાં છે.
- ૪- અસુર - નાગ -ઉદધિકુમારના ઇન્દ્રોના આવાસો અરુણવર સમુદ્રમાં છે.

❖ **કુમાર:-** આ કુમાર શબ્દ અસુરાદિ દશે સાથે જોડવાનો છે તેથી જ અસુરકુમાર-નાગકુમાર-વિદ્યુત્કુમાર એ રીતે નામો તૈયાર થયા છે.

— હંમેશા કુમારો જેવી વેશભૂષા કરવી, વિવિધ ક્રીડાઓ કરવી, છટાદાર બોલવું, કુમારોની માફક ઉધ્ધતાઈ, વસ્ત્રશોખ, રમતિયાળપણું, પ્રેમાળ વગેરે લક્ષણોને કારણે તેઓ કુમાર કહેવાય છે

વળી આ દેવો કુમાર જેવા રમણીય, દેખાવડા, સુકુમાર, મૃદુ - સ્નિગ્ધ - મધુર - લલીતગતિવાળા હોય છે. સુંદર શ્રૃંગારમાં રત રહે છે. જૂદાજૂદા વાહન તથા શસ્ત્રાદિધારણ કરવાના શોખીન હોય છે. આવા આવા અનેકકારણોસર તેઓને કુમાર કહ્યા છે.

❖ **વિશેષ :-** લોકમાં એવી માન્યતા છે કે સુર એટલે દેવ અને અસુર એટલે દાનવ. આ દેવદાનવ નિત્ય દ્વેષી અને વિરોધી હોય છે. એકમેક સાથે સતત ઝઘડતા રહે છે. પણ આ સૂત્ર થકી એ વાત સ્પષ્ટ બને છે કે અસુરકુમારો પણ દેવો જ છે.

— પંદર પરમાધામીનો સમાવેશ અસુરકુમાર ભવનપતિ સાથે જ થાય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ **આગમ સંદર્ભ:-** ભવળવર્ષ દસવિહા પન્નત્તા, તં જહા અસુર કુમારા, નાગકુમારા, સુવળ્લકુમારા, વિજ્ઞુકુમારા, અગ્નીકુમારા, દીક્કુમારા, ઉદહિકુમારા, દિસાકુમારા, વાઝકુમારા, થળિયકુમારા પ્રજ્ઞા. પ.૧-સૂ. ૩૮-૨ દેવાધિકાર

☆ **અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-**

[૧] બૂહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૩૬ થી ૪૬

[૨] ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ : ૧ શ્લોક ૧ થી ૧૬

□ [9] પદ :-

(૧) ભવનપતિના દેવ દશવિધ નામથી ગણના કરું
અસુરનાગ વિદ્યુત્ સાથે સુવર્ણ અગ્નિદિલ ધરું
વાત સ્તનિત ઉદધિ દ્વીપ દિશા શબ્દે લહી કરી
કુમાર શબ્દને સાથે જોડી થાય દશ વિધ ચિત્તધરી.

(૨) અસુર નાગને વિદ્યુત સુવર્ણ અગ્નિ વાયુને
સ્તનિત ઉદધિ દ્વીપને દિક દશકુમાર તે

□ [10] નિષ્કર્ષ :- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ - સૂત્ર : ૧૨ સાથે મુકેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૧૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી વ્યંતર નિકાયના ભેદોને જણાવે છે

□ [2] સૂત્રમૂળ:- વ્યન્તરા:કિન્નરકિંપુરુષમહોરગગાન્ધર્વચક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચા:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:-વ્યન્તરા: કિન્નર - કિંપુરુષ - મહોરગ - ગાંધર્વ - યક્ષ
રાક્ષસ - ભૂત - પિશાચા:

□ [4] સૂત્રસાર :- કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ [એ પ્રમાણે] વ્યંતર[નિકાયના આઠ ભેદો] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

વ્યન્તરા: - વ્યન્તરનિકાયના દેવો	કિન્નર - કિન્નર
કિંપુરુષ - કિંપુરુષ [બીજા વ્યંતર]	મહોરગ - મહોરગ
ગાંધર્વ - ગાંધર્વ	યક્ષ - યક્ષ
રાક્ષસ - રાક્ષસ	ભૂત - ભૂત
પિશાચ - પિશાચ	આ આઠે વ્યંતરની જાતિ છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) દેવાશ્વતુર્નિકાયા ૪/૧થી દેવા:

(૨) દશાષ્ટપઞ્ચદ્વાદશવિકલ્પા: ૪/૩થી અષ્ટ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં દેવોની ચાર નિકાયો જણાવી છે. તેઓની બીજી નિકાય તે “વ્યંતર” વ્યંતર તેમની એક સંજ્ઞા છે. છતાં વિશેષ અર્થ નીચે “વ્યંતર” શબ્દથી જણાવેલ છે. સૂત્ર ૪:૩માં તેના આઠભેદ છે તેવો માત્ર સંખ્યા ઉલ્લેખ કરેલ છે. પણ તે આઠભેદ કયાકયા છે? તે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલ છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિ એતો માત્ર વ્યંતર નિકાયના આઠ ભેદોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ ભાષ્યકાર મહર્ષિએ તેના સ્થાન-ચિહ્ન - વિશિષ્ટતા પણ જણાવેલ છે.

❖ વ્યન્તરનો અર્થ:- જેના કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ એ આઠ ભેદો જણાવેલા છે. તે વ્યંતર છે.

—વિવિધામ્ અન્તરમ્ આવાસાનાં યેષામ્ ઇતિ વ્યન્તરા:

—વિગત અન્તરત્વાત્ - વ્યન્તરા:

—જેઓનો નિવાસ વિવિધ પ્રકારે અને ભિન્ન ભિન્ન અંતરે છે તેથી તેઓ વ્યંતર કહેવાય છે.

—મનુષ્યાદિ જેઓનું અંતર ચાલ્યુ ગયું છે તેથી તેઓને વ્યન્તર કહ્યા છે. [આ વ્યાખ્યા તેઓ ચક્રી આદી ની સેવા કરનાર હોવાથી મનુષ્યો થી કેટલીક સમાનતાને આધારે કરાઈ છે.]

—વ્યંતરદેવો-ગુફા, પર્વત, વન વગેરેના વિવિધ આંતરામાં રહેતા હોવાથી તેને વ્યંતર કહ્યા છે.

—અથવા ભવનપતિ અને જયોતિષ્ઠ એ બે નિકાયના મધ્યમાં આંતરામાં રહેતા હોવાથી તેને [વાણમંતરા] વ્યંતર કહ્યા છે. વનાન્તરે ચરન્તીતિ વાનમન્તરા

—આ વ્યન્તરો પ્રાય: વનાન્તરમાં વિચરનારા હોવાથી તેને વાનમન્તરા પણ કહે છે.

❖ તેને વ્યન્તર કેમ કહે છે.?- [સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યાનુસાર સ્પષ્ટીકરણ]

☆ વિવિધ પ્રકારે તેઓનું આ-વસન અર્થાત્ નિવાસ હોવાથી તેને વ્યન્તર કહે છે. કેમ કે આ વ્યન્તરો નો ઉત્પાત એટલે કે જન્મ સ્થાન, રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજન

ના રત્નકાંડમાં ઉપર-નીચેના ૧૦૦-૧૦૦ યોજન છોડીને મધ્યના ૮૦૦યોજન માં છે. છતાં ત્યાં ઉત્પન્ન થઈને પણ તેઓ અધો-ઉર્ધ્વ-તિર્યક્ ત્રણે લોકમાં પોતાના ભવન-પોતાના નગર અને પોતાના આવાસોમાં નિવાસ કરે છે.

✧ બાળકની જેમ તેઓને સ્વભાવ અનવસ્થિત હોવાથી એક સ્થાને સ્થિર કે સ્થિત રહી શકતા નથી સ્વતંત્ર પણે તેઓ ગમેત્યાં અહીં તહીં ગમનાગમન કરવાવાળા છે માટે વ્યન્તર કહે છે.

✧ ત્રણે લોકના સ્વતંત્ર ગમનાગમન ઉપરાંત ક્યારેક ઇન્દ્રની આજ્ઞા થી ક્યારેક ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યની આજ્ઞાથી પણ તેમનું ગમનાગમન થાય છે.

✧ કોઈ કોઈ વ્યન્તર નોકર નીજેમ મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે.

✧ વિવિધ પ્રકારના પર્વત ગુફા કે વનમાં અથવા કોઈ અન્ય શુન્ય કે નિર્જન સ્થળે પણ નિવાસ કરે છે. માટે વ્યન્તર કહ્યા છે.

આ વ્યન્તરો- અતિ સૌભાગ્યવાન છે. સ્વરૂપવાન છે. દેખાવમાં સૌમ્ય છે. હસ્તકંઠ આદિ અલંકારો થી વિભૂષિત છે, ગાન્ધર્વગીત પ્રત્યે પ્રીતિવાળા છે કૌતુક પ્રિય છે, ક્રીડા-નૃત્ય-હાસ્ય વગેરે પર આસક્તિ વાળા છે પરિણામે ભટકતા ફરે છે. સુંદર વનમાળા-મુકુટ-કુંડળ આદિ વિકુર્વીને ધારણ કરે છે. ઇચ્છા મુજબ આલાપ-સંલાપ કરે છે. રૂપોધારણ કરે છે. અને ચોતરફ ફરે છે. વિવિધ રંગી વસ્ત્રોના શોભીન છે. અને ક્રીડા તથા આનંદ માટે પ્રાયઃ મનુષ્યલોકમાં વિચરણ કરે છે.

❁ વ્યન્તરોનું સ્થાન:-વ્યન્તર દેવોનું મૂળ સ્થાન રત્નપ્રભા નરક ભૂમિના પ્રથમ ૧૦૦૦યોજન મધ્યેના ૮૦૦યોજન માં છે. ત્યાં જ તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

— નિવાસરૂપે તો વ્યન્તરોનું સ્થાન અધો-ઉર્ધ્વ-તિર્યક્ ત્રણે લોકમાં છે.

— તદુપરાંત તેઓ ભવન-નગર કે આવાસોમાં પણ વસે છે.

— અનેક પ્રકારના પર્વત-ગુફા કે વનમાં પણ તેઓના સ્થાન હોય છે.

❁ વ્યન્તરોના નગરનું પ્રમાણ:- રત્નપ્રભા ભૂમિમાં રહેતા તે વ્યન્તરોના નગરોના ત્રણ પ્રમાણ બૃહત્સંગ્રહણી ગાથા-૫૬માં કહ્યા છે.

જે મોટા નગરો છે તે જંબૂદ્વીપ જેવડા લાખ યોજનના છે. સર્વે લઘુ નગરો ભરત કે ઐરાવત ક્ષેત્ર સમાન છે. અને મધ્યમ પ્રમાણવાળા નગરો મહાવિદેહ ક્ષેત્ર પ્રમાણ છે.

આ ભૂમિનગરો બહારથી ગોળ, અંદર થી ચોખૂણ, નીચેના ભાગે કમળની કર્ણિકા સમાન છે. તેની આસપાસ ઉંડી ખાઈ અને સુંદર કોટ છે આ નગરો-મહામંત્રોથી યુક્ત-દુષ્પ્રવેશ્ય-અયોધ્ય-ગુપ્ત-સમૃદ્ધિ પૂર્ણ છે. ત્યાં પંચરંગી પુષ્પોની સુગંધ-અગર-તથા કંદુપ આદિ ઘૂંપની સુગંધ હંમેશાં ફેલાયેલી રહે છે.

❁ આઠે વ્યન્તરોનો ટૂંક પરિચય:-

[૧] કિન્નરો:- પ્રિયંગુનાઝાડ જેવા શામળા, શાંત, સૌમ્ય દર્શન વાળા, સુંદર મુખવાળા, મુગુટ અને મોળિયાં પહેરેલા-અશોક વૃક્ષના ચિહ્ન થી યુક્ત ધજા વાળા અને સ્વચ્છ હોય છે.

આ કિન્નર વ્યન્તરના દશ ભેદ કહ્યા છે.

૧-કિન્નર ૨-કિપુરુષ ૩-કિપુરુષોત્તમ ૪-કિન્નરોત્તમ ૫-હ્રદયંગમ ૬-રૂપશાલી,

૭-અનિન્દિત ૮-મનોરમ ૯-રતિપ્રિય ૧૦-રતિશ્રેષ્ઠ

[૨]કિપુરુષ:- ઊર અને બાહુમા અધિક રૂપ શોભાવાળા, મુખમાં અધિક ભાસ્વર, વિવિધ આભરણોથી શોભતા, વિચિત્ર પુષ્પમાળા અને વિલેપન વાળા છે અને તેમના મુગટ ચંપક વૃક્ષની ધ્વજા ના ચિહ્ન યુક્ત હોય છે.

આ કિપુરુષ વ્યન્તરના પણ દશ ભેદ છે

૧-પુરુષ ૨-સત્પુરુષ ૩-મહાપુરુષ ૪-પુરુષ વૃષભ ૫-પુરુષોત્તમ ૬-અતિપુરુષ ૭-મરુદેવ ૮-મરુત્ ૯-મેરુપ્રભ ૧૦-યશસ્વાન

[૩]મહોરગ:- મહાવેગવાળા, સૌમ્ય, સૌમ્યદર્શનવાળા, મોટા શરીરવાળા વિસ્તૃત અને પુષ્ટ સ્કન્ધ તથા ગ્રીવાવાળા, વિવિધ પ્રકારના વિલેપનવાળા, અને વિવિધ આભરણોથી ભૂષિત, શ્યામવર્ણના, સ્વચ્છ અને ઉજ્જ્વલ હોય છે. તેઓનું ચિહ્ન નાગ વૃક્ષની ધ્વજા છે.

આ મહોરગ વ્યન્તરના પણ દશ ભેદ છે.

૧-ભૂજગ, ૨-ભોગશાળી, ૩-મહાકાય, ૪-અતિકાય, ૫-સ્કન્ધશાલી, ૬-મનોરમ, ૭-મહાવેગ, ૮-મહેષ્વક્ષ, ૯-મેરુકાન્ત અને ૧૦-ભાસ્વાન

[૪]ગાન્ધર્વ:- આ વ્યન્તરો શુદ્ધ-સ્વચ્છ, લાલવર્ણવાળા, ગંભીર અને ઘન શરીરને ધારણ કરવાવાળા હોય છે. તેનું સ્વરૂપ જોવામાં પ્રિય હોય છે, સુંદરરૂપ તથા સુંદર મુખાકૃતિવાળા અને મનોહર સ્વર ના ધારક હોય છે. માથા પર મુગટ અને ગળામાં હાર થી વિભુષિત હોય છે. તેઓનું ચિહ્ન તુમ્બરુ વૃક્ષની ધ્વજા છે.

આ ગાંધર્વ વ્યન્તરના બાર ભેદ છે.

૧-હાહા, ૨-હૂહૂ, ૩-તુમ્બુરુ, ૪-નારદ, ૫-ઋષિવાદિક, ૬-ભૂતવાદિક, ૭-કાદમ્બ, ૮-મહાકાદમ્બ, ૯-રૈવત, ૧૦-વિશ્વાવસુ, ૧૧-ગીતરતિ, ૧૨-ગીતયશા

[૫]યક્ષ:- નિર્મળ શ્યામવર્ણવાળા અને ગંભીર હોય છે. મનોહર, જોવામાં ગમે તેવા, માન-ઉન્માન તથા પ્રમાણથી યુક્ત હોય છે. હાથ-પગના તળભાગ નખ, જિહ્વા, ઓઠ એ સર્વે લાલ રંગના હોય છે. પ્રકાશમાન મુગટના ધારણ કરવાવાળા, વિવિધ પ્રકારના રત્નો અને આભુષણો થી ભૂષિત હોય છે. તેઓનું ચિહ્ન વટવૃક્ષની ધ્વજા છે.

આ યક્ષ જાતિના વ્યંતરના ૧૩ અવાંતર ભેદ કહ્યા છે.

૧-પૂર્ણભદ્ર, ૨-માણિભદ્ર, ૩-શ્વેતભદ્ર, ૪-હરિભદ્ર, ૫-સુમનોભદ્ર, ૬-વ્યતિપાતિક ભદ્ર, ૭-સુભદ્ર, ૮-સર્વતોભદ્ર, ૯-મનુષ્યયક્ષ, ૧૦-વનાધિપતિ, ૧૧-વનાહાર, ૧૨-રૂપયક્ષ, ૧૩-યક્ષોત્તમ

[૬]રાક્ષસ:- શુદ્ધ અને નિર્મળ વર્ણવાળા, ભીમ અને જોવામાં ભયંકર, વિકરાળ રાતા અને લાંબા હોઠવાળા, તપનીય સુવર્ણમય આભુષણોવાળા વિવિધ પ્રકારના વિલેપનોથી યુક્ત હોય છે. અને તેનું ચિહ્ન ખટ્વાંગની ધ્વજા છે

આ રાક્ષસ જાતિના વ્યંતરના સાત પેટા ભેદો છે.

૧-ભીમ, ૨-મહાભીમ, ૩-વિઘ્ન, ૪-વિનાયક, ૫-જળરાક્ષસ, ૬-રાક્ષસ રાક્ષસ, ૭-બ્રહ્મરાક્ષસ,

[૭]ભૂત:- શ્યામવર્ણના પણ સુંદર રૂપવાળા, સૌમ્ય સ્વભાવવાળા, અતિસ્થૂળ અનેક પ્રકારના વિલેપનો થી યુક્ત હોય છે તેમનું ચિહ્ન સુલસ ધજા છે.

આ ભૂત વ્યન્તરના નવ ભેદો કહ્યા છે.

૧-સુરૂપ, ૨-પ્રતિરૂપ, ૩-અતિરૂપ, ૪-ભૂતોત્તમ, ૫-સ્કન્દિક, ૬-મહાસ્કન્દિક, ૭-મહાવેગ, ૮-પ્રતિચ્છન્ન, ૯-આકાશગ.

[૮] પિશાય:- સ્વભાવથી બહુલતાએ રૂપવંત, સૌમ્ય દર્શનવાળા, હાથમાં અને ડોકમાં મણિરત્નમય ભૂષણવાળા અને જેઓનું ચિહ્ન કદમ્બવૃક્ષની ધજા છે તેવા આ પિશાયો છે.

તેમના ૧૫ ભેદ કહ્યા છે.

૧-કુખ્માંડ, ૨-પટક, ૩-જોષ, ૪-આલ્લક, ૫-કાળ, ૬-મહાકાળ, ૭-ચોક્ષ, ૮-અચોક્ષ, ૯-તાલ પિશાય, ૧૦-મુખરપિશાય, ૧૧-અઘસ્તારક, ૧૨-દેહ, ૧૩-મહાદેહ, ૧૪-તુષ્ણીક, ૧૫-વનપિશાય.

❖ આઠે પ્રકારના વ્યન્તર ના પરિવાર-આદિ

આઠે પ્રકારના સોળે વ્યન્તરેન્દ્રોને-ચાર ચાર હજાર સામાનિક દેવો, હજાર-હજારના પરિવારવાળી ચાર-ચાર ઇન્દ્રાણીઓ, ત્રણ પ્રકારના પર્ષદાના દેવો, સાત-સાત સેનાપતિઓ, ચારેદિશામાં રહેલા ચાર હજાર-આત્મરક્ષકદેવો, આટલા પરિવાર વાળા અને પોતપોતાના લાખો નગરોમાં અદ્ભુત ચક્રિત્વ ધારણ કરતા એ સર્વ ઇન્દ્રો પોતપોતાની નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ પોતપોતાની દિશામાં રહેલા અસંખ્યાત વ્યન્તર વ્યન્તરીઓનું રાજ્ય ભોગવે છે.

❖ વિશેષ હકીકત:- વ્યન્તર દેવોના જે આઠ ભેદો કહ્યા છે તે મૂળભેદ છે તે સિવાય બીજા પણ આઠ ભેદ સ્થાનાંગ-પ્રજ્ઞાપનાદિમાં વર્ણવેલા છે. તે આ પ્રમાણે (૧)અણપન્ની (૨)પણપન્ની (૩)ઋષિવાદી (૪)ભૂતવાદી, (૫)કંદીત (૬)મહાકંદીત (૭)કોહંડ અને (૮)પતગ

આ વાણ વ્યન્તરો-રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦યોજનમાંથી ઉપર નીચેના ૧૦-૧૦ યોજન બાદ કરી મધ્યના ૮૦ યોજનમાં રહે છે.

લોકપ્રકાશ ગ્રન્થાધારે વ્યન્તર સાથે દશ પ્રકારના જૈભક દેવોની પણ ગણતરી કરાય છે. તેઓ એક સાથે ત્રણ ભેદ જણાવે છે.

(૧)વ્યન્તર (૨)વાણ વ્યન્તર (૩)તિર્યકજૈભક દેવ

—વ્યન્તર અને વાણ વ્યન્તરના ભેદો ઉપર જણાવ્યા-તિર્યક્ જૈભકના દશભેદ આ પ્રમાણે છે. (૧)અન્નજૈભક (૨)પાનજૈભક (૩)વસ્ત્રજૈભક (૪)વસ્ત્રીજૈભક (૫)પુષ્પજૈભક (૬)ફળજૈભક (૭)પુષ્પફળજૈભક (૮)શયનજૈભક (૯)વિદ્યાજૈભક (૧૦)અવ્યકતજૈભક

આ દેવો અન્ન આદિ વસ્તુઓ ખુટતી હોયતો પુરી કરે છે. અને ઓછા રસવાળી હોયતો રસયુક્ત કરે છે. તેઓ ચિત્ર-વિચિત્ર-વૈતાદ્ય-મેરુ આદિ પર્વતો ઉપર વસે છે. પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા હોય છે. નિત્ય પ્રમુદિત રહે છે. કીડા કરતા ફરે છે, સુરત સમાગમમાં લીન રહે છે, ઈચ્છા મુજબ વિચરતા હોય છે.

❖ લૌકીક માન્યતાનું નિરસન:- આ લોકમાં ભૂત-પ્રેત-રાક્ષસ વગેરે શબ્દો સાંભળવા

મળે છે. આ સૂત્રની રચના થકી એક વાત સ્પષ્ટ બને છે કે ભૂત-પ્રેત વગેરે જે માન્યતાલોકમા પ્રસિધ્ધ છે. તે અયોગ્ય છે ખરેખર તો આ બધા વ્યન્તર નિકાયની જાતિઓ છે. બાકી મૃત્યુ પછી કોઈ આત્મા ભૂત થાય કે પ્રેત થાય તે ભટકયા કરે અથવા તે આત્માની અમુક ઈચ્છા સંતોષાય ત્યારે તે મુક્ત થાય છે વગેરે સર્વ માન્યતા કે વાતો કપોળકલ્પિત છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- વાળમંતરા અટ્ઠવિહા પન્નતા, તં જહા કિણ્ણરા કિંપુરુષા, મહોરગા, ગંધવ્વા, જક્કવા, રક્કવસા, ભૂયા, પિસાયા । ♣ પ્રજ્ઞા. ૫.૧-સૂ. ૩૮/૩

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્સંગ્રહણી - ગાથા ૫૫ થી ૬૩

(૨) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ - સર્ગ - ૧૨ શ્લો ૧૯૩ થી ૨૫૭

□ [9] પદ્ય:-

-૧- પ્રથમ કિન્નર કિંપુરુષો મહોરગ ગંધર્વથી
યક્ષ રાક્ષસ ભૂત ભેદ ભેદ વળી પિશાચથી
એમ આઠ ભેદે દેવ વ્યંતર, નામથી અવધારવા.
ભેદ વળી પ્રભેદ ભાવે સૂત્રથી વિચારવા.

-૨- ભવનપતિ દેવો પછી શાસ્ત્રે આઠ નામ વ્યંતરનાં છે.
કિન્નર કિંપુરુષ ત્રીજા મહોરગ ગાંધર્વ યક્ષને રાક્ષસ તે .

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૧૧-૧૨ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ.

આ બંને સૂત્રો સામાન્યથી કહીએ તો માત્ર પ્રથમ બે નિકાયના દેવોના પેટા ભેદોને જણાવે છે. વિશેષ થી વિચારતા બંને નિકાયના દેવાના સ્થાન - પ્રભેદો - પરિવાર - ઓળખ ચિહ્ન આદિ અનેક હકીકતો નું નિદર્શન કરે છે.

આ માહિતી થકી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અસુર - ભૂત - પ્રત કે રાક્ષસ સંબંધિ મિથ્યા માન્યરાનું નિરસનતો થાય જ છે. સાથે સાથે ચૌદરોલોક ના સ્વરૂપની યથાર્થ ચિંતવના કરવામાં પણ આ કમબઘ્ધ માહિતી અતિ ઉપયોગી બને છે.

વળી અધોલોક એટલે નરક જ તેવી બ્રામકતા દૂત થાય છે કેમકે આ બંને નિકાયો ના આવાસો અધોલોકમાં પ્રથમ રત્ન પ્રભા એવી નરક ભૂમિના પ્રતરો વચ્ચે જ આવેલા છે.

આ રીતે સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન કે લોકસ્વરૂપ ભાવના માટે આ ચિંતવના અતિ ઉપયોગી છે. મોક્ષના પાયારૂપ વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવા માટે કે ધર્મધ્યાન માટે સમગ્રલોકની વિચારણામાં અંગભૂત તત્ત્વો છે.

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૧૩

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર જ્યોતિષ્ નિકાયના પેટાભેદોને જણાવે છે.

❑ [2] સૂત્રમૂળ :- *જ્યોતિષ્કા: સૂર્યાચ્ચન્દ્રમસોગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકામ્

❑ [3] સૂત્ર : પૃથક્ :- જ્યોતિષ્કા: સૂર્યા: ચન્દ્રમસ: ગ્રહ - નક્ષત્ર
પ્રકીર્ણતારકા: ચ

❑ [4] સૂત્રસાર :- સૂર્ય, ચંદ્ર, [તથા] ગ્રહ નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારાઓ [એ] જ્યોતિષ્કા [નિકાયના પાંચ ભેદો] છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

જ્યોતિષ્ક - દેવોની ત્રીજી નિકાય જ્યોતિષ્ક

સૂર્ય - સૂર્ય

ચન્દ્રમસ - ચંદ્ર

ગ્રહ ગ્રહો

નક્ષત્ર - નક્ષત્રો

પ્રકીર્ણતારક - તારા

❑ [6] અનુવૃત્તિ :- (૧) દેવાષ્ચતુર્નિકાયા: ૪:૧થી દેવા: શબ્દની

(૨) દશાષ્ટપજ્વદ્વાદશવિકલ્પા: ૪:૩થી પજ્વવિકલ્પા:

❑ [7] અભિનવટીકા :- યોથા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં દેવોની ચાર નિકાયો કહી છે. તેમાં ત્રીજી નિકાય તે “જ્યોતિષ્ક” અહીં જ્યોતિષ્ક તે સામાન્ય સંજ્ઞા છે તેની વ્યાખ્યા આ ટીકામાં જ આગળ કહેવાશે. સૂત્ર ૪:૩ માં તેના પાંચ ભેદ છે તેવો માત્ર સંખ્યા ઉલ્લેખ હતો. પણ અહીં તેનો નામોલ્લેખ કરવાપૂર્વક વિવરણ કરેલ છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિએ માત્ર પાંચ નામ જણાવેલા છે. પણ ભાષ્યકાર મહર્ષિ તેના સ્થાન - ચિહ્ન-વગેરે બાબતો પણ નિર્દેશ કરે છે. જોકે પાંચે ભેદોની ભવનપતિ અને વ્યંતરના જેટલી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કે સ્વરૂપનિર્દેશ અહીં ભાષ્યાદિ ટીકાગ્રન્થોમાં જોવા મળેલ નથી. ગ્રન્થાન્તરમાં પણ આ સ્વરૂપ એટલું સ્પષ્ટ રીતે વિભાજિત થતું જોવા મળેલ નથી. તેથી પ્રસ્તુત અભિનવટીકામાં પણ આ સર્વે મર્યાદા પ્રતિબિંબિત થઈ જ છે.

આ પાંચે પ્રકારના દેવો જ્યોતિર્મય છે. તેથી તેની જ્યોતિષી એ સામાન્ય સંજ્ઞા સાર્થક છે. અને સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર તારા એ વિશિષ્ટ નામ કર્મોદય જનિત વિશિષ્ટ સંજ્ઞા છે.

❖ જ્યોતિષ્ક - જ્યોતિષ્કના વિમાનો ઉદ્યોત શીલ હોવાથી તે પ્રકાશ જગાવે છે - દ્યુતિ ફેલાવે છે. તે વિમાનોમાં રહેવા વાળા ને જ્યોતિષ્ક અથવા જ્યોતિષ્ દેવ કહે છે.

—દ્યોતયન્તે इति ज्योतीषि विमानानि तेषु भवा ज्योतिष्का ।

—ज्योतिषो वा देवा ज्योतिरेव वा ज्योतिष्का:

—પ્રકાશ, તેજ, જ્યોતિવાળા તે જ્યોતિષ્ક

—આ દેવોના વિમાન પ્રકાશશીલ છે, તેમાં રહેવાના કારણે. અથવા સ્વયં દ્યુતિમાન્ હોવાથી તેને જ્યોતિષ્ક કહે છે. - અત્યન્ત પ્રકાશકારી હોવા ને લીધે જ્યોતિ શબ્દથી વિમાનો

*દિગામ્બર આશ્નાય મુજબ જ્યોતિષ્કા: સૂર્યાચ્ચન્દ્રમસૌ ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકામ્ એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના છે.

ઓળખાય છે. આ જયોતિવાળા વિમાનોમાં જન્મતા

હોવાથી તે દેવો જયોતિષ્ કહેવાય.

-જયોતિની માફક ભાસ્વર શરીરવાળા હોવાથી સમસ્ત દિશાઓને પ્રકાશીત કરતા હોવાને કારણે તેઓને સ્વાર્થમાં કપ્ પ્રત્યય લાગવાથી જ્યોતિષ્ કહેવાય છે.

❖ **જ્યોતિષ્ ના ભેદો:-** જયોતિષ્દેવોના પાંચ ભેદો છે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા.

આ પાંચે પ્રકારેમાં વ્યુપત્તિ આદિ દ્રષ્ટિએ કોઈ ખાસ વ્યાખ્યા અમારા જોવામાં આવેલ નથી.

❖ **સ્થાન:-** સમભૂતલ જમીનથી - એટલેકે મેરુના સમતલ ભૂમિ ભાગથી સાતસોનેવું [૭૮૦] યોજનની ઊંચાઈએથી જયોતિષ ચક્રના ક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે.

-ત્યાંથી તે ઊંચાઈમાં ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ છે.

-તીરછું અસંખ્યાત દ્વીપ પ્રમાણ છે.

-ઉક્ત સમતલ થી ૮૦૦ યોજન ઊંચે અર્થાત્ જયોતિષ ચક્રથી ૧૦ યોજન ઊંચે સૂર્યવિમાન છે.

-ત્યાંથી ૮૦ યોજનની ઊંચાઈએ અર્થાત્ સમતલથી આઠસોએસી [૮૮૦] યોજનની ઊંચાઈ ઉપર ચંદ્રનું વિમાન છે.

-ત્યાંથી ૨૦ યોજનની ઊંચાઈએ અર્થાત્ સમતલથી નવસો યોજનની ઊંચાઈ સુધીમાં ગ્રહ - નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા છે.

- તે આ રીતે :-

-ચંદ્રથી ઉપર વીસ યોજનની ઊંચાઈમાં પહેલા ચાર યોજન ની ઊંચાઈ ઉપર નક્ષત્ર છે.

-ત્યાર પછી ચાર યોજન ઊંચાઈએ બુધનો ગ્રહ છે

-બુધના ગ્રહથી ત્રણ યોજન ઊંચે શુક્રનો ગ્રહ છે.

-શુક્રથી ત્રણ યોજન ઊંચે ગુરુનો ગ્રહ છે.

-ગુરુથી ત્રણ યોજન ઊંચે મંગળનો ગ્રહ છે.

-મંગળથી ત્રણ યોજન ઊંચે શનીનો ગ્રહ છે.

-ચંદ્રથી ૪ યોજન ઊંચાઈ ઉપર જતાં નક્ષત્રો છે.

-નક્ષત્રથી ૧૬ યોજન ઊંચાઈ ઉપર તારાઓ ઝળહળે છે.

❖ **સૂત્રમાં: સૂર્યા: ચન્દ્રમસ: એવું અસમાસ પદ કેમ રાખ્યું?**

✧ બરાબર છે જો સૂર્યાચન્દ્રમસો કર્યું હોય તો સૂત્રમાં લાઘવતા આવી શકત પણ તેમ ન કરતા અસમસ્ત [અસામાસિક] પદ મુક્યું છે તે નિયમને માટે છે.

વળી આર્ષપ્રમાણ મુજબ ચંદ્રનો ક્રમ પહેલો હોય છતાં અહીં સૂર્યનો ક્રમ પહેલા મુક્યો તે ક્રમ ભેદ પણ નિયમને માટે છે.

ભાષ્ય-ટીકા આદિમાં તેનું સમધાન કરતા જણાવે છે કે:-

-૧- ક્રમ નિર્ધારણ દ્રષ્ટિએ સૂર્ય સર્વ પ્રથમ છે માટે તેનો ક્રમ પ્રથમ મૂકેલ છે.

સંપૂર્ણક્રમ આ રીતે-સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા ઓ સૌથી નીચે સૂર્ય છે, તેના ઉપર ચંદ્ર, તેના ઉપર ગ્રહ, તેના ઉપર નક્ષત્ર અને તેના ઉપર તારા છે.

-૨- અસમાસ કરણ તિર્યક્ અવસ્થાનના નિષેધ માટે પણ છે. અર્થાત્ આ પાંચે એકમેકથી ઉપર છે. તીર્છા નહીં.

-૩- સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રથમા બહુવચન મુકી અલગ પાડેલ છે. બાકીના ત્રણે જયોતિષ્કનો સમાસ કર્યો છે. કેમ કે સૂર્ય અને ચંદ્ર બંનેની પ્રધાનતા દેખાડવાની છે. આ બંને ઇન્દ્રો છે બાકીના ત્રણે તેના પરિવાર રૂપ છે. બીજી નિકાયમાં ઇન્દ્રો જુદા દર્શાવેલ છે જ્યારે અહીં સૂત્ર સાથેજ તેની પ્રધાનતા નું દર્શન કરાવવા અલગ પાડેલ છે.

-૪- લોકપ્રકાશમાં જણાવે છે કે સૂર્યજ સર્વકાળના માનનું મૂળ છે માટે પ્રથમ સૂર્યનું નિરૂપણ છે.

❖ ચિહ્ન:- જેમ ભવનપતિ તથા વ્યંતરમાં તેના અલગ નિકાય ચિહ્નો જણાવેલા તેમ અહીં જયોતિષ્કદેવોના ચિહ્ન જણાવે છે

સૂર્યઆદિ તેતે જાતિના દેવોના મુકુટમાં પોતપોતાની જાતિ પ્રમાણે સૂર્યઆદિનું પ્રભાના મંડલ સમાન દેદીપ્યમાન ચિહ્ન હોય છે. અર્થાત્

—સૂર્ય જાતિના દેવોના મુકુટમાં પ્રભામંડલ સમાન દેદીપ્યમાન સૂર્ય આકારનું ચિહ્ન હોય છે.

—ચંદ્ર જાતિના દેવોના મુકુટમાં પ્રભામંડલ સમાન દેદીપ્યમાન ચંદ્ર ના આકારનું ચિહ્ન હોય છે.

એ રીતે ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા આદિમાં પણ સમજી લેવું. જયોતિષ્કદેવો આ ચિહ્નોથી યુક્ત એવા અને પ્રકાશમાન હોય છે.

❖ તારા પૂર્વ પ્રકીર્ણ વિશેષણ કેમ મુકયું?

અહીં પ્રકીર્ણ તારા કહેવાનો મતલબ એ છે કે બીજા કેટલાંક તારાઓ એવા પણ છે જે અનિયત ચારી છે તેઓ ક્યારેક સૂર્ય-ચંદ્રની નીચે ચાલે છે અને ક્યારેક ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે તેને માટે પ્રકીર્ણતારા શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

❖ ભ્રમણ વિશે કંઈક:-

— ભ્રમણ વિશેની વ્યવસ્થિત રજૂઆત તો અગ્રીમ સૂત્ર:૧૪માં છે જ

—અનિયતચારી તારા જ્યારે સૂર્યની નીચે ચાલે છે (ભ્રમણ કરે છે) ત્યારે તે સૂર્યની નીચે દશ યોજન અંતર રાખીને જ ચાલે છે.

— પાંચે જયોતિષીમાં તારા અને ગ્રહોનું ભ્રમણ અનિયત કહ્યું છે. તારામહાસ્તુ અનિયતચારિત્વાત્... તારા અને ગ્રહો સૂર્ય અને ચંદ્ર ની ઉપર તથા નીચે બંને ભાગોમાં ફર્યા કરે છે. પણ તેનું સૂર્યથી અંતર દશ યોજન અવશ્ય રહે છે.

— તારા અને ગ્રહ અનિયત ચારી કહ્યા તેનો અર્થ એ નથી કે તે ગમેત્યાં ફર્યા કરે તે સૂર્ય ચંદ્રની આસપાસ તો ફરે જ છે.

❖ અસ્તિત્વ:- સૂર્ય ચંદ્ર આદિનું અસ્તિત્વ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રમાં કહેલું છે- તેની વિશેષ માહિતી અગ્રીમ સૂત્ર ૪:૧૪ માં પણ છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- જોડિસિયાપંચવિહાપનના,તં જહા ચંદા સૂરા ગહા ણકરક્તાતારા ।

પ્રજ્ઞા. ૫૧-સુ.૩૮-૪

☆ તત્વાર્થસંદર્ભ:-

(૧) ભ્રમણ અ.૪-સૂ.૧૪ (૨) સ્થિર-ચર અ.૪-સૂ.૧૬

☆ અન્યગ્રન્થસંદર્ભ:-

(૧) ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ સર્ગ ૨૦-શ્લોક-૨, સર્ગ-૨૫-શ્લોક ૬ થી ૨૩

□ [9] પદ:-

- (૧) જ્યોતિષી દેવો પંચભેદે નામ સૂણમે ભવિમના
સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહ નક્ષત્રો તારકા વળી એકમના
(૨) ભૂતપિશાય એ આઠ પછી છે સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહદીપી રહ્યા
નક્ષત્રોને પ્રકીર્ણ તારા પાંચ જ્યોતિષી દેવ કહ્યા

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ પછીના સૂત્ર: ૧૪ સાથે મુકેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય : ૪ સૂત્ર : ૧૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી જ્યોતિષ વિમાનોના પરિભ્રમણ ક્ષેત્રને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્રમૂળ :- મેરુપ્રદક્ષિણાનિત્યગતયોનૃલોકે

□ [3] સૂત્ર : પૃથક્ :- મેરુ - પ્રદક્ષિણા - નિત્ય - ગતય: નૃ - લોકે

□ [4] સૂત્રસાર :- મેરુ[પર્વત] ને પ્રદક્ષિણા [કરતા] નિત્ય ગતિ [કરનારા] જ્યોતિષ દેવો મનુષ્યલોકમાં છે. [અર્થાત્ આ જ્યોતિષ દેવો-દેવ વિમાનો મનુષ્યલોકમાં મેરુની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા કરવા વાળા તથા નિત્ય ગતિશીલ છે.]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન :-

મેરુ પ્રદક્ષિણા - મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા-ચારેબાજુ ચક્કર લગાવતા

નિત્ય - હંમેશા ગતિ-ગતિકરનારા, ભ્રમણકરનારા

નૃ લોક - મનુષ્યલોક

□ [6] અનુવૃત્તિ :- (૧) જ્યોતિષ્ઠા: સૂર્યાશ્વમસો પ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણ તારકાશ્વ ૪:૧ ૩

(૨) દેવાશ્વતુર્નિકાયા: સૂત્ર. ૪:૧ થી દેવા:

□ [7] અભિનવટીકા :- સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા એ પાંચેના સમુહને જ્યોતિષ ચક્ર કહે છે. આ જ્યોતિષ બે પ્રકારે સમજવાના છે. એક મનુષ્ય લોકવર્તી-બીજા મનુષ્યલોક બહાર. પ્રસ્તુત સૂત્ર મનુષ્યલોકવર્તી જ્યોતિષ ચક્ર વિષયક છે.

બીજી રીતે આ જ્યોતિષ ચક્રના બે ભાગ છે (૧) ગતિશીલ (૨) સ્થિતિશીલ મનુષ્યલોકવર્તી સૂર્યાદિ પાંચે જ્યોતિષ ગતિશીલ છે. જ્યારે મનુષ્યલોક બહારના સૂર્યાદિ ને સ્થિતિશીલ કહ્યા છે. જો કે મનુષ્યલોકમાં પણ કવચિત્ સ્થિતિશીલ જ્યોતિષ જોવા મળે છે પણ તેની ગૌણતાને કારણે અહીં માત્ર ગતિશીલ ની જ વિવક્ષા કરેલી છે. કેમ કે પ્રાય: બધા

જયોતિષ્કમંડળ ગતિશીલ છે.

❖ મનુષ્યલોક:- નૃલોક શબ્દ સૂત્રમાં પ્રયોજેલ છે. આ નૃલોક એટલે મનુષ્યલોક. માનુષોત્તર પર્વત પર્યન્ત મનુષ્યલોક છે. જંબૂદ્વીપ-લવણસમુદ્ર-ઘાતકીખંડ-કાલોદધિ સમુદ્ર તથા અર્ધપુષ્કર વરદ્વીપ-અર્થાત્ અઢી દ્વીપ અને મધ્યે બે સમુદ્ર પ્રમાણ આ નૃલોક કહ્યો છે. આ વાત પૂર્વે માં પણ કહેવાઈ ગઈ છે.

—જપલાખ યોજનનો વિષકમ્ભ જેનો કહ્યો છે તેવો, માનુષોત્તર પર્વતથી ચારે તરફ ઘેરાયેલો એવા આ મનુષ્યલોક છે.

— અહીં નૃલોકે શબ્દ કહેવાથી પરોક્ષ રીતે સૂત્રકાર સૂચવે છે. કે નિત્યગતિવાળા જયોતિષ્ક નૃલોકમાં જ છે. તેની બહાર નથી.

❖ મેરુપ્રદક્ષિણા:-મેરો: પ્રદક્ષિણા - મેરુપ્રદક્ષિણા

—આ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસયુક્ત વચનો છે “મેરુને પ્રદક્ષિણા કરતા એવા જયોતિષ્ક” એ પ્રમાણે અર્થ લેવો

—મેરુ પ્રદક્ષિણા એવું સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે જેથી કોઈ તેની ગતિ વિશે કંઈ વિપરીત વિચારણા કરી ન શકે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મેરુપ્રદક્ષિણા શબ્દ ગતિ વિશેષ નું જ્ઞાન કરાવે છે.

—અહીં પ્રદક્ષિણા શબ્દ કહ્યો હોવાથી તેની ગતિ જમણી બાજુથી સમજવી-ડાબી બાજુથી નહીં એટલે કે સૂર્યાદિનું જે ભ્રમણ છે તે પૂર્વથી દક્ષિણ તરફ થાય છે. પૂર્વથી ઉત્તર તરફ નહીં.

—મેરો: પ્રદક્ષિણા મેરુપ્રદક્ષિણા નાપસેવ્યેતિ કથયતિ ।

—સર્વે જયોતિષ્કો જંબૂદ્વીપના જ મેરુની ચારે તરફ પરિમંડલાકારે ગોળ ઘેરાવા પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરતા જ રહે છે. તેને મેરુ પ્રદક્ષિણા કહેલ છે.

—તે સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહો બધા જંબૂદ્વીપગત મેરુ પર્વતને મધ્યમાં રાખી પર્યટન કરે છે. તેઓ દક્ષિણાવર્ત પણે મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. સદા અવસ્થિત અને પ્રતિનિયત મંડળવાળા નક્ષત્રો અને તારાઓ પણ મેરુને પ્રદક્ષિણા દેતાજ ફરે છે. અનવસ્થિત યોગવાળા નક્ષત્રો પણ પર્યટન તો કરેજ છે પણ તેમાંથી ચંદ્ર-સૂર્ય-કે ગ્રહમાં કયારે કયું નક્ષત્ર સંયોગમાં આવે તે નક્કી નથી.

❖ નિત્યગતિ :-અહીં નિત્ય શબ્દ આભીક્ષણવાચી છે

—આ જયોતિષ્ક દેવો નિરન્તરગતિ રૂપ ક્રિયા યુક્ત છે તે વાતનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જ નિત્યગતય: શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

—તાત્પર્ય એ કે અઢીદ્વીપ પ્રમાણ આ મનુષ્યલોકમાં જયોતિષ્ક દેવો નિરન્તર ગમન કરે છે. કદી વિરમતા નથી.

—કદાચિત્ત કોઈ તારા ગમન ન કરતા હોય તો પણ અહીં જે વિવિક્ષા કરાઈ છે તે મુખ્યતા વાચી છે. તેથી કોઈ સામાન્ય અપવાદ ને નિત્યગતય: માં ધ્યાનમાં લીધેલ નથી.

—નિત્યશબ્દોઽભીક્ષણવચન:

—નિત્યાગતિ: एषाम् इति નિત્યગતય: અનવરતભ્રમણ इत्यर्थ:

—નિત્યગ્રહણાદ્ ગતે: ઉપરમ્ અંભાવં પ્રતિપાદયતિ

❖ મેરુપ્રદક્ષિણાનિત્યગતય: મેરો: પ્રદક્ષિણા નિત્યા ગતિ: एषाम् इति મેરુપ્રદક્ષિણાનિત્યગતય:

— સૂર્યાદિ પાંચે જ્યોતિષ્ક વિમાન મેરુની પ્રદક્ષિણા દેવાવાળા અને નિત્ય ગમન કરવાવાળા છે. તેમની મેરુ પ્રદક્ષિણારૂપ ગતિ નિત્ય છે તેથી જ તેમને મેરુ પ્રદક્ષિણા નિત્યગતિવાળા કહ્યા છે.

❖ ભ્રમણ કક્ષા:- આ જ્યોતિષ્ક વિમાનો મેરુ થી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી મેરુ પર્વતને ભ્રમણ કરે છે.

—આ ભ્રમણ પરિમંડલાકાર-ગોળ ઘેરાવા રૂપ હોય છે.

— હારિભદ્રીય ટીકામાં પણ આ અંગે એક ગાથા મુકી છે.

“ एककारसेककवीसासयएककारहिआ य एककारा

मेरुअलोगाबाहं जोइसचकक चरइ ठाइ”

મેરુપર્વત થી તારાનું વિમાન ૧૧૨૧ યોજન દૂર રહીને ચાલે છે. તેથી જ્યોતિષ્ક ચક્રનો ત્યાંથી આરંભ થયો ગણાય તેને આશ્રીને અહીં ભાષ્યકારે મેરુથી ૧૧૨૧ યોજન દૂરની ભ્રમણ કક્ષા જણાવેલી છે.

સૂર્ય-ચંદ્ર ના મંડલ ને આશ્રીને આ ૧૧૨૧ યોજનનો અંક ન સમજવો કેમકે તેનું અંતર તો પછીથી અલગ જણાવેલ છે.

સમગ્ર જ્યોતિષ્ક ચક્ર માટે કહેવાયું છે કે- જ્યોતિષ્ક વિમાનો મેરુપર્વતથી ૧૧૨૧ યોજન ચારે તરફથી દૂર છે અને અલોકાકાશ થી અંદરની તરફ ૧૧૧૧ યોજન છે, અર્થાત્ જ્યોતિષ્ક ચક્રથી અલોકાકાશ ૧૧૧૧ યોજન દૂર છે.

— સૂર્ય મંડલ મેરુપર્વત થી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂરથી શરૂ થાય છે.

— ચંદ્ર મંડલ મેરુપર્વત થી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂરથી શરૂ થાય છે.

— નક્ષત્ર મંડલ મેરુપર્વત થી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂરથી શરૂ થાય છે.

— તારા મંડલ મેરુપર્વત થી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી શરૂ થાય છે.

— ગ્રહ મંડળ વિશે આવો કોઈ સ્પષ્ટ નિયમ નથી.

— સૂર્ય ૧૮૪ મંડલ [વલયકાર ગતિ] કરે છે.

— જ્યારે ચંદ્ર ૧૫ મંડલ કરે છે.

— આ સૂર્ય ચંદ્ર મંડલમાં જંબૂદ્વીપના સૂર્ય ચંદ્ર નું ચાર ક્ષેત્ર ૫૧૦ યોજન થી કંઈક અધિક કહેલું છે. તે આ રીતે

જંબૂદ્વીપમાં પર્યન્ત ભાગથી ૧૮૦ યોજન અંદર અને લવણ સમુદ્રમાં ખસતું ખસતું ૩૩૦ યોજન [થી કંઈક અધિક] એ રીતે કુલ સાધિક ૫૧૦ યોજન ભ્રમણ ક્ષેત્ર થશે

— આ વિશે વિસ્તૃત માહિતી ક્ષેત્ર સમાસ ગ્રન્થ થી જાણવી.

❖ સૂર્યાદિ સંખ્યા:- જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય, લવણસમુદ્રમાં ૪-સૂર્ય, ઘાતકી ખંડમાં ૧૨ સૂર્ય, કાલોદધિમાં સમુદ્રમાં ૪૨ સૂર્ય, પુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ સૂર્ય છે. આ પ્રમાણે અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૩૨ સૂર્ય છે.

આ જ રીતે અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૩૨ ચંદ્ર છે.

તે સૂર્ય-ચંદ્ર-પૂર્વમાં ૬૬-૬૬ પશ્ચિમમાં ૬૬-૬૬ એમ બે ભાગમાં વિભાજિત હોવાથી

ચંદ્રની પંકિત ૬૬-૬૬ એવું કહેવામાં આવે છે.

☆ ગ્રહ નક્ષત્ર, તારા એ ચંદ્રનો પરિવાર છે. ચંદ્રનો પરિવાર એ જ સૂર્યનો પણ પરિવાર છે.

☆ એક ચંદ્રનો પરિવાર ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો, ૬૬૯૭૫ કોડાકોડી તારા આટલો એક ચંદ્રનો પરિવાર કહ્યો છે તેથી -

દ્વીપ-સમુદ્ર	સૂર્ય	ચંદ્ર	ગ્રહ	નક્ષત્ર	તારા
જંબૂદ્વીપ	૨	૨	૧૭૬	૫૬	૧૩૩૯૫૦ કોડાકોડી
લવણસમુદ્ર	૪	૪	૩૫૨	૧૧૨	૨૬૭૯૦૦ કોડાકોડી
ઘાતકીખંડ	૧૨	૧૨	૧૦૫૬	૩૩૬	૮૦૩૭૦૦ કોડાકોડી
કાલોદસમુદ્ર	૪૨	૪૨	૩૬૯૬	૧૧૭૬	૨૮૧૨૯૫૦ કોડાકોડી
પુષ્કરાર્થ	૭૨	૭૨	૬૩૩૬	૨૦૧૩	૪૮૨૨૨૦૦ કોડાકોડી

❖ જ્યોતિષ ચક્ર થકી લોકની સ્પર્શના:-

—સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાઓ તિર્યગ્ લોકમાં છે

—ભાષ્યકાર મહર્ષિના જણાવ્યા મુજબ સૂર્યાદિ ચાર જ્યોતિષ્ક તિર્યગ્ લોકમાં છે. પણ તારાઓ ઉર્ધ્વલોકમાં છે.

— અહીં સંભવ છે કે તારાઓના અનિયત ચારત્વને લીધે ઉર્ધ્વલોક ની સ્પર્શના હોય જો કે ટીકાકાર મહર્ષિ પણ પાંચે જ્યોતિષ્કને તિર્યગ્ લોકમાં હોવાનું જ જણાવે છે કોઈક એવો પણ ખુલાસો કરે છે. કે ઉર્ધ્વલોક એટલે ઉર્ધ્વદિશા સમજવું એટલેકે તારાઓ સૌથી ઉપર ટોચના ભાગે છે.

— ભાષ્યકાર મહર્ષિતો સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે કે —સૂર્યાષ્વિન્દ્રમસોગ્રહાનક્ષત્રાણિ ચ તિર્યગ્લોકે શેષાસ્તૂર્ધ્વલોકે જ્યોતિષ્કા ભવન્તિ । આ વિધાનનો સ્પષ્ટાર્થ બહુશ્રુત જાણે.

❖ સૂર્યાદિના વિષ્કમ્ભ:-

૧- સૂર્યવિમાનની લંબાઈ ૪૮/૬૧ યોજન પહોડાઈ ૨૪/૬૧ યોજન છે

૨- ચંદ્રવિમાનની લંબાઈ ૫૬/૬૧ યોજન પહોડાઈ ૨૮/૬૧ યોજન છે

૩- ગ્રહવિમાનની લંબાઈ ૧/૨ યોજન પહોડાઈ ૧/૪ યોજન છે

૪- નક્ષત્રવિમાનની લંબાઈ ૧/૮ યોજન પહોડાઈ ૧/૧૬ યોજન છે

૫- મોટા તારાવિમાનની લંબાઈ ૧/૧૬ યોજન પહોડાઈ ૧/૩૨ યોજન છે

૬- નાના તારા વિમાનની લંબાઈ ૧/૩૨ યોજન પહોડાઈ ૧/૬૪ યોજન છે

આ માપ મનુષ્યલોકમાં આવેલા જ્યોતિષ્ક વિમાનનું છે. મનુષ્યલોકની બહારનાવિમાનોનું માપ આના કરતા અડધું છે.

❖ જ્યોતિષ્ક વિમાનોનું ભ્રમણ કઈ રીતે:-

—જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્વભાવ થી જ પરિભ્રમણશીલ છે.

— તો પણ વિશેષ પ્રકારની સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરવાના હેતુથી તથા આભિયોગ્ય નામકર્મના ઉદયથી-કેટલાક દેવો તે વિમાનોને વહન કરે છે.

— તે દેવો પરિભ્રમણ કરતા વિમાનોની નીચે ગમન કરે છે. અને સિંહાદિનારૂપે

વિમાનોને વહન કરે છે તે આ રીતે:-

-પૂર્વમાં સિંહના રૂપે, દક્ષિણમાં હાથીના રૂપે, પશ્ચિમમાં બળદના રૂપે અને ઉત્તરમાં ઘોડાના રૂપે દેવો વિમાનોને વહન કરે છે.

-વહન કરનાર દેવોની સંખ્યા:-

સૂર્યવિમાનને ૧૬૦૦૦ દેવ ચંદ્રવિમાનને ૧૬૦૦૦ દેવ

ગ્રહ વિમાનને ૮૦૦૦ દેવ નક્ષત્ર વિમાનને ૪૦૦૦ દેવ

તારા વિમાનને ૨૦૦૦ દેવ વહન કરે છે.

ઉક્ત જયોતિષ્ક વિમાનો કેવળ વિશ્વરચનાની વિલક્ષણતાને કારણે જ કાયમ ફર્યા કરે છે. તો પણ “દેવો વિમાનોનું વહન કરે છે” એવું જે કથન ઉપર કુર્યું છે તે તેમના આભિયોગ્ય નામકર્મના ઉદયનું ફળ છે. તેમ સમજવું.

❖ જયોતિષ્ક વિમાનો નો આકાર:-

બૃહત્સંગ્રહણી ગાથા ૯૭ માં જણાવ્યા મુજબ ચંદ્રાદિ વિમાનો અર્ધા કરેલા કોઠાના આકારવાળા છે. વળી તેનું તળીયું અર્ધ કોઠા સંસ્થિત છે પણ તેના ઉપર રહેલા પ્રાસાદોને કારણે તેનો આકાર ઘણો ખરો ગોળ દેખાય છે. અને તે બહુ દૂર હોવાથી લોકોને તો એકાંતે જ સમવૃત્તિ દેખાય છે.

❖ જયોતિષ્ક વિમાનો ની ગતિ:-

ચંદ્ર આદિ જયોતિષ્કની ગતિ ક્રમશઃ અધિક અધિક છે.

- સૌથી ઓછી ગતિ ચંદ્રની છે, તેનાથી સૂર્યની ગતિ અધિક છે, તેનાથી ગ્રહની ગતિ અધિક છે, તેનથી નક્ષત્રની ગતિ અધિક છે, તેનાથી તારા વિમાનોની ગતિ અધિક છે.

❖ જયોતિષ્ક દેવોની ઋધિ:-

સૌથી અધિક ઋધિવંત ચંદ્ર છે તેનાથી કંઈક ઓછી ઋધિ સૂર્યની છે તેનાથી કંઈક ન્યૂન ઋધિ ગ્રહોની છે, તેનાથી કંઈક ન્યૂન ઋધિ નક્ષત્રોની છે અને સૌથી અલ્પ ઋધિ તારા ની છે.

□ [૮]સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:-

તે મેરુ પરિયડંતા પયાહિનાવત્તમંડલેસવ્વે
અણવટ્ઠિય યોર્ગેહિં ચંદા સૂરા ગહગણાય
નકરવત્ત તરાગાણં અવટ્ઠિયા મંડલા મુણેયવ્વા
તેઽવિ ય પયાહિના વત્તમેવ મેરુ અણુચરિત્તિ

-જીવા. પ્ર-૩-દેવાધિકાર ૩.૨-સૂ.૧૭૭/૧૦-૧૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- મનુષ્ય લોક અ.૩-સૂ.૧૪

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૬૪ થી ૭૨, ૮૭

(૨) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ-સર્ગ-૨૦, શ્લોક ૨૮ પછીનો જમ્બૂદ્વીપપન્નતિ નો પાઠ તથા સર્ગ-૨૪-શ્લોક-૪

(૩) લઘુક્ષેત્ર સમાસ ગાથા ૧૬૯, ૧૭૯, થી ૧૮૧

(૪) બૃહત્સૂત્ર સમાસ ગાથા ૩૯૫-૩૯૬

□ [9] પદ્ય:- સૂત્ર: ૧૪-૧૫નું સંયુક્ત પદ્ય:-

- (૧) મનુષ્યલોકે નિત્યગતિએ મેરુ કરતા નિત્ય કરે
રાત્રિ દિવસો પક્ષ માસે કાળ વિભાગો કરે
- (૨) મેરુ પ્રદક્ષિણા રૂપે નિત્ય જે ગતિશીલ તે
જ્યોતિષી દેવ થી એમ સમય નક્કી થાય છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર: ૧૩ તથા ૧૪ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ

ઉપરોક્ત બંને સૂત્રોમાં જ્યોતિષ દેવના ભેદ, તેમના થકી કરાતી મેરુ પ્રદક્ષિણા, એ જ મુખ્ય વિષય છે. આ સૂત્ર થકી બહુ મહત્વની વાત સૂત્રકાર કહી જાય છે. (૧) ઇશ્વરની ઇચ્છા મુજબ સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે ચાલે છે કે રાત દિવસ થયા છે. તે બ્રામક માન્યતાનું નિરસન

(૨) વર્તમાનકાલીન વૈજ્ઞાનિકો જે પૃથ્વીને ફરતી માને છે તે વાતની કપોળકલ્પિતતા આ સૂત્રનો સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ એ જ છે કે સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા એ પાંચ જ્યોતિષ વિમાનો છે. તે મનુષ્યલોકમાં ચર છે. એટલે કે પરિભ્રમણ કરતાં છે, મનુષ્યલોકની બહાર સ્થિર છે. આ ભ્રમણ કરતા સૂર્ય ચંદ્રાદિને લીધે જ રાત્રિ-દિવસ થાય છે

આ સર્વે પદાર્થોનું સ્પષ્ટ ગણિત જે આગમોમાં ગણિતાનુયોગ સ્વરૂપે અપાયેલ છે તે જોતા આપણી શ્રદ્ધા અતિ દૃઢ બને છે. શ્રદ્ધા સાથે સમ્યક્ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાન જ ચારિત્ર સાથે મળતા મોક્ષમાર્ગ બની જાય છે.

અધ્યાય ૪: સૂત્ર: ૧૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં જ્યોતિષ દેવોની ગતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સૂત્ર- તે જ્યોતિષની ગતિથી થતા કાળ વિભાગીકરણને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- તત્કૃત: કાલવિભાગ:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- તત્ કૃત: કાલ - વિભાગ:

□ [4] સૂત્રસાર:- તે [ચર જ્યોતિષ] વડે [રાત્રિ-દિવસ આદિ] કાળ વિભાગ કરાયેલ છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

તત્ - - તે (જ્યોતિષ) વડે કૃત: કરાયેલ

કાલવિભાગ : કાળ-વિભાગ - કાળની ગણતરી

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) જ્યોતિષ્ઠા: સૂર્યાશ્વિન્દ્રમસોગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણ તારકાશ્ચ ૪/૧૩

(૨) મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે

□ [7] અભિનવટીકા:- મનુષ્યલોકમાં મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ આદિ; અતીત, વર્તમાન આદિ; સંખ્યેય અસંખ્યેય; આદિરૂપે અનેક પ્રકારે કાળવ્યવહાર થાય છે. મનુષ્યલોકની

બહાર આવો વ્યવહાર થતો નથી. કદાચિત્ મનુષ્યલોકની બહાર જો કોઈ કાળ વ્યહાર કરે તો પણ તે કાળવ્યવહાર કરનારે મનુષ્યલોક પ્રસિધ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણેજ કરવું પડે.

—કેમ કે વ્યવહારિકકાળ વિભાગનો મુખ્ય આધાર નિયત ક્રિયા છે. આવી ક્રિયા તે સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ્કોની ગતિજ છે. આ ગતિ પણ ફક્ત મનુષ્યલોકમાં વર્તતા જ્યોતિષ્કોની જ છે. તે સિવાય આ ગતિ સર્વ જ્યોતિષ્કોમાં સર્વત્ર હોતી નથી તેથી માનવામાં આવે છે કે કાળનો વિભાગ જ્યોતિષ્કોની વિશિષ્ટ ગતિ ઉપર જ નિર્ભર છે.

જ્યાં આ રીતે કાળનાં માપ નથી ત્યાંના પદાર્થો પણ આ જ્યોતિષ્કોના ચાર થી નક્કી થયેલા માપ પ્રમાણે મપાયેલા માપથી જ કહેવાય છે. જેમ કે “વૈમાનિક દેવો અમુક દિવસે આહાર લે છે” આ દિવસનું માપ અહીંના સૂર્ય-ચંદ્રના ચાર અનુસારજ નક્કી થાય છે

કાળ બે પ્રકારે છે. મુખ્ય અને ઔપચારિક એટલે કે નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળ. મુખ્યકાળ અનંત સમયાત્મક છે જે અ.પ.સૂ.૩૯ વાત માં જણાવેલ છે. આ કાળ એકસ્વરૂપ કે ભેદ રહિત છે

—ભેદ રહિત એવા આ મુખ્યકાળના જ્યોતિષ્ક વિમાનો ગતિથી દિવસ રાત્રી વગેરે ભેદ થાય છે. જેમ કે સવારે જ્યાં સૂર્ય વિમાન દેખાયું તે સૂર્યોદય અને જ્યાં સૂર્યવિમાન દેખાતું બંધ થવાનો નિયત કાળ આવે ત્યારે તે કાળને સૂર્યાસ્ત કહેવાય છે. તેની વચ્ચેનો કાળ તે દિવસ.

❖ તત્કૃત:- તત્ -તે અહીં તત્ શબ્દ પૂર્વ સૂત્રની કોઈક અનુવૃત્તિનો સૂચક છે તત્ શબ્દથી “જ્યોતિષ્ક ની ગતિ” એવો અર્થ લેવો. ફક્ત જ્યોતિષ્ક ની અનુવૃત્તિ લઈએ તો પણ ન ચાલે અને ફક્ત ગતિની અનુવૃત્તિ લઈએ તો પણ અર્થ નહીં બેસે.

તેથી તત્ એટલે જ્યોતિષ્ક [વિમાનો] ની ગતિ

☆ તત્કૃત્ તેના વડે કરાયેલ અર્થાત્ જ્યોતિષ્ક ની ગતિ વડે કરાયેલા

☆ તૈ: કૃત:- તત્કૃત: જ્યોતિષ્ક દેવગતિ વડે કરાયેલ

❖ કાલ — કાળ, સમયનો પ્રવાહ.

☆ ભાષ્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે “કાલોઽનન્તસમય: વર્તનાદિલક્ષણ: ઇત્યુક્તમ્ । અહીં એક સાથે બે વાત મુકી છે..

(૧) કાળ અનન્ત સમયોનો સમૂહ છે. [જુઓ અ. પ.સૂ. ૩૯]

(૨) કાળ વર્તનાદિ લક્ષણ યુક્ત છે. [જુઓ અ.પ.સૂ. ૨૨]

—જેમાં સમયની વ્યાખ્યા આ ટીકામાં જ આગળ કહેવાશે.

—વર્તનાદિ લક્ષણ એટલે:- [વિશેષ થી જોવા માટે અ.પ-સૂ.૨૨]

(૧) વર્તના:- દ્રવ્યનું હોવું તે વર્તના. પ્રતિ સમયે તેમાં થતો ઉત્પાદ અને વ્યયમાં સમય નામક કાળ નિમિત્ત છે.

(૨) પરિણામ :- પોતાની સત્તાના ત્યાગ વિના દ્રવ્યમાંતા થતો ફેરફાર મૂળ દ્રવ્ય એમને એમ રહે, પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવી તે પરિણામ- તેમાં પણ કાળ નિમિત્ત છે

(૩) ક્રિયા :- જીવના પ્રયત્ન થી કે સ્વભાવિક થતી ગતિ તે ક્રિયા

(૪) પરત્વ:અપરત્વ :- શ્રેષ્ઠ અથવા કનિષ્ઠ. અથવા સાપેક્ષ દ્રષ્ટિએ મોટા-નાના પણું

જેમકે આ છોકરો મોટો છે આ છોકરો નાનો છે. કાળની અપેક્ષાએ તુલના છે.

❖ **વિષાગ:-** જ્યોતિષક દેવોની ગતિથી અનન્ત સમયાત્મક કાળ ના જે ખંડ થાય છે તેને વિભાગ કહે છે.

—સમયાવલિકાદયઃ જ્યોતિષ્કાણાં ગતિવિશેષકૃતાઃ સ્વતઃ સોઽભિનઃ પરોપાધિકં ભેદમ્ આપદ્યતે ।

☆ સૂર્ય ચંદ્રની ગતિને ચાર કહે છે. આ ચાર સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેનો ભિન્ન ભિન્ન છે. પણ આ બધાનો ચાર-બ્રમણ દ્રષ્ટિએ નિયત થયેલો છે. તેથી તેના ચાર મુજબ કાળના વિભાગો સિધ્ધ થાય છે. તેથી તે વિભાગને જ્યોતિષક દેવો થકી કરાયેલ કાળવિભાગ કહ્યો છે.

❖ **કાલવિષાગ:-** સૂત્રકાર મહર્ષિએ સ્વોપચ ભાષ્યમાં જણાવ્યા મુજબ લોકમાં વૈશેષિક-પૌરાણિક આદિએ જે વિભાગો માનેલા છે તેવા લૌકિક સમકાળ વિભાગો છે.

—અંશ, કળા, લવ, નાલી, મુહૂર્ત, દિન, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ

—લૌકિક પુરુષ સમાન કાળ વિભાગ ત્રણ - ભૂત-વર્તમાન-ભાવિ

—સૈધાન્તિક રીતે કાળ વિભાગ:- સંખ્યેય-અસંખ્યેય -અનંત

જ્યોતિષક વિમાનોની ગતિ મુજબ કાળવિભાગ-ભાષ્યાનુસારી

—કાળનો અવિભાજ્ય અંશ તે 'સમય

—અસંખ્ય સમયની એક આવલિકા- [અહીં જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાત લેવું]

—આવી સંખ્યાતી આવલિકાનો એક પ્રાણ

—પ્રાણ એટલો ઉચ્છવાસ- નિઃશ્વાસ

—૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક ૭-સ્તોક = ૧ લવ

૩૮૧૧લવ = ૧ ઘડી/નાલી ૨-ઘડી = ૧ મુહૂર્ત

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર ૧૫ અહોરાત્ર . = ૧ કૃષ્ણ કે શુકલ પક્ષ

૨ પક્ષ = ૧ માસ ૨ માસ = ૧ ઋતુ

૩ ઋતુ = ૧ અયન ૨ અયન = ૧ સંવત્સર/વર્ષ

૫ વર્ષ = ૧ યુગ [તેમાં મધ્યે અને અન્તે અધિકમાસ કહ્યો છે]

- ૮૪,૦૦,૦૦૦ વર્ષ = ૧ પૂર્વ

- ૮૪લાખ X ૮૪લાખ અર્થાત્ પૂર્વ X ૮૪ લાખ = ૧ પૂર્વાંગ

- પૂર્વાંગ X ૮૪ લાખ = અયુત - હાહાંગ X ૮૪ લાખ = હાહા

- અયુત X ૮૪ લાખ = ત્રુટ્યંગ - હાહા X ૮૪ લાખ = હૂહવંગ

- ત્રુટ્યંગ X ૮૪ લાખ = ત્રુટિ - હૂહવંગ X ૮૪ લાખ = હૂહૂ

- ત્રુટિ X ૮૪ લાખ = અટ્ટાંગ - હૂહૂ X ૮૪ લાખ = ઉત્પલાંગ

- અટ્ટાંગ X ૮૪ લાખ = અટ્ટ - ઉત્પલાંગ X ૮૪ લાખ = ઉત્પલ

- અટ્ટ X ૮૪ લાખ = અવવાંગ - ઉત્પલ X ૮૪ લાખ = પદ્માંગ

- અવવાંગ X ૮૪ લાખ = અવવ - પદ્માંગ X ૮૪ લાખ = પદ્મ

- અવવ X ૮૪ લાખ = હાહાંગ - પદ્મ X ૮૪ લાખ = નલિનાંગ

- નલિનાંગ X ૮૪ લાખ = નલિન - ચૂલિકાંગ X ૮૪ લાખ = ચૂલિકા
- નલિન X ૮૪ લાખ = અર્થનિપુરાંગ ચૂલિકા X ૮૪ લાખ = શીર્ષ પહેલીકાંગ
- અર્થનિપુરાંગ X ૮૪ લાખ = અર્થનિપૂર
- અર્થનિપૂર X ૮૪ લાખ = ચૂલિકાંગ
- શીર્ષપહેલીકાંગ X ૮૪ લાખ = શીર્ષપહેલિકા

— આ શીર્ષ પહેલિકા સુધી ના ગણિતમાં વ્યવહાર યોગ્ય સંખ્યાત કાળ થાય

[નોંધ:- ભાષ્યકાર-પૂર્વ, પૂર્વાંગ, અયુત, કમલ, નલિન, કુમુદ, તૂટિ, અડડ, અવવ, હાહા અને હૂહૂ એ મુજબ ભેદ ગણાવે છે]

❖ ઉપરોક્ત ગણિત કોષ્ટકમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ શબ્દોના અર્થો:-

☆ સમય:- સમય એ કાળનું અવિભાજ્ય અંગ છે.

-નિર્વિભાજ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેને પરમાણુ કહે છે. તેની ક્રિયા જ્યારે પરમ સૂક્ષ્મ હોય, જ્યારે તે સૌથી જઘન્ય ગતિરૂપે પરિણત હોય, તે સમયમાં પોતાના અવગાહન ક્ષેત્રને વ્યતિક્રમ કરવામાં જેટલો કાળ લાગે તેને સમય કહે છે.

-સમય એ અતિ સૂક્ષ્મ કાળ છે. કેવળી ભગવંત પણ આ કાળનો વચનથી નિર્દેશ કરી શકે નહીં ફક્ત જ્ઞેયવિષય રૂપે જાણે જરૂર. વળી તેના સ્વરૂપ નિરૂપણ માટે ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો એકઠા કરતાંજ કેવળી ભગવંતને અસંખ્યાત સમય થઈ જાય છે. સમય પરમ નિરુદ્ધ -અત્યલ્પ હોવાથી તેના વિષયોમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યની ભાષા વર્ગજ્ઞાઓનું ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવામાં ઈન્દ્રિયોનો પ્રયોગ થવો અસંભવ છે. તેવું ભાષ્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

— ઉપમા થકી સમયની વ્યાખ્યા:-એક મજબુત, સુસ્વસ્થ અનેયુવાન પુરુષ બારીકમાં બારીક તથા અતિ જીર્ણ કાપડ એકજ સપાટામાં જોરથી ફાડી નાંખે ત્યારે તેને જેટલો કાળ પસાર થાય, તેના કરતાં તે કપડાના એક તારથી બીજો તાર તુટતાં ઓછો વખત થાય, તેના કરતાં પણ પહેલા તારના એક તાંતણા થી બીજા તાંતણા સુધી તુટતા ઓછો કાળ પસાર થાય, તે તાંતણામાં પણ એક સ્કંધ થી બીજા સ્કંધ સુધી તુટતા ઓછો વખત થાય. આ સ્કંધના વિભાગ કરતાં પણ કાળ અતિ સૂક્ષ્મ છે.

-બીજી રીતે કહીએ તો એક ચપટી વગાડતા કે આખના પલકારામાં અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય છે.

☆ ઉચ્ચવાસ, નિઃશ્વાસ, પ્રાણ:- કોઈ નીરોગી પુરુષ હોય, પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિયવાળો હોય, બળવાન અને યુવાન હોય અવ્યાકુળ હોય અને માર્ગે ચાલવાના શ્રમથી રહિત હોય-સુખાસન પર બેઠેલો હોય તેવા પુરુષનો એક ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ તે પ્રાણ કહેવાય છે.

અહીં ઊંચી ગતિ કરતાં પ્રાણ ને ઉચ્ચવાસ કહે છે અને નીચી ગતિ કરતાં પ્રાણને નિઃશ્વાસ કહે છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએતો-વાયુને શરીરમાં ખેંચવો તે ઉચ્ચવાસ અને અંદર રહેલા વાયુને બહાર કાઢવો તેને નિઃશ્વાસ કહે છે.

આ વાત મનુષ્યગતિને આશ્રીને સમજવી. દેવોના શ્વાસોચ્ચવાસ નું પ્રમાણ તો આનાથી ઘણું

વધારે હોય છે. તેઓને તો જેટલા સાગરોપમનું આયુ હોય તેટલા પક્ષે તેઓ શ્વાસ લે છે.

- ❖ મુહૂર્ત:-૧મુહૂર્ત = ૬૫૫૩૬ શુક્લક ભવ
 ૧ મુહૂર્ત = ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા
 ૧ મુહૂર્ત = ૩૭૭૩ પ્રાણ
 ૧ મુહૂર્ત = ૨ઘડી [વર્તમાન ગણતરી એ ૪૮ મિનિટ]

❖ પક્ષ:- પક્ષ બે પ્રકારના છે (૧)કૃષ્ણ પક્ષ (૨)શુક્લ પક્ષ

—જેમાં ચંદ્રમાનો ઉદયકાળ વધતો જાય તે શુક્લ પક્ષ

—જેમાં ક્રમશઃ અંધકાર વધતો જાય તે કૃષ્ણ પક્ષ

—એટલે કે એકમથી પૂનમ સુધીનો શુક્લ પક્ષ કહેવાય છે

—અને એકમથી અમાસ સુધીનો કૃષ્ણ પક્ષ કહેવાય છે.

❖ ઋતુ:- એક વર્ષમાં ઋતુ છ થાય છે. હેમન્ત, શીશીર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ

❖ અયન:- છ માસનું એક એવા બે અયન-દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ

❖ સંવત્સર:- એટલે વર્ષ- પાંચ પ્રકારના છે. ૧-સૂર્યસંવત્સર, ૨-ઋતુસંવત્સર, ૩-ચંદ્રસંવત્સર, ૪-નક્ષત્રસંવત્સર, અને ૫-અભિવર્ધિત સંવત્સર.

❖ સૈધ્ધાન્તિક ગણિત:-

(૧)સંખ્યાત - એક સમય થી શીર્ષ પહેલિકા સુધીનો કાળ તે સંખ્યાતકાળ

(૨)અસંખ્યાત-પલ્યોપમ વગેરે કાળ તે અસંખ્યાત કાળ

(૩)અનંત-પુદ્ગલ પરાવર્તનાદિક કાળ તે અનંતકાળ

☆ [૧] સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંતા વિશે અધ્યાય:૩-સૂત્ર:૮ ની અભિનવટીકામાં વિસ્તારથી જણાવવામાં આવેલ છે.

☆ [૨] પલ્યોપમ-સાગરોપમ નું સ્વરૂપ અધ્યાય:૩-સૂત્ર:૧૭ ની અભિનવટીકામાં સુવિસ્તૃત રીતે કહેવાયું છે.

☆ [૩] કાળચક્ર-છ આરાનું સ્વરૂપ કથન-જુઓ અધ્યાય:૩નું સૂત્ર:૧૭ અભિનવટીકા

□ [૪]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧) સે કેળદ્વેળં ભંતે एवं वुच्चइ सुरे आइच्चे सुरे ? गोयमा ! सूरदिया सृणं समयाइ वा आवलयाइ वा जाव उस्सपिणीइ वा अवसपिणीइ वा से तेणद्वेળं जाव आइच्चे

❖ મગ. શ. ૧૨-૩.૬ સૂ.૪૫૫

(૨) સે કિં તં પમાણકાલે ? दुविहे पणत्ते, तं जहा दिवप्पमाणकाले राइप्पमाणकाले इच्चाइ ❖ મગ. શ.૧૧.૩.૧૧-સૂ. ૪૨૪/૪

(૩) जंबूद्वीवपन्नन्ति वक्षस्कार-६-सू. १२५ गाथा १थी १४

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

કાળભેદ:- અ.૫. સૂ.૨૨ વર્તનાપરિણામ:ક્રિયાપરત્વાપરત્વે ચ કાલશ્ય

અનન્ત સમય:- અ.૫-સૂ.૩૧-સોડનન્તસમય:

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- કાળ લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૨૮, શ્લોક ૩, ૨૦૩થી ૨૧૬,
૨૪૬, ૨૮૨થી ૨૮૫

□ [9] પદ્ય:- બંને પદ્ય પૂર્વસૂત્ર:૧૪ ના પદ્ય સાથે આવી ગયા છે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:- સમગ્ર વીશ્વમાં જે સમયની ગણના થાય છે તેનો સમાવેશ કરવા પૂર્વક, બીજા પણ કેટલાયે કાળ ગણિત કે કાળ વિભાગ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ થાય છે. તેનું વાંચન ચિંતન કે સ્વાધ્યાય કરતા એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દેવગતિના આવા સચોટ અને સુંદર વર્ણન કરતા કરતા જ્યોતિષ ગતિને આધારે કરાયેલ કાળવિભાગ એક અદ્ભૂત ઘટના છે.

શાસ્ત્રીય પ્રમાણો થકી આ જે સચોટ સમય ગણિત અપાયું છે તે શાસ્ત્ર શ્રદ્ધામાં દ્રઢતા તો લાવે જ છે સાથે સાથે તીર્થંકર પરમાત્માની પારદર્શી પ્રરૂપણાનું પણ દર્શન કરાવી જાય છે.

વર્તમાન કાલીન વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આપણે સૂક્ષ્મગણતરી પૂર્વકની અવકાશી ઘટનાના વિવરણમાં જો અહોભાવ થી ડોલી ઉઠતા હોઈએ તો પરમાત્મ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં કહેવાએલી આ વાતોથી આપણું સમ્યગ્ દર્શન કેટલું દ્રઢ થતું જાય!

ખરેખર! આ માત્ર જીવતત્વ કે દેવગતિને સમજાવતો અધ્યાય છે કે પછી આપણી શ્રદ્ધાને દ્રઢ કરી મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધવાનો પ્રરણાઓત છે તે જ વિચારણા એ આ સૂત્રનો પરમ નિષ્કર્ષ છે.

અધ્યાય ૪:સૂત્ર:૧૬

□ [1]સૂત્રહેતુ:- મનુષ્યલોકમાં ચર જ્યોતિષ નું વર્ણન કર્યા પછી મનુષ્યલોકની બહારના જ્યોતિષ ચર છે કે સ્થિર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા પ્રસ્તુત સૂત્ર બનાવેલ છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:- બહિરવસ્થિતા:

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્-બહિ: અવસ્થિતા:

□ [4]સૂત્રસાર:- [મનુષ્યલોકની] બહાર [જ્યોતિષ દેવો]સ્થિર હોય છે.

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

બહિ: - બહાર [મનુષ્યલોકની અપેક્ષાએ બહાર]

અવસ્થિત: - સ્થિર રહેલા છે.

□ [6]અનુવૃત્તિ:-(૧)જ્યોતિષ્કા:સૂર્યાશ્વન્દ્રમસોગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્વ-અ.૪/૧
(૨) મેરુપ્રદક્ષિણા. અ.૪-સૂ.૧૪ નૃલોકે

□ [7]અભિનવટીકા:- પ્રથમ સૂત્રમાં દેવોની ચાર નિકાયો બતાવી એ ચાર નિકાયોમાં ત્રીજો તે જ્યોતિષ દેવો. આ જ્યોતિષ દેવોનું સ્થાન તિર્થલોકમાં જણાવેલ છે.

તિર્થલોકમાં બે પ્રકારના જ્યોતિષ દેવો કહ્યા છે. ચર જ્યોતિષી અને સ્થિર જ્યોતિષી. જેમાં ચર જ્યોતિષ દેવોનું વર્ણન પૂર્વસૂત્ર:૧૪ માં થઈ ગયું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સ્થિર જ્યોતિષ દેવોનો અધિકાર છે.

વળી અહીં સૂત્રકારે તો બે પદોજ મુક્યા છે, પણ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ લેતા અહીં જ્યોતિષ્ક દેવોનો અધિકાર સ્પષ્ટ થાય છે તેમજ મેરુપ્રદક્ષિણા સૂત્રાધારે અહીં બહિઃ શબ્દથી નૃલોકાત્ બહિઃ સમજવું તે આ રીતે

❖ **બહિઃ નૃલોકાદ્ બહિઃ**

:- અહીં સૂત્રકારે જે બહિર્ શબ્દ પ્રયોજેલ છે તે પૂર્વસૂત્રના અનુસંધાન માં સમજવાનો છે. પૂર્વ સૂત્રમાં નૃ લોકે કહ્યું છે તેથી મનુષ્યલોકમાં એમ અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ સૂત્રના બહિર શબ્દથી મનુષ્યલોકની બહાર એવો અર્થ થશે

-માનુષોત્તર પર્વત થી પછીના દ્વીપ સમુદ્રમાં રહેલા જ્યોતિષ્ક દેવોને આશ્રીને આ સૂત્ર બનેલું છે.

-પૂર્વસૂત્રમાં સપ્તમ્યન્ત નૃલોકે હતું તેનો અર્થ “મનુષ્યલોકમાં” થાય છે પણ અહીં તેનું નૃલોકાત્ એટલે “મનુષ્યલોક થી” એવું પંચમી વિભક્તિ વાળું જે પદ બની ગયું તે અર્થવશાત્ વિભક્તિ પરિણામઃ ન્યાય મુજબ થયેલો ફેરફાર સમજવો.

❖ **અવસ્થિતા:-**સ્થિર રહેલા છે.

આ પદનો સમગ્ર સંબંધ આ રીતે જોડી શકાય કે [મનુષ્યલોકની] બહાર રહેલા [જ્યોતિષ્ક] સ્થિર છે એટલે કે કાયમ એક સ્થાને રહે છે પણ અહીં તહીં ફરતા નથી.

- અવસ્થિતનો અર્થ ભાષ્યકાર -અવિચારિણઃ કરે છે. એટલે કે ત્યાંના જ્યોતિષ્ક દેવો વિચરણ-ભ્રમણ કરતા નથી [માટે તે સ્થિર છે]

—ન પરિભ્રમન્તિ સ્વભાવત્ એવ અવિચારિણઃ દેવાઃ

☆ **અવસ્થિત શબ્દ અહીં ચાર અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે.**

(૧)દેવોની સ્થિરતા:- અહીં સૂત્રમાં જ્યોતિષ્ક દેવોને અવસ્થિત કહ્યા છે. તેનો સર્વ પ્રથમ અર્થ એજ છે કે આ દેવો સ્વભાવથીજ વિચરણ શીલ નથી પણ સ્થિર છે તેથી ભ્રમણ કરતા નથી. — નિષ્ચલત્વાત્ ન દેવા પરિભ્રમન્તિ । સ્વભાવત્ એવ અવિચારિણઃ દેવાઃ

(૨) વિમાનોની સ્થિરતા:- અવસ્થિત વિમાનપ્રદેશઃ

તેના વિમાનોના પ્રદેશ પણ સ્થિર છે. તેથી તેના વિમાનો પણ પરિભ્રમણ કરતા નથી પણ જે-તે સ્થાને સ્થિરજ રહે છે.

(૩) વર્ણની સ્થિરતા:- અવસ્થિત લેશ્યાઃ

તેઓની લેશ્યા પણ અવસ્થિત છે અહીં લેશ્યા નો અર્થ વર્ણ લેવાનો છે.

મનુષ્યલોકના જ્યોતિષ્ક વિમાનો ગતિશીલ હોય છે તેથી રાહુ આદિની છાયા પડવાથી તેનો વર્ણ બદલાય છે. પણ આ જ્યોતિષ્ક સ્થિર હોવાથી રાહુ આદિની છાયા તેના ઉપર પડતી નથી પરિણામે તેનો પીળો વર્ણ [લેશ્યા] સ્થિર રહે છે. -બદલાતી નથી.

(૪)પ્રકાશ ની સ્થિરતા:- અવસ્થિ પ્રકાશઃ

આ જ્યોતિષ્ક વિમાનો અવસ્થિત હોવાથી નિષ્કમ્પ છે અને નિષ્કમ્પ હોવાથી ત્યાં કદી સૂર્યનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી. અને સૂર્યનો ઉદય કે અસ્ત ન થતો હોવાથી તેનો એક લાખ યોજન પ્રમાણ પ્રકાશ પણ અવસ્થિત-સ્થિર જ રહે છે.

❖ વિશેષ:-મૂળ સૂત્ર ઉપરાંત સ્થિર જ્યોતિષ્કમાં રહેલી બીજી વિશેષતાને પણ ભાષ્ય તથા ગ્રન્થાન્તર થી અહીં જણાવેલ છે.

☆ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર રહેલા જ્યોતિષ્ક વિમાનોનું પ્રમાણ મનુષ્યલોકના જ્યોતિષ્ક વિમાન પ્રમાણ કરતા અડધું હોય છે.

વિમાન	લંબાઈ-પહોડાઈ	ઉંચાઈ
(૧) ચંદ્રવિમાન	૨૮/૬૧	૧૪/૬૧
(૨) સૂર્યવિમાન	૨૪/૬૧	૧૨/૬૧
(૩) ગ્રહ વિમાન	૧ ગાઉ	૧/૨ ગાઉ
(૪) નક્ષત્ર વિમાન	૧/૨ ગાઉ	૧/૪ ગાઉ
(૫) તારા વિમાન	૧/૪ ગાઉ	૧/૮ ગાઉ

જઘન્ય સ્થિતિ વાળા તારાની લંબાઈ પહોડાઈ ૨૫૦ ધનુષ્યની અને ઉંચાઈ ૧૨૫ ધનુષ્યની હોય છે.

☆ જ્યોતિષ્ક વિમાનોના કિરણો સમશીતોષ્ણ હોવાથી સુખાકારી છે.

મનુષ્યલોકની બહારના જે સ્થિર જ્યોતિષી કહ્યા છે તેમના વિમાનો અતિઉષ્ણ નથી કે અતિ શીત નથી પણ સમશીતોષ્ણ છે. અર્થાત્ ત્યાં સૂર્યના કિરણો અત્યંત ઉષ્ણ હોતા નથી. અને ચંદ્રના કિરણો અત્યંત શીત હોતા નથી.

બંનેના કિરણો શીતોષ્ણ હોવાથી અત્યંત સુખદાયી હોય છે.

☆ માનુષોત્તર પર્વત પછી રહેલા સઘળા ધ્રુવ સમુદ્રોમાં એટલે બીજા પુષ્કરાર્ધ થી માંડીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત સર્વે દ્વીપ-સમુદ્રો માં ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરે પાંચે જ્યોતિષ્ક સ્થિર છે.

☆ આ સૂર્ય-ચંદ્ર સ્થિર હોવાથી તેઓનો નક્ષત્ર સાથેનો યોગસંબંધ પણ સ્થિર જ હોય છે.

☆ ત્યાં બધાંજ ચંદ્રો હંમેશા અભિજિત નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે.

☆ ત્યાં બધાંજ સૂર્યો હંમેશા પુષ્પ નક્ષત્ર કરીને સંહિત હોય છે.

□ [૮] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

અંતો મણુસ્સ રવેતે હવંતિ ચારોવગા ય ઉવવણ્ણા
પઞ્ચવિહા જોહસિયા ચંદા સૂરા ગહગણા ય
તેણ પરં જે સેસા ચંદાહચ્ચ ગહ તાર નરવત્તા
નત્થિ ગહ નવિ ચારો અવઢ્ઢિયા તે મુણેયવ્વા

જીવા. પ્ર.૩ - ૩.૨- સૂ.૧૭૭/૨૧-૨૨ દેવાધિકારે

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ- સર્ગ ૨૪ શ્લોક ૨ થી ૪

(૨) જીવવિચાર- ગાથા ૨૪ વિવેચન

(૩) બૃહત્સંગ્રહણી ગાથા-૧૦૦, ૧૧૫

❑ [9] પદ્ય:-

- (૧) લોકબાહિર સ્થિર રહેતા દેવ જ્યોતિષી સર્વદા
સમયઆવલી પક્ષ વધતે કાળ કળના નહિંકદા,
ભવનપતિ વળી દેવ વ્યંતર દેવ જ્યોતિષ વર્ણવ્યા
ભેદને પ્રભેદ ભેદો સૂત્ર અર્થે પાઠવ્યા
- (૨) જ્યોતિષ્કો રહે સ્થિર. મર્ત્યલોક બહારના
પીતને સ્થિરતા વાળાં, લેશ્યા પ્રકાશ ને તેમના

❑ [10] નિષ્કર્ષ:-

સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વસૂત્રમા ગતિવંત જ્યોતિષ્કોને જણાવેલા આ સૂત્ર થકી સ્થિર જ્યોતિષ્કોને જણાવી કમાલ કરી છે.

કોઈ પૂછે કે સૂર્ય-ચંદ્ર સ્થિર કે ફરે છે? આપણે શું કહીશું? સ્થિર પણ છે અને ફરે પણ છે. એટલે કે તેને ફરતા માનનારા પણ સત્ય અને તેને સ્થિર માનનારા પણ સત્ય. બેમાંથી કોઈની વાત ખોટી નથી. ભલે અહીં નિરુપણ શાસ્ત્રીય પદાર્થોનું જ થઈ રહ્યું છે. છતાં સ્યાદાદ શૈલીનો કેવો મજાનો આસ્વાદ આ સૂત્રોમાં થઈ શકે છે. કોઈ વસ્તુમાં એકાંત સત્ય કે એકાંત અસત્ય નથી તે વાતનું પ્રતિપાદન પણ કેવું ખૂબીપૂર્વક કરાવી જાય છે.

બીજી સુંદર વાત ગમી તેના અવસ્થિત પણાની. તેઓ સ્થિર છે માટે તેના વર્ણ [લેશ્યા] પણ સ્થિર છે, પ્રકાશ પણ સ્થિર છે, તેમ આપણે સ્વ-ભાવ દશામાં સ્થિર હોઈએ તો આપણી પણ લેશ્યા સ્થિર રહે અને આત્માનો પ્રકાશ પણ સ્થિર રહે અર્થાત કેવળજ્ઞાનમય પ્રકાશથી આત્મા પ્રકાશીત રહે અને શુકલ લેશ્યા પણ સ્થિર પણે જળવાઈ રહે.

અધ્યાય ૪:સૂત્ર:૧૭

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- ભવનપતિ-વ્યંતર- જ્યોતિષ્ક ત્રણ નિકાયોને જણાવ્યા પછી ચોથી વૈમાનિક નિકાયના અધિકારને જણાવવા માટે આ સૂત્ર બનાવવામાં આવેલ છે.

❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:-વૈમાનિકા:

❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સ્પષ્ટ છે.

❑ [4] સૂત્રસાર:- [ચતુર્થનિકાયના દેવો] વૈમાનિક કહેવાય છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

વૈમાનિકા - વૈમાનિક દેવો

❑ [6] અનુવૃત્તિ:-દેવજ્ઞવર્તુર્નિકાયા

❑ [7] અભિનવટીકા:- દેવોની ચાર નિકાયો કહેલી છે. જેમાં ચોથી નિકાય તે “વૈમાનિક દેવ”. આ સૂત્રથી વૈમાનિક નિકાયના દેવનો અધિકાર શરૂ થાય છે તેથી આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર કહેવાય છે. - દેવોના સમૂહ રૂપ વૈમાનિક નામક આ ચોથી નિકાયનો અધિકાર

આ સૂત્ર થી શરૂ થઈને સ્થિતિના અધિકાર સુધી ચાલે છે.

— અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્ર ૪:૧૭ થી ૪:૨૭ વિજયાદિષુ દ્વિચરમા સુધી અને પછી ૪:૨૮ સ્થિતિ: સૂત્ર પર્યન્ત વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર ચાલુ છે.

— વૈમાનિક શબ્દ થકી આ સૂત્રનો આરંભ એ પણ સૂત્રકાર મહર્ષિની સુંદર સૂત્રરચનાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સૂત્ર-૪:૧૧ માં આરંભિક શબ્દ ભવનવાસિ છે, સૂત્ર-૪:૧૨ માં આરંભિક શબ્દ વ્યન્તરા: છે. સૂત્ર-૪:૧૩ માં આરંભિક શબ્દ જ્યોતિષ્કા: છે.

આમાં ભવનવાસિ અને વ્યન્તર નિકાય વિષયક ચર્ચાતો માત્ર એક-એક સૂત્રમાં જ સમાપ્ત કરાયેલી છે. પણ જ્યોતિષ્ક સંબંધિ ચર્ચા ચાર સૂત્ર પર્યન્ત ચાલુ રહી, ત્યાં પણ આરંભિક શબ્દ જ્યોતિષ્કા મુકીને જ સૂત્રકાર આ ત્રીજી નિકાયના વિષયક્ષેત્રને સ્પષ્ટ કરેલું સૂત્રકારે ચોથી નિકાયમાં આ પરિપાટીને જ જાળવી રાખી છે. માટે જ તેમણે વૈમાનિકા: શબ્દ થી આરંભ કર્યો છે. ફક્ત માત્ર એટલો જ છે કે અહીં વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર લંબાણ વાળો હોવાથી પ્રથમ ફક્ત આ એક શબ્દ થી જ સૂત્ર નો આરંભ કરી અધિકાર સૂત્ર તરીકે સ્થાપી દીધું છે.

વૈમાનિક એટલે આવાસ કે ભવનોમાં નહીં પણ “વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય તે” એવો અર્થ કર્યો છે જો કે જ્યોતિષ્ક દેવો પણ વિમાનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અહીં વૈમાનિક નો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ન લેવાનું સ્વીકારીએ તો આ દેવોનું “વૈમાનિક” એવું પારિભાષિક નામ છે તેમ સમજવું.

❖ **વૈમાનિકા:** -વિમાનેષુ ભવા વૈમાનિકા:

—વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. માટે “વૈમાનિક” એવી તેની સંજ્ઞા સમજવી.

—વિ-વિશેષણ આત્મસ્થાનું સુકૃતિન:, માન-માનયન્તિ-ઈતિ અર્થાત્ જેમાં રહેવાવાળા જીવો વિશેષ કરીને પોતાને પુણ્યાત્માં માને છે. તેને વિમાન કહે છે. અને જે, તે વિમાનોમાં રહે છે. તેઓને વૈજ્ઞાનિક કહે છે.

— યત્રસ્થા: પરસ્પરં ભોગાતિશયં મન્યન્તે ઇતિ વિમાનાનિ તેષુ ભવા વૈમાનિકા:

— છેલ્લે આવી કોઈ વ્યાખ્યા ન કરીએ તો પણ દેવોની આ ચોથી નિકાયની “વૈજ્ઞાનિક” એવી પારિભાષિક સંજ્ઞા છે. તેમ સમજવું

❖ **વિશેષ:-** આ સૂત્રને અધિકાર સૂત્ર કહ્યું છે. કારણ કે હવે પછીના સૂત્રોમાં તે વૈજ્ઞાનિકને આશ્રીને અનેક વિગતો જણાવી છે. જેમકે:-

☆ સૂત્ર:૧૮ વૈમાનિક દેવોના બે મુખ્ય ભેદોને જણાવે છે.

☆ સૂત્ર:૧૯ વિમાનોના સ્થાનને જણાવે છે.

☆ સૂત્ર:૨૦ વૈમાનિકોના સૌધર્માદિ બાર ભેદોને જણાવે છે.

☆ સૂત્ર:૨૧ સ્થિતિ-પ્રભાવ-સુખ-પ્રકાશ-લેશ્યા-વિશુદ્ધિ આદિ જુદા જુદા પદાર્થોના અલ્પબહુત્વનું વર્ણન કરે છે.

☆ સૂત્ર:૨૨ ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-વગેરેમાં ઉપર ઉપરના દેવોની હીનતા જણાવે છે.

☆ સૂત્ર:૨૩ કયા વૈમાનિકને કઈ લેશ્યા છે તેનું વર્ણન કરે છે.

☆ સૂત્ર:૨૪થી૨૭ કલ્પાતીત દેવોના ભેદ જણાવે છે.

એ રીતે વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર અગ્રીમ સૂત્રોમાં પ્રવર્તે છે.

—જોકે જ્યોતિષ્ દેવો પણ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં તેના વિમાન, વૈમાનિકોના વિમાનની અપેક્ષાએ ઘણા નાના છે. વળી તેમના વિમાનો નીચે જડાયેલી રત્નોની જ્યોતિ એ અન્ય સર્વે દેવો કરતા અનન્ય છે. માટે તેની જ્યોતિષ્ તરીકે વિશિષ્ટ ઓળખાણ રહેલી છે. પણ તેમને વૈમાનિક કહ્યા નથી.

—વૈમાનિકોના વિમાન મોટી સમૃદ્ધિવાળા અને દ્વીપ કરતા મોટા છે. તેથી તેમની એ સંજ્ઞા સાર્થક છે.

—વૈમાનિકોના વિમાનો ત્રણ પ્રકારે છે:-

(૧) ઇન્દ્રક

(૨) શ્રેણિબદ્ધ

(૩) પુષ્પાવકીર્ણ

—તેમાં ઇન્દ્રક વિમાન મધ્યમાં સ્થિત છે, તેની ચારે તરફ આકાશના પ્રદેશોની પંકિત સમાન શ્રેણિ વિમાન છે. તેમજ વેરાયેલા ફૂલોની માફક વિદિશાઓમાં જે વિમાન અવસ્થિત છે તેને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન કહે છે.

અહીં બારે વૈમાનિકોની ઇન્દ્રક સહિતના શ્રેણિ વિમાનોની સંખ્યા તેમના આકાર મુજબ રજૂ કરી છે. તથા પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન સંખ્યા પણ સાથો સાથ જણાવેલી છે.

(૧) સૌધર્મ:-	વૃત્ત વિમાન-૭૨૭ ચોરસ વિમાન-૪૮૬ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન ૪૮૪ પુષ્પાવકીર્ણ-૩૧,૮૮,૨૮૩ કુલ વિમાન- ૩૨ લાખ
(૨) ઇશાન:-	વૃત્ત વિમાન-૨૩૮ ચોરસ વિમાન-૪૮૬ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન-૪૮૪ પુષ્પાવકીર્ણ-૨૭,૮૮,૭૮૨ કુલ વિમાન-૨૮ લાખ
(૩) સનત્કુમાર:-	વૃત્ત વિમાન-૫૨૨ ચોરસ વિમાન-૩૪૮ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન ૩૫૬ પુષ્પાવકીર્ણ-૧૧,૮૮,૭૭૪ કુલ વિમાન-૧૨ લાખ
(૪) માહેન્દ્ર:-	વૃત્ત વિમાન-૧૭૦ ચોરસ વિમાન-૩૪૮ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન-૩૫૬ પુષ્પાવકીર્ણ-૭,૮૮,૧૨૬ કુલ વિમાન-૮ લાખ
(૫) બ્રહ્મલોક:-	વૃત્ત વિમાન-૨૭૪ ચોરસ વિમાન-૨૭૬ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન-૨૮૪ પુષ્પાવકીર્ણ-૩૮૮ ૧૬૬ કુલ વિમાન-૪ લાખ
(૬) લાંતક	વૃત્ત વિમાન-૧૮૩ ચોરસ વિમાન-૧૮૨ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન-૨૦૦ પુષ્પાવકીર્ણ-૪૮૪૧૫ કુલ વિમાન-૫૦,૦૦૦
(૭) શુક દેવલોક:-	વૃત્ત વિમાન-૧૨૮ ચોરસ વિમાન-૧૩૨ સર્વે મળીને:-	ત્રિકોણ વિમાન-૧૩૬ પુષ્પાવકીર્ણ-૩૮,૬૦૪ કુલ વિમાન-૪૦,૦૦૦

(૮)સહસ્રાર:-	વૃત્ત વિમાન-૧૦૮ ચોરસ વિમાન-૧૦૮ સર્વે મળીને	ત્રિકોણ વિમાન-૧૧૬ પુષ્પાવકીર્ણ-૫૬૬૮ કુલ વિમાન-૬૦૦૦
(૯)આનત + (૧૦) પ્રાણત-	વૃત્ત વિમાન-૮૮ ચોરસ વિમાન-૮૮ સર્વે મળીને	ત્રિકોણ વિમાન-૮૨ પુષ્પાવકીર્ણ-૧૩૨ કુલ વિમાન-૪૦૦
(૧૧) આરણ+ (૧૨)અચ્યુત-	વૃત્ત વિમાન-૬૪ ચોરસ વિમાન-૬૮ સર્વે મળીને	ત્રિકોણ વિમાન-૭૨ પુષ્પાવકીર્ણ-૯૬ કુલ વિમાન-૩૦૦

આ પ્રમાણે બારે દેવલોકમાં રહેલા ઇન્દ્રક સહિતના શ્રેણીબદ્ધ વિમાનો તથા પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોની સંખ્યા પૂર્વક બારે દેવલોકની વિમાન સંખ્યા જણાવી

તેમાં વૃત્ત-ત્રિકોણ અને ચતુષ્કોણ એવા ભાગ પાડવાનું કારણ એ છે કે-શ્રેણીઓની મધ્યમાં રહેલા ઇન્દ્રક વિમાન વૃત્તાકાર છે.

તે વિમાનની ચારે દિશામાં ક્રમશઃ ત્રિકોણ- ચતુષ્કોણ-વૃત્ત-ત્રિકોણ -ચતુષ્કોણવૃત્ત એ રીતે વિમાનોની શ્રેણી આવેલી છે. તેથી આ શ્રેણીનું વિભાજન કરીને ઉપરોક્ત અંક જણાવેલ છે.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ચરુવિહા...વેમાણિયા મગ. શ.૨૦-૩.૮.સૂ. ૬૮૨/૩

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ ૨૬-શ્લોક ૨, ૩, ૪ ૮૧ થી ૮૮
સર્ગ-૨૭-શ્લોક-૨૮થી ૩૭, ૧૨૫થી ૧૨૮, ૨૫૬થી ૨૫૮, ૩૩૩થી ૩૪૮, ૩૭૭થી
૩૭૮, ૪૦૬થી ૪૮૮, ૪૬૪ થી ૪૬૭, ૫૪૬-૫૪૭-૫૫૦

❑ [9] પદ્ય:-સૂત્ર:૧૭-૧૮-૧૯ નું સંયુક્ત પદ્ય:-

(૧) દેવ વૈમાનિક ના જે મૂળ બે ભેદે ગ્રહા
કલ્પોપપન્ન પ્રથમ ભેદે બાર ભેદો સંગ્રહહા
કલ્પ અતીતનો ભેદ બીજો દેવ ચૌદે જાણવા
ઉપર ઉપર સ્થાન જેનાં સૂત્ર ભાવ પ્રકાશવા

(૨) ચોથા વૈમાનિકો દેવો વળી તે બે પ્રકારના
જે કલ્પાતીત કલ્પસ્થ ઉપરો ઉપર તે રહ્યા

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર:૧૭-૧૮-૧૯ ત્રણે સૂત્રોનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર: ૧૯ માં જુઓ.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૧૮

- ☐ [1] સૂત્રહેતુ:- વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદોને આ સૂત્ર જણાવે છે..
- ☐ [2] સૂત્ર:મૂળ:- કલ્પોપપન્ના:કલ્પાતીતાષ્વ
- ☐ [3] સૂત્ર:પૃથક્-કલ્પ - ઉપપન્ના: કલ્પ - અતીતા: ચ
- ☐ [4] સૂત્રસાર:- [વૈમાનિક દેવો] કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત [એમ બે પ્રકાર છે.]
- ☐ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

કલ્પોપપન્ન - કલ્પોપપન્ન-કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલ

કલ્પાતીતા:- કલ્પાતીત રૂપ-કલ્પ[મર્યાદા] રહીત છે તે

ચ :- અને, [સમુચ્ચય]

- ☐ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૭

☐ [7] અભિનવટીકા:- ઉપરોક્ત સૂત્ર થી વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર આરંભાયો છે. આ સૂત્ર થકી તેના મુખ્ય બે ભેદોને જણાવે છે:-

(૧)કલ્પોપપન્ન (૨) કલ્પાતીત

સમાન્યથી વૈમાનિક દેવોના આ બે મૂળ ભેદ છે. તેના ઉત્તર ભેદોનું વર્ણન અગ્રીમ સૂત્રોમાં કરવામાં આવેલ છે.

❖ **કલ્પ:-** વૈમાનિકના બંને ભેદોનું વર્ણન “કલ્પ” શબ્દ ને આધારે કરાયું છે. એકમાં ઉત્પત્તિનો આધાર લીધો છે. બીજામાં અતીતતાનો પણ કલ્પ એટલે શું?

—ઇન્દ્રાદિદશભેદ કલ્પનાત્ કલ્પા:

—પૂર્વોક્ત સૂત્ર [અ.૪-સૂ.૩]માં કલ્પ શબ્દની વ્યાખ્યાકરી ત્યારે [અ.૪-સૂ.૪ માં જણાવ્યા મુજબ] ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિશ, પારિષાઘ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણ, આભિયોગ્ય, કિલ્બિષિક ને ઇન્દ્રાદિ દશ ભેદ કહ્યા છે.

આ વ્યવસ્થા જ્યાં હોય તે કલ્પ કહેવાય છે.

—જ્યાં નાના-મોટાની મર્યાદા રૂપ કલ્પ છે તે દેવલોકને કલ્પ કહેવામાં આવે છે.

—સૂત્રકાર મહર્ષિ એ સ્વયં, સ્થાનને આશ્રીને કલ્પ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતા જણાવ્યું કે પ્રાગ્ પ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પા: [અ.૪-સૂ.૨૪] અર્થાત્ પ્રૈવેયક પૂર્વે કલ્પ છે.

—કલ્પ એટલે પૂજ્ય-પૂજક, સ્વામી-સેવક વગેરે ભાવ રૂપ મર્યાદા જ્યાં રહેલી છે તે [વૈમાનિકો]

❖ **કલ્પોપપન્ન:-** કલ્પેષુ ઉત્પન્ના: (ઇતિ) કલ્પોપપન્ના:

— ઉપર જે કલ્પ શબ્દ ની વ્યાખ્યા કરી તે મુજબના કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલાને કલ્પોપપન્ન કહ્યા છે.

— સૌધર્મ થી અચ્યુત પર્યન્ત બાર દેવલોકને કલ્પ કહ્યો છે. તેથી આ બાર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પોપપન્ન દેવો કહ્યા છે.

— જે દેવો સ્વામી-સેવક ભાવથી યુક્ત છે તેઓ કલ્પોપપન્ન છે.

❖ **કલ્પાતીત:-**કલ્પાન્ અતીતા: (ઈતિ) કલ્પાતીતા

— ઉપર જે કલ્પ શબ્દ ની વ્યાખ્યા કરીતે મુજબના કલ્પથી રહિત સ્થાને ઉત્પન્ન થયેલા અર્થાત્ જ્યાં આવો ઇન્દ્રાદી મર્યાદા પૂર્ણ વ્યવહાર નથી તેવા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પાતીત [દિવો] કહ્યા છે.

— જ્યાં સ્વામી-સેવક ભાવ નથી પણ બધા પોતે (સ્વયમ્) અહમિન્દ્ર છે તેઓને કલ્પાતીત [દિવો] કહ્યા છે.

— બાર દેવલોકની ઉપરના નવઐવેયક તથા પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો તે કલ્પાતીત છે.

❖ **વિશેષ:-** કલ્પોપપન્ન શબ્દ પૂર્વે સૂત્ર-૪:૩ માં જે વ્યાખ્યા કરાઈ છે તે મુજબ તો કલ્પોપપન્ન શબ્દ થી ભવનપતિ-વ્યંતર-જયોતિષ્ક અને ૧૨-દેવલોક સુધીના દેવોનું ગ્રહણ કરેલ છે. કારણકે કલ્પની વ્યાખ્યાનુસાર તો આ સર્વે કલ્પ જ છે.

તેમ છતાં અહીં કલ્પોપપન્ન શબ્દને પારિભાષિક શબ્દ રૂપે સ્વીકારીને ફક્ત બાર દેવલોકના દેવો માટેજ આ સૂત્રમાં કલ્પોપપન્ન શબ્દ ગોઠવાયેલો છે. કેમ કે અહીં ફક્ત વૈમાનિક દેવોના જ ભેદ કહ્યા છે.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- વેમાણિયા દુવિહા પળ્લતા તં જહા કપ્પોપવળ્લગા ય કપ્પાઈયા યા પ્રજ્ઞા. ૫-૧-સૂ. ૩૮/૫

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) સૌધર્મેશાન સનત્કુમાર. સૂત્ર.૪:૨૦ થી ૧૨ દેવ લોક

(૨) પ્રાગ્ ગૈવેયકેમ્બ્ય: કલ્પા: સૂત્ર ૪:૨૮ થી કલ્પ

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રુવ્ય લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૮ શ્લોક ૫૯, ૬૦

(૨) જીવ વિચાર ગાથા: ૨૪ મૂળ તથા અર્થ

❑ [9] પદ્ય:- પૂર્વસૂત્ર: ૪:૧૭ માં અપાઈ ગયેલ છે

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૪:૧૭ થી ૪:૧૯ નો નિષ્કર્ષ ૪:૧૯ માં આપેલ છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૧૯

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- વૈમાનિક નિકાયના દેવલોકના અવસ્થાન ને જણાવવા માટે આ સૂત્ર રચના થયેલી છે.

❑ [2] સૂત્ર: મૂળ:- ઉપર્યુપરિ

❑ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ઉપરિ- ઉપરિ

❑ [4] સૂત્રસાર:- [અગ્રીમ સૂત્ર: ૨૦માં નિર્દેશ કર્યા અનુસાર આ વૈમાનિક કલ્પ] ઉપર ઉપર [રહેલા છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ઉપરિ ઉપરિ - ઉપર ઉપર

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૭

(૨) દેવાશ્વતુર્નિકાયા: ૪:૧ દેવા:

(૩) બહિરવસ્થિતા: ૪:૧૬ થી અવસ્થિતા:

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્રમા સૂત્રકારે ફક્ત સ્થાન નિર્દેશ કરેલો છે. તેથી પૂર્વોક્ત સૂત્રોની અનુવૃત્તિ ને આધારે જ અહીં વિશેષ અર્થઘટન સંભવે છે.

-૧- વૈમાનિકા: એ અધિકાર સૂત્ર હોવાથી અહીં વૈમાનિક ઉપર ઉપર છે. એ સમજાય.

-૨- દેવા: એ અધિકાર પણ અહીં ચાલુ હોવાથી તેની અનુવૃત્તિ લીધી છે.

-૩- અહીં પ્રત્યક્ષ રીતે કલ્પ શબ્દની અનુવૃત્તિ ને જણાવી હોવા છતાં કલ્પ શબ્દ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે સૌધર્મીદિ કલ્પ એક એકની ઉપર તેમ સમજવાનું છે.

-૪- અવસ્થિતા: શબ્દ અધ્યાહાર છે. ઉપરિ ઉપરિ અવસ્થિતા: તે પ્રમાણે અન્યથા કરી લેવો.

-૫- સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં યથાનિર્દેશ શબ્દ મુકેલ છે. તે એમ સૂચવે છે કે હવે પછીના સૂત્ર:૨૦ માં જે રીતે સૌધર્મ આદિ કલ્પોની વ્યવસ્થા જણાવી છે તે રીતે બારે દેવલોક ને એક એક ઉપર સમજવા અન્ય કોઈ રીતે નહીં યથાનિર્દેશમ્ ઇતિ વક્ષ્યમાણ સૂત્ર ઓક્ષયા વેદિતવ્યા ।

સૌધર્મ-ઈશાન વગેરે બારે કલ્પ એક એક ની ઉપર રહેલા છે. તે આ રીતે:-

ઉર્ધ્વલોકમાં સૌ પ્રથમ દક્ષિણ તરફ સૌધર્મકલ્પ અને ઉત્તર તરફ ઈશાન કલ્પ આવેલા છે. ઈશાન કલ્પ સૌધર્મ થી કંઈક ઉંચો છે.

— ત્યાર પછી બરાબર સૌધર્મ ની ઉપર ત્રીજો સનત્કુમાર કલ્પ છે. અને બરાબર ઈશાન ની ઉપર ચોથો માહેન્દ્ર કલ્પ છે.

— ત્યાર પછી તે બંને કલ્પની મધ્યમાં પણ ઉપરની બાજુ પાંચમો બ્રહ્મલોક કલ્પ આવેલો છે.

— ત્યાર પછી બ્રહ્મલોકની બરાબર ઉપર છઠ્ઠોલાન્તક કલ્પ લાન્તક ની બરાબર ઉપર સાતમો મહાશુક, મહાશુકની બરાબર ઉપર આઠમો સહસ્રાર કલ્પ આવેલો છે.

— આઠમા સહસ્રાર કલ્પની ઉપર નવમો-દશમો બે કલ્પ સાથે છે તે આ રીતે-જેમ પહેલા ઉપર ત્રીજો કલ્પ છે તેમ એ જ શ્રેણીમાં ઉપર તરફ જતા દક્ષિણમાં [આઠમા કલ્પ ની ઉપર પણ દક્ષિણ બાજુએ] નવમો આનત કલ્પ છે અને ઉત્તર બાજુએ દશમો પ્રાણત કલ્પ છે.

— ત્યારપછી તેની ઉપર અગીયારમો- બારમો કલ્પ છે તે આ રીતે:-

— દક્ષિણતરફ નવમા આનત કલ્પની બરાબર ઉપર [લોક પુરુષ ના ચિત્ર મુજબ ગળાની નીચે અથવા બારમા રાજલોકમાં] અગીયારમો આરણ કલ્પ આવેલો છે અને ઉત્તર તરફ પ્રાણત કલ્પની બરાબર ઉપર બારમો અચ્યુત કલ્પ આવેલો છે. તેની ઉપર ત્રૈવેયક-ત્રૈવેયક ઉપર અનુત્તર વિમાન આવેલા છે.

તેથી જ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં ઉપરિ ઉપરિ ચ યથા નિર્દેશ એવું વિધાન કર્યું છે.

❖ ઉપરિ ઉપરિ :- ઉપર ઉપર. પણ અહીં ઉપર ઉપર એટલે એકથી બાર દેવલોક સીડી આકારે ક્રમશઃ ઉપર-ઉપર છે તેવું ન સમજતા ઉપર જણાવ્યું તે રીતે ઉપર્યપરિ નો અર્થ લેવો

— ઉપર ઉપર શબ્દ થી અહીં વૈમાનિક દેવો કે વૈમાનિક વિમાનોનું ગ્રહણ નથી કરવાનું પણ કલ્પ (દેવલોક) નું ગ્રહણ કરવાનું છે. કેમ કે દેવો એક બીજાની ઉપર છે તેવું કથન અનુચીત છે અને વિમાનો તો શ્રેણિબદ્ધ અને પુષ્પાવકીર્ણ બંને રીતે હોવાથી એક એક ની ઉપર છે તેવું કહી શકાય નહીં.

સિદ્ધ સેનીય ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે ન દેવા વિમાનાનિ વા । તેથી અહીં ઉપરિ ઉપરિ શબ્દમાં કલ્પ નીજ અનુવૃત્તિ લેવી.

❖ વિશેષ:- સૂત્રકાર ભગવંત જ્યારે ઉપરિઉપરિ એવો સ્થાન નિર્દેશ કરે છે ત્યારે જ તેનું અવસ્થાન નક્કી થઈ જાય છે. છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવે છે કે

ન એક ક્ષેત્રે, ન અપિ તિર્યગ્ અધસ્ વા ઇતિ ।

— આ કલ્પો બધાંએ બધા એકજ ક્ષેત્રમાં અવસ્થિત નથી અને તિર્યક કે નીચેનીચેની તરફ પણ અવસ્થિત નથી — વૈમાનિક કલ્પોનું સ્થાન વ્યંતર નિકાયની જેમ અવ્યવસ્થિત પણ નથી અને જયોતિષ્ઠ નિકાયની જેમ તિર્યક પણ નથી.

- સૂત્રમાં દ્વિત્વ કેમ?

☆ રાજવાર્તિક [તત્ત્વાર્થવાર્તિક] ટીકામાં શ્રી અકલંક દેવ એવો ખુલાસો કરે છે કે - અહીં સમીપ અર્થના પ્રતિપાદન માટે ઉપરિ શબ્દનું દ્વિત્વ કરાયેલું છે.

પ્રશ્ન:- સૌધર્મ અને સનત્કુમાર કે બ્રહ્મલોક વગેરે કલ્પોની વચ્ચે અસંખ્યાત યોજનોનું વ્યવધાન છે. પછી તેને સમીપ કેમ કહેવાય?

☆ યદ્યપિ અસંખ્યાત યોજનનું તેઓ વચ્ચે અંતર છે. છતાં પણ તે બે કલ્પ વચ્ચે અન્ય કોઈ સજાતીય સ્વર્ગનું વ્યવધાન ન હોવાથી સમીપતા માનીને દ્વિત્વ કરાયું છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સોહમ્મસ્સ કમ્પસ્સ ઊપિં સપકિરવં...ઈસાણસ્સ કમ્પસ્સ ઊપિં સપકિરવં...સણકુમારમાહિંદાણં અપિં સપકિરવં...બંભલોગ દેવા, લંતગદેવા - બંભલોગસ્સ કમ્પસ્સ ઊપિં સપકિરવં...ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ... ❖ પ્રજ્ઞા. પ.૧ વૈમાનિકાધિકારે સૂત્ર-૫૩/૨ થી ૧

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

સૂત્ર-૪:૨૦ સૌધર્મેશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મ...

□ [9] પદ્ય:- સૂત્ર: ૧૭ માં સૂત્ર ૧૭-૧૮-૧૯ ત્રણે સૂત્રો ના બંને સંયુક્ત પદ્યો છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૧૭-૧૮-૧૯ સંયુક્ત નિષ્કર્ષ:-

ઉપરોક્ત ત્રણ સૂત્રો માત્ર એટલો જ નિર્દેશ કરે છે કે વૈમાનિક દેવો છે- બે પ્રકારના છે- તેમના કલ્પ ઉપર ઉપર અવસ્થિત છે.

આટલી સામાન્ય વાતનો નિષ્કર્ષ શું લેવો? બાર દેવલોક રૂપ એવા કલ્પોપપન્ન માટે સ્વામી-સેવક કે પૂજ્ય-પૂજક ભાવના અસ્તિત્વનો આધાર લીધેલો છે. અર્થાત્ આ બારે કલ્પોમાં પણ કોઈ જગ્યાએ ઉત્પન્ન થવા માત્રથી જીવ જંગ જીતી ગયો તેમ માનવું નહીં. ત્યાં

ઉત્પન્ન થયા પછી પણ આપણે કદાચ ઈન્દ્રના નોકર-ચાકર, સૈનિક, કોટવાળ, કે ચાંડાળ જેવી કક્ષાના તો નથીને? તે વિચારણીય છે.

જેઓ દેવલોક સુખોની કલ્પના કરે છે. દેવલોકના ભોગવિલાસને જ વિચારે છે તેમના માટે આ લાલબતી સમાન વાત છે. દેવલોકમાં પણ પરમોચ્ચ સુખ કે ભોગ વિલાસતો ઈન્દ્રોને જ છે જો ખરેખર સર્વોચ્ચ સુખ માટે જ ત્યાં જવું હોય તો એવા નાશવંત સુખને શા માટે ઇચ્છે છે? કાયમી સર્વોચ્ચ સુખના પ્રયત્નમાટે ઉપરિ ઉપરિ શબ્દનો વિચાર કર. તો ઉપરિ ઉપરિ નો છેડો સિધ્ધશીલાજ આવશે.

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૨૦

□ [1] સૂત્રહેતુ:- વૈમાનિક નિકાયના કલ્પોપપન્ન તથા કલ્પાતીત દેવોના ઉત્તર ભેદોને આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *સૌ ધર્મે શાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્ર બ્રહ્મલોકલાન્તક મહાશુક્રસહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોશરણાચ્યુતયોર્નવસુ પ્રૈવેયકેષુ વિજય વૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સૌધર્મ - ઇશાન - સાનત્કુમાર - મહેન્દ્ર - બ્રહ્મલોક લાન્તક - મહાશુક્ર - સહસ્રાર - આનત.પ્રાણતયો: આરણ.અચ્યુતયો: નવસુ પ્રૈવેયકેષુ વિજય-વૈજયન્ત - જયન્ત - અપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચે

□ [4] સૂત્રસાર:- સૌધર્મ, ઇશાન, સાનત્કુમાર, મહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, નવગ્રૈવેયક, વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત, અને સર્વાર્થસિધ્ધમાં [વૈમાનિક દેવો રહે છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સૌધર્મ - સૌધર્મ, પહેલોદેવલોક

ઈશાન-ઈશાન-બીજો દેવલોક

સાનત્કુમાર-સાનત્કુમાર-ત્રીજો દેવલોક

માહેન્દ્ર-માહેન્દ્ર:ચોથો દેવલોક

બ્રહ્મલોક-બ્રહ્મલોક- પાંચમો દેવલોક

લાન્તક-લાન્તક:છઠ્ઠો દેવલોક

મહાશુક્ર- મહાશુક્ર-સાતમો દેવલોક

સહસ્રાર-સહસ્રાર-આઠમો દેવલોક

આનત-પ્રાણતયો:આનત-પ્રાણત, નવમો-દસમો દેવલોક [બંનેનો ઈન્દ્ર એક છે]

આરણ-અચ્યુતયો:- આરણ-અચ્યુત, અગીયારમો-બારમો [બંને નો ઈન્દ્ર એક છે]

નવસુ પ્રૈવેયકેષુ -નવગ્રૈવેયકોમાં

વિજય - વિજય-પહેલું અનુતર

વૈજયન્ત-વૈજયન્ત, બીજું અનુતર

જયન્ત- ત્રીજું અનુતર

અપરાજિત- ચોથું અનુતર

સર્વાર્થસિદ્ધ-પાંચમું અનુતર

* સૌધર્મેશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકોત્તરલાન્ત વક્રાપિષ્ઠ શુક્રમહાશુક્રશતાર સહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોશરણાચ્યુતયોર્નવસુ પ્રૈવેયકેષુ વિજય વૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થ સિધ્ધૌ ચ । એ પ્રમાણે

૧૬ દેવલોક ને જણાવતું સૂત્ર દિગંબર આત્માયમાં છે.

❑ [6] અનુવૃત્તિ:- વૈમાનિકા: સૂત્ર ૪:૧૭

❑ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વોક્ત સૂત્ર:૧૮માં ઉપરિ ઉપરિ [અવસ્થિતા:] એમ કહીને બાકીની વાત અધ્યાહાર રાખેલી હતી. આ સૂત્ર થકી સૌધર્મીદિ કલ્પનો નામ નિર્દેશ કરી, સ્વોપજ ભાષ્યમાં તેના સ્થાનને પણ જણાવેલ છે.

મુખ્યત્વે ત્રણ ભેદોની અત્રે વિવક્ષા કરાયેલી છે

(૧) કલ્પોપપન્ન એવા બાર દેવલોક નું સ્થાન

(૨) કલ્પાતીત એવા નવઐવેયકનું સ્થાન

(૩) કલ્પાતીત એવા વિજયાદિ પાંચ અનુત્તર વિમાનોનું સ્થાન

— તદુપરાંત લોકાન્તિક દેવોના સ્થાનને માટે પરોક્ષ સૂચન કરેલું છે.

અહીં સૂત્રકાર ભગવંત સર્વપ્રથમ સૌધર્મ આદિ અચ્યુત પર્યન્ત બાર દેવલોકને જણાવે છે પછી નવ ઐવેયક હોવાનું કથન કરે છે, છેલ્લે નામનિર્દેશ પૂર્વક પાંચ અનુત્તર હોવાનું કહે છે.

— આટલા સ્થાનમાં રહેતા દેવોને વૈમાનિક કહ્યા છે.

— એતેષુ સૌધર્મીદિષુ કલ્પવિમાનેષુ વૈમાનિકા દેવા ભવન્તિ ।

❖ સ્થાન તથા આકૃતિ નિર્દેશ:-

(૧) સૌધર્મ કલ્પ:- જ્યોતિષ્ઠ વિમાનો થી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી મેરુની દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ નામે પહેલો કલ્પ આવેલો છે.

— જેની લંબાઈ પહોડાઈ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનની છે.

— અર્ધ ચંદ્રમા સમાન આકૃતિ વાળો સર્વરત્નમય શોભાયુક્ત છે.

(૨) ઇશાન કલ્પ:- સૌધર્મ કલ્પ થી થોડો ઊંચો [ઉપરની દિશામાં] પરંતુ ઉત્તર ભાગમાં [ચિત્રની રીતે જોતા જમણી બાજુએ] ઇશાન કલ્પ આવેલ છે.

— ઇશાન કલ્પ સૌધર્મ કલ્પ થી સમશ્રેણિમાં નથી પણ કંઈક ઊંચો છે. — સૌધર્મ કલ્પની માફક તે પણ અર્ધચંદ્રાકાર જ છે.

(૩) સાનત્કુમાર:- સૌધર્મ કલ્પની સમશ્રેણિમાં પણ સૌધર્મ કલ્પ થી અત્યંત દૂર અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ઉંચે સાનત્કુમાર કલ્પ આવેલ છે.

— અર્ધચંદ્રાકાર સંસ્થાન વાળો આ દેવલોક અતિ સુંદર છે.

(૪) માહેન્દ્ર કલ્પ:- ઐશાન [ઇશાન] કલ્પથી સમશ્રેણિમાં પણ ઉપર, અત્યન્ત દૂર, અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ઉંચે ગયા પછી માહેન્દ્રકલ્પ છે.

— અર્ધ ચંદ્રાકાર સંસ્થાનવાળો એવા રમણીય દેખાવનો આ કલ્પ છે.

(૫) બ્રહ્મલોક કલ્પ:- સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પથી અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ઉપર ગયા બાદ, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પની બરાબર મધ્યમાં [મધ્ય સ્થાને] બ્રહ્મલોક નામે પાંચમો કલ્પ [દેવલોક] આવેલ છે — આ કલ્પ અર્ધચંદ્રાકાર નથી પણ પૂર્ણચંદ્રની આકૃતિવાળો છે.

(૬) લાંતક કલ્પ:- બ્રહ્મદેવલોકથી ઉપર અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ગયા બાદ સમાન દિશામાં અને તેની સમશ્રેણિમાં છઠ્ઠો લાંતકનામનો કલ્પ [અર્થાત્ દેવલોક] આવેલો છે.

(૭) મહાશુક કલ્પ:- લાન્તક કલ્પ થી બરાબર ઉપર-સમાન દિશામાં સમાન શ્રેણિમાં

અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ગયા બાદ મહાશુક્ર નામક સાતમો કલ્પ આવેલો છે.

- આ કલ્પ સંપૂર્ણ ચંદ્રાકાર રૂપ છે.

(૮) સહસ્રાર કલ્પ:- મહાશુક્ર કલ્પ બરાબર ઉપર સમાન દિશામાં અને સમાન શ્રેણિમાં અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ગયા બાદ આઠમો સહસ્રાર નામનો કલ્પ આવેલો છે

(૯)-(૧૦)આનત-પ્રાણત કલ્પ:- આઠમા સહસ્રાર કલ્પ [દિવલોક] ની ઉપર અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન ગયા બાદ દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં આનત અને પ્રાણત નામે કલ્પો આવેલા છે.

- દક્ષિણમાં રહેલા સૌધર્મ ની ઉપર સમશ્રેણીએ આ નવમો આનત કલ્પ આવેલો છે. જે અર્ધચંદ્રાકાર છે.

-ઉત્તરમાં રહેલા ઇશાન કલ્પની ઉપર સમશ્રેણીએ દશમો પ્રાણત કલ્પ આવેલો છે. જે અર્ધચંદ્રાકાર છે.

(૧૧)-(૧૨)આરણ-અચ્યુત કલ્પ:-નવમા આનત કલ્પથી ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા બાદ સમાન દિશામાં અને સમાન શ્રેણિમાં અગિયારમો આરણ નામનો કલ્પ આવેલો છે.

-આને દશમાં પ્રાણત કલ્પની ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા બાદસમાન દિશામાં અને સમાન શ્રેણિમાં બારમો અચ્યુત નામનો કલ્પ છે. -આરણ અને અચ્યુત બંને કલ્પો [દિવલોકો] અર્ધચંદ્રાકાર છે. તેમજ મણિમય વિમાનો વડે તેજોમય થયેલા બંને અતિશોભે છે.

☆ ઐવેયક:- બારે કલ્પ પૂરા થયા બાદ ઐવેયક આવે છે.

- આરણ અચ્યુત કલ્પથી ઘણે ઉંચે ગયા બાદ મધ્યમાં ઐવેયક નામના નવ પ્રતરો આવે છે.

- આ નવે ઐવેયક ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) અધસ્તનત્રિક (૨)મધ્યમત્રિક (૩)ઉપરિતનત્રિક

-નવે ઐવેયક ત્રણે ત્રિક રૂપે એકએકની ઉપર રહેલી છે. તે નવે સંપૂર્ણ ચંદ્રાકાર રત્ન જેવી તેજસ્વી શોભી રહી છે.

-પુરુષાકૃતિવાળા લોકના કંઠ એટલે કે ગ્રીવાને સ્થાને રહેલી છે.

☆ અનુત્તર(વિમાન):- નવ ઐવેયક થી અસંખ્ય યોજન ઉંચે ગયા બાદ અનુત્તર નામે પ્રતર આવે છે. -ત્યાં સર્વોત્કૃષ્ટ એવા પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે તેમાં મધ્યમાં એક ઇન્દ્રક વિમાન છે અને ચારે દિશામાં એક એક વિમાન છે.

- ઇન્દ્રક વિમાનની પૂર્વ દિશામાં વિજયનામે અનુત્તર વિમાન છે

- ઇન્દ્રક વિમાનની દક્ષિણ દિશામાં વૈજયન્ત નામે અનુત્તર વિમાન છે

- ઇન્દ્રક વિમાનની પશ્ચિમ દિશામાં જયન્ત નામે અનુત્તર વિમાન છે

- ઇન્દ્રક વિમાનની ઉત્તર દિશામાં અપરાજિત નામે અનુત્તર વિમાન છે

- મધ્યમાં રહેલા ઇન્દ્રક વિમાનને સર્વાર્થ સિધ્ધ વિમાન કહ્યું છે.

☆ સૌધર્માદિ નામનું રહસ્ય શું છે?

[1] સૌધર્મ:- સૌધર્મ નામનો ઇન્દ્ર ત્યાં હોવાથી તેને સૌધર્મ કલ્પ કહે છે.

[2] ઇશાન:- ઇશાન નામનો ઇન્દ્ર ને આશ્રીને તેનું નામ ઐશાન કહે છે.

[3] સાનત્કુમાર:- સનત્કુમાર નામક ઇન્દ્રનો નિવાસ હોવાથી સાનત્કુમાર કલ્પ કહે છે.

[4] માહેન્દ્ર:-મહેન્દ્ર નામના ઇન્દ્રના નિવાસ હોવાથી તેને માહેન્દ્ર કલ્પ કહે છે.

[5] બ્રહ્મલોક:- બ્રહ્મ નામક ઇન્દ્રનો નિવાસ હોવાથી બ્રહ્મલોક કલ્પ કહે છે.

[6] લાન્તક:- લાંતક નામના ઇન્દ્રનું ત્યાં આધિપત્ય હોવાથી તેને લાંતક કલ્પ કહે છે.

[7] મહાશુક:- મહાશુકાવતંસક નામક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહાશુક ઇન્દ્ર ને લીધે આ કલ્પને પણ મહાશુક કહે છે.

[8] સહસ્રાર:- રાજાની જેમ શોભતા સહસ્રાર ઇન્દ્રના નામ પરથી આ કલ્પ ને પણ સહસ્રાર નામે ઓળખાય છે.

[૯] આનત[૧૦]પ્રાણત:- અહીં ઇન્દ્ર તો બંને કલ્પો વચ્ચે એકજ છે તેનું નામ પ્રાણત છે અને તે પ્રાણતાવતંસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં આનતાવતંસક ઇન્દ્રક વિમાન ને લીધે આનત કલ્પ કહ્યો છે. અને પ્રાણત ઇન્દ્રના નામ પરથી અથવા પ્રાણતાવતંસક ઇન્દ્રક વિમાન પરથી પ્રાણત કલ્પ કહ્યો છે.

[૧૧] આરણ [૧૨] અચ્યુત:- અહીં પણ નવમા-દશમા કલ્પની માફક બંને દેવલોકનો એકજ ઇન્દ્ર છે જેનું નામ અચ્યુતેન્દ્ર છે.

-દક્ષિણ દિશામાં આરણાવતંસક ઇન્દ્રક વિમાન ને લીધે તેને આરણ કલ્પ કહ્યો છે.

-ઉત્તર દિશામાં અચ્યુતવતંસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ અચ્યુતેન્દ્ર ને લીધે તે કલ્પને અચ્યુત કલ્પ કહે છે.

☆ ગ્રૈવેયક:- આ પુરુષાકાર લોકમાં ગ્રીવાને સ્થાને રહેલ હોવાથી તે નવે પ્રતરને ગ્રૈવેયક કહેવામાં આવે છે.

- આ વિમાનો લોકપુરુષને ગ્રીવા-ડોકના આભરણ રૂપ છે તેથી પણ તેને ગ્રૈવેયક કહે છે.

☆ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત-મોક્ષમાં આવતા વિઘ્નનાં કારણો જેમણે લગભગ જીતી લીધા છે તેથી તેમને વિજય-વૈજયન્ત અને જયન્ત એવા ત્રણે જુદાજુદા નામોથી ઓળખાય છે આ ત્રણે અલગ અલગ અનુત્તર વિમાનો છે.

- ભાષ્યકારે તેમનો સંબંધ દેવોના નામ સાથે જોડતા કહ્યું છે કે અનુત્તર પજ્વ દેવનામાન: એવ

- વિજિતા અધ્યુદયવિઘ્નહેતુવ: એભિ: इति विजयवैजयन्त-जयन्ता:

☆ અપરાજિત:- તે વિઘ્નના કારણો વડે જેઓ જિતાયાનથી તે અપરાજિત દેવો. માટે તેમના વિમાન ને પણ અપરાજિત વિમાન કહે છે. તૈ: એવ વિઘ્નહેતુભિ: ન પરાજિતા (इति)

☆ સર્વાર્થસિદ્ધ:- સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ પામી ચૂકેલા, સર્વ પારમાર્થિક સ્વાર્થો મેળવી ચૂકેલા, સંપૂર્ણ અભ્યુદયરૂપ પ્રયોજનોના વિષયમાં જેઓ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે તેઓ સર્વાર્થ સિદ્ધ છે. માટે તેમના વિમાન ને પણ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન કહે છે.

- આ પાંચેને અનુત્તર કહ્યા છે. કેમ કે (૧) અલ્પ સંસારી હોવાથી ઉત્તમ-પ્રધાન છે

(૨) કલ્પને અંતે આવેલા છે તેથી તેના પછી કોઈ વિમાનનથી માટે પણ અનુત્તર છે.

❖ વિશેષ:- સમગ્ર સૂત્રમાં બધા શબ્દોનો એક સમાસ ન કરતા જુદા જુદા સમાસો કરવામાં આવ્યા છે તેનું રહસ્ય શું છે?

(૧) સૌથી પહેલો સમાસ સૌધર્મ થી સહસ્રાર સુધીનો એટલે કે પહેલાથી આઠમા

દેવલોકનો કરાયો છે અને ત્યાં સહસ્રારેષુ પદ મુકેલ છે.

(૨) બીજો સમાસ નવમા-દશમા કલ્પનો કર્યો છે આનતપ્રાણતયો:

(૩) ત્રીજો સમાસ અગીયારમા-બારમા કલ્પનો છે આરણાચ્યુતયો:

(૪) ચોથો સમાસ તો ન કહેવાય પણ અસમાસિક પદ છે નવસુ

(૫) પાંચમું અસમાસિક પદ છે પ્રૈવેયકેષુ

(૬) છઠ્ઠો [ચોથો] સમાસ વિજયાદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોનો કર્યો છે ત્યાં છેલ્લુ પદ અપરાજિતેષુ મુકેલ છે.

(૭) છેલ્લુ અસમાસિક પદ છે સર્વાર્થસિદ્ધે

આ રીતે ચાર સમાસ અને ત્રણ અસમાસિક પદો વાળુ સૂત્ર બનાવીને સૂત્રમાં જે લંબાણ કર્યું છે તે સહેતુક છે. જેમકે:-

[૧] ૧ થી ૮ દેવલોક પર્યન્ત મનુષ્યો અને તિર્યચો બંને ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પણ સહસ્રાર-આઠમા કલ્પ પછી તિર્યચો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી

વળી દેવીઓનું ગમના ગમન પણ આઠ દેવલોક પર્યન્ત સ્વીકારેલું છે માટે પહેલો સમાસ સહસ્રારેષુ પર્યન્તનો કર્યો

[૨] આનત-પ્રાણત એ બંને કલ્પોનો સમુદિત એવો એક પ્રાણત ઇન્દ્રજ છે. જે વાત પૂર્વયોદ્વીન્દ્રા: [અ.૪-સૂ.૬]માં પણ જણાવેલી છે. તે દર્શાવવા અહીં સમાસ કર્યો છે.

વળી શાશ્વતા જિનાલયની ગણતરીમાં પણ “નવ-દશમે વંદુશત ચાર” કહ્યું પણ જિનાલયની સંખ્યા અલગ દર્શાવી નથી.

તે ઉપરાંત અનેક વર્ણન સમુદીતપણે થયેલા છે માટે આનતપ્રાણતયો: કહ્યું.

[૩] આરણાચ્યુતયો:- સમાસ પણ આવાજ કારણે થયો છે. ત્યાં પણ આ અગીયારમા-બારમા કલ્પને ઇન્દ્ર એકજ છે ત્યાં પણ “અગીયારમા-બારમે ત્રણસે સાર” જેવી પંકિતથી શાશ્વતા જિનાલય સમુદીત જ છે માટે ત્યાં પણ સૂત્રકારે સમાસ કર્યો છે.

વળી ગૃહસ્થ મનુષ્યોની દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાની હદ પણ બારમા દેવલોક પાસે પૂરી થાય છે.

[૪] નવસુ :- એવું અસમાસિક પદ છે તેનો ફલિતાર્થ દિગમ્બર આમ્નય ને આશ્રીને પરોક્ષ રીતે ઘટાવતા અહીં નવસુ સંખ્યા થકી પ્રૈવેયકદેવો ને અલગ પાડેલા હોવાનું પણ જણાવેલ છે. કેમ કે [સૂત્ર ૪:૨૫, ૪:૨૬ થકી] લોકાન્તિક દેવો પણ નવ કહ્યા છે જેની ગણના અલગ થયેલી છે [નોંધ:- આ ખુલાસો કરનારા અનુવાદક ની ભૂલ છે કેમ કે તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર લોકાન્તિક દેવોના આઠ ભેદજ જણાવે છે-નવભેદ તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે નોંધ્યાજ નથી.

તેથી અહીં નવસુ એ પ્રૈવેયકનુ જ વિશેષણ બની રહેશે- [દીપરત્ન સાગર]

[૫] પ્રૈવેયકેષુ એવુંજે અસમાસિક પદ છે તે પણ સૂચક છે, સમગ્ર સૂત્રમાં દેવલોક-પ્રૈવેયક અને અનુત્તર ત્રણ મુખ્ય વિભાગો છે.

દેવલોકનો નિર્દેશ બારે નામપૂર્વક થયો છે, અનુત્તરનો નિર્દેશ પણ વિજયાદિ પાંચે નામ-નિર્દેશ સાથે છે. જયારે પ્રૈવેયકના નામ આપેલા નથી પણ ફક્ત સંખ્યા નિર્દેશ કરેલ છે તેથી ત્યાં એકથી નવ પ્રૈવેયક નો ગર્ભિત સમાસ પણ સમજી શકાય અથવા તેના અલગ અસ્તિત્વને

પણ સમજી શકાય છે. કેમ કે ત્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર સર્વવિરતિધર હોવા છતાં પણ બહુલ સંસારીપણ હોઈ શકે છે. પણ વિજયાદિમાં ઉત્પન્ન થનાર અલ્પ સંસારીજ હોય છે. તે ભેદનું જ્ઞાન કરાવવા અસામાસિક પદ મુક્યુ છે. તેમ કહી શકાય.

[૬] છેલ્લો અને ચોથો સમાસ વિજયાદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોનો કર્યો છે અને અપરાજિતેષુ પદ થકી તેનો નિર્દેશ મળે છે.

પાંચે અનુત્તર વિમાન હોવા છતાં જે ચાર નો અલગ સમાસ કર્યો છે તેનો ઉત્તર [સૂત્ર ૪:૨૭] વિજયાદિષુ દ્વિચરમા: માંથી મળે છે

વિજયાદિ ચાર અનુત્તરમાં બે વખત ગયેલાને ચરમશરીરી કહ્યા છે.

[૭] સર્વર્થસિદ્ધે:- અલગ પદ લેવાનું કારણ તે દેવોનું નિયમા એકાવતાકરી પણું છે

❖ પ્રશ્ન-પાંચમા કલ્પ નું નામ બ્રહ્મ છે છતાં સૂત્રકારે બ્રહ્મલોક કેમ મુક્યું?

- એક તો બ્રહ્મ-લોક એ રીતના નામોલ્લેખની જ પ્રાચીન પરીપાટી છે

- બીજું બ્રહ્મ કલ્પમાં અંતે લોકાંતિક દેવોનું સ્થાન છે તે જણાવવા અહીં લોક શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ લોકશબ્દ થી લોકાન્તિક દેવોનો બોધ થાય છે ત્યાં રહેવાવાળા દેવ અત્યંત શુભ પરીણામવાળા છે. ઋષિમાફક રહેતા હોવાથી બ્રહ્મર્ષિ કહેવાય છે તેમને પરમાત્માના કલ્યાણકો જોવાની વિશેષરુચિ હોય છે. નિયમા મોક્ષગામી જીવો હોય છે.

❖ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ એકથી બાર કલ્પના દેવો કલ્પોપપન્ન કહ્યા છે અને તેની ઉપરના દેવો કલ્પાતીત કહ્યા છે. કલ્પોપપન્ન માં સ્વામી-સેવકભાવ છે. કલ્પાતીત માં આવો સ્વામી-સેવકભાવ નથી બધા અહમિન્દ્રો છે મનુષ્યલોકમાં કોઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય તો પણ કલ્પોપપન્ન દેવો જ જાય-આવે છે. કલ્પાતીત દેવો પોતાનું સ્થાન છોડીને જતાં નથી.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- (૧) સોહમ્મર્સાણ સણંકુમારમાહિંદબંભલોયલંતગમહાસુકક સહસ્સાર આણયપાણયઆરણઅચ્ચુયહેટ્ટિમગેવેજ્જગમજ્ઞિમગેવેજ્જગ ઉપરિમગેવેજ્જગ વિજયવેજયંતજયંતઅપરાજિયસવ્વટ્ટસિદ્ધિદેવા ચ ❖ પ્રજ્ઞા. પ.૩-સૂ.૧૨૫/૧૧

❖ એવં ❖ ઔપ.સૂ. ૪૩/૧૧

(૨) સોહમ્મેર્સાણે સણંકુમારે માહિંદે બંભલોયલંતગમહાસુકકે સહસ્સારે આણય પાણય આરણે અચ્ચુયે ગેવેજ્જવિમાણે અણુત્તરવિમાણે ર્ઐસિપ્પભ્મારા ❖ અનુયો.સૂ.૧૦૩/૧૪

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- અ.૪-સૂ.૬ પૂર્વયોદ્ધીન્દ્રા

અ.૪-સૂ.૨૭ વિજયાદિષુ દ્વિચરમા:

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ:૨૬, સર્ગ:૨૭ને આધારે

□ [9] પદ:-

(૧) પ્રથમ કલ્પ સુધર્મ નામે, ઈશાન બીજો જાણવો સનતને માહેન્દ્ર બ્રહ્મ, લાન્તકને પીછાણવો

શુક્રને સહસ્રાર કલ્પ આનતને પ્રાણત કહી
 આરણ કલ્પ અગ્યારમો વળી, બારમો અચ્યુત સહી.
 નવની સંખ્યા ત્રૈવેયકની ત્રીવાસ્થાને સ્થિર રહી
 વિજયને વળી વૈજયંત જયંત અપરાજિત સહી
 સર્વાર્થ સિદ્ધ એ દેવપાંગે અનુતરના જાણવા
 એમ વૈમાનિક દેવો, ને છબ્બીસે અવધારવા

- (૨) સૌધર્મ ઐશાન સાનતકુમારને માહેન્દ્ર બ્રહ્મલોક તથા
 લાંતકવળી મહાશુક્ર સહસ્રાર આણત પ્રાણત આરણઆ
 અચ્યુત કલ્પોપપન્ન ત્રૈવેયક વિજય વૈજયન્ત જયંત
 અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ ચૌદ એ કલ્પાતીત

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર ભંગવંત પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વૈમાનિક દેવોનો સ્થાન નિર્દેશ કરે છે.

ત્રણ પ્રકારના લોક કહ્યા છે. અધો - તીર્થ્ણા - ઉર્ધ્વ

અધોલોકનું વર્ણન મુખ્યતયા સાત નરકાવાસોને આધારે કર્યું. તીર્થ્ણલોકનું વર્ણન મુખ્યતયા મનુષ્યલોકને આવરી લઈને અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રને આશ્રીને કરવામાં આવ્યું અને આ ચોથો અધ્યાય દેવ વિષયક હોવા છતાં તેની ગણના ઉર્ધ્વલોક વિષયક અધિકારોને આશ્રીને કરવામાં આવી રહી છે.

જો કે દેવો તો અધો-તીર્થ્ણા અને ઉર્ધ્વ ત્રણેલોકમાં વિદ્યમાન જ છે પણ લોકના સ્વરૂપની દ્રષ્ટિએ વ્યવહારમાં ઉર્ધ્વલોક એટલે દેવલોક એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે.

આટલી પ્રાસ્તાવિક ભૂમિકા પછી આપણે સૂત્રના નિષ્કર્ષ સંબંધે વિચારણા કરીએ તો આ ત્રણેલોકમાં સમગ્ર ચૌદ રાજલોક અથવા લોકનું સ્વરૂપ સમાપ્તિ થાય છે.

વૈરાગ્ય ભાવનાની ચિંતવના સમયે અનિત્ય ભાવનાનો સંબંધ જોડવા કે પછી સંસાર ભાવના માટેની વિચારણા કરવા કે મુખ્યત્વે એવી લોકસ્વરૂપ ભાવના ભાવવા માટે લોકનું સ્વરૂપ જાણવું નિતાન્ત આવશ્યક છે. સૂત્રકાર મહર્ષિ પણ મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય મોક્ષ તત્ત્વ ને આશ્રીને સાતે તત્ત્વોનું જે વર્ણન આ ગ્રન્થમાં કરી રહ્યા છે ત્યાં ધ્યેયતો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગ થકી મોક્ષને પામવાનું જ છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્ર એ લોકસ્વરૂપ ભાવના ભાવવા માટેની ઉચિત માહિતી પૂરી પાડે છે. તેમજ સમગ્ર ઉર્ધ્વલોક ના સ્વરૂપ સ્પષ્ટીકરણ થકી આપણી શ્રદ્ધાને પણ દૃઢ કરે છે આ રીતે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના પાયાને મજબુત બનાવીને જો સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનનું લક્ષ રાખીએ તો સમ્યગ્ ચારિત્ર પણ આવશ્યક બનવાનું જ છે.

- કેમ કે સર્વાર્થસિદ્ધિના જીવો એકાવતારી છે. લોકની ચોટી ઉપર રહેલી સિદ્ધિશીલામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન એક જંકશન બિંદુ છે. તેનો ખ્યાલ પણ આ સૂત્રમાં પરોક્ષ રીતે મળી આવે છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્ર ઉર્ધ્વલોકના સ્થાન નિર્દેશ થકી ઉર્ધ્વાતિઉર્ધ્વ સ્થાનનો પ્રેરણા સ્રોત રૂપ છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સૌધર્માદિ વૈમાનિકો જે પૂર્વસૂત્રમાં જણાવ્યા તેઓની સ્થિતિ-પ્રભાવ આદિમાં ઉપર-ઉપરના કલ્પમાં રહેલી અધિકતા દર્શવવાના હેતુથી આ સૂત્ર રચાયું છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાઽવધિ વિષયતોઽધિકા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સ્થિતિ - પ્રભાવ-સુખ -દ્યુતિ - લેશ્યાવિશુદ્ધિ -ઈન્દ્રિય અવધિ -વિષયત: અધિકા:

□ [4] સૂત્રસાર:- સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાવિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય વિષય, અવધિ વિષય [એ સાત બાબતોમાં ઉપર ઉપરના દેવો ક્રમશ: [અધિક] હોય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ્થિતિ- આયુષ્ય

પ્રભાવ:-નિગ્રહ-અનુગ્રહશકિત

સુખ- સુખ

દ્યુતિ:- તેજ, કાંતિ

લેશ્યાવિશુદ્ધિ:- લેશ્યા-દેહવર્ણ-તે વિષયે વિશુદ્ધિ

ઈન્દ્રિયવિષય:-દૂરથી ઈષ્ટ વિષયોના ગ્રહણનું ઈન્દ્રિય સામર્થ્ય

અવધિવિષય:- અવધિજ્ઞાન સામર્થ્ય

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: અધિકાર સૂત્ર ૪:૧૭

(૨) ઉપરિ ઉપરિ ૪:૧૮ (૩) દેવા: અધિકારસૂત્ર ૪:૧થી

□ [7] અભિનવટીકા:- પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સ્થિતિ, પ્રભાવ આદિ સાત બાબતો નો નિર્દેશ કરેલો છે. પરંતુ તેના અર્થઘટનને માટે પૂર્વોક્ત સૂત્રની અનુવૃત્તિ કરવી જરૂરી છે.- કારણ? સ્થિતિ-પ્રભાવ-સુખ વગેરે અધિક અધિક છે તેમ કહ્યું-પણ કોના?

તો-વૈમાનિક દેવોના

કોનાથી અધિક અધિક છે?

- ઉપર્યુપરિ-નીચે-નીચેના કલ્પના દેવો કરતા ઉપર-ઉપરના કલ્પના દેવોના સ્થિતિ, પ્રભાવ આદિ અધિકાધિક છે તેથી એમ કહી શકાય કે-

પૂર્વસૂત્રમાં કહેવાએલ કમાનુસાર સૌધર્મ આદિ કલ્પ અને કલ્પાતીતોના દેવો પૂર્વપૂર્વના વૈમાનિક કરતા ઉપર-ઉપર ના વૈમાનિકમાં- સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાવિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય વિષય અને અવધિ વિષયની અપેક્ષા એ અધિક-અધિક છે.

જેમકે દ્યુતિ-સૌધર્મ કરતા-ઐશાનમાં વિશેષ, ઐશાન થી સાનત્કુમારમાં વિશેષ, સાનત્કુમાર થી માહેન્દ્રમાં વિશેષ એ રીતે સૌથી વિશેષ અનુત્તર ના દેવોની દ્યુતિ સમજવી.

❖ સ્થિતિ:- દેવાયુકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત દેવભવમાં જે રહેવાનું થાય તે સ્થિતિ.

-દેવગતિમાં રહેવાનો કાળ,.... આયુષ્ય

-સ્થિતિના બે ભેદ છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ. જેનું વર્ણન તત્વાર્થ સૂત્રકાર પોતેજ આ અધ્યાય ના સૂત્ર:૨૮ થી ૪૨ માં કરેલ છે. તેથી “કયા દેવની કેટલી સ્થિતિ” તેનું વર્ણન અહીં

અ. ૪/૬

કરેલ નથી.

-અધિકતા દર્શાવવા માટે તેની વ્યાખ્યા કરીએ તો એટલું જરૂર કહી શકાય કે સૌધર્માદિ જે ક્રમમાં આ વૈમાનિકોના નામ સૂત્ર ૪:૨૦ માં જણાવી ગયા તે ક્રમમાં ક્રમશઃ તેમનું આયુષ્ય અધિકાધિક હોય છે. જેમ કે સૌધર્મકલ્પના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨-સાગરોપમ છે તો ઇશાન કલ્પમાં સાધિક બે સાગરોપમ છે અને સાનત્કુમરમાં ૭-સાગરોપમ છે તેરીતે આયુ ક્રમશઃ વધતુ જાય છે.

-વળી સ્થિતિની વાત આગળ કહેવાની હોવા છતાં આ સૂત્રમાં સ્થિતિની જે અધિકતા દર્શાવી છે તે પણ સહેતુક છે. જ્યાં આ દેવોની સ્થિતિ સમાન જણાય છે. ત્યાં પણ ઉપર ઉપર ઉત્પન્ન થનારા દેવો અન્ય ગુણોમાં અધિકતા વાળા હોય છે. અથવા તેઓની સ્થિતિ બીજા ગુણોની અપેક્ષાએ અધિક હોય છે.

❖ **પ્રભાવ:-** નિગ્રહ, અનુગ્રહો, વિક્રિયા અને પરાત્મિયોગ ને પ્રભાવ કહે છે

-નિગ્રહ:- એટલે શાપ અથવા દંડ દેવાની શક્તિ

-અનુગ્રહ:- પરોપકાર વગેરે કરવાની શક્તિ તે અનુગ્રહ

-વિક્રિયા:- શરીરને અનેક પ્રકારનું બનાવવાની અણિમા-મહિમા આદિ લબ્ધિરૂપ શક્તિ તે વિક્રિયા.

-પરાત્મિયોગ:-અન્ય પર વર્ચસ્વ, જેના બળથી બીજા પાસે જબરદસ્તી થી કોઈ કામ કરાવી શકાય તે પરાત્મિયોગ

આ નિગ્રહ-અનુગ્રહ આદિ શક્તિ સૌધર્મ કલ્પના દેવોમાં જેટલી જોવા મળે છે તેના કરતા અનંતગણી પોતાની ઉપર-ઉપરના વિમાનવર્તી દેવોમાં [અધિક-અધિક] જોવા મળે છે.

જોકે ઉપર-ઉપર ના દેવો મંદ અભિમાનવાળા અને અલ્પ ક્લેશવાળા હોવાથી નિગ્રહાદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી-પ્રવર્તતા નથી-કેમ કે તેઓનો કર્મભાર અતિ મંદ હોવાથી માનકષાય પણ અત્યન્ત મંદ હોય છે. અને તેમના સંકલેશ પરિણામ પણ અતિશય અલ્પતર હોય છે. ચિત્તમાં કષાય પ્રવૃત્તિની મંદતાને લીધે નિગ્રહ અનુગ્રહ માં પ્રવર્તન પણ ઓછું જ રહે છે.

❖ **સુખ :-** ઇન્દ્રિયો થકી ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવો એ સુખ

-સાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી બાહ્ય વિષયોમાં ઇષ્ટ અનુભવ રૂપ સુખ ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં અધિક હોય છે.

-દેવલોકના ક્ષેત્રનો સ્વભાવ જ એ પ્રકારે છે કે જેના નિમિત્ત થી ત્યાંના પુદ્ગલ પોતાની અનાદિ પારિણામિક શક્તિ દ્વારા અનંતગુણ અધિકાધિક શુભરૂપે જ પરિમન પામ્યા કરે છે. તે શુભ પરિણમન એવા પ્રકારે થયા કરે છે કે જે ઉપર-ઉપર ના દેવો માટે અનંતગુણ અધિક સુખનું કારણ બને છે. માટે ત્યાં ક્રમશઃ ઉપરના કલ્પમાં સુખ પણ અધિકાધિક હોય છે.

જેમકે-પ્રથમ બે કલ્પના દેવો કાયપ્રવિચારી છે તે સર્વાંગ મૈથુન સેવી છે, પછીના બે કલ્પના ફક્ત સ્પર્શ પ્રવીચારી છે છતાં પહેલા બે કલ્પ કરતા બીજા બે કલ્પના દેવોને મૈથુન સુખ અધિક હોય છે. ત્રીજા બે કલ્પ [પાંચમા-છઠ્ઠા કલ્પ]ના દેવો ફક્ત રૂપ પ્રવીચારી છે તો પણ તેમને પૂર્વના કલ્પ કરતા અધિક મૈથુન સુખ અનુભવાય છે.

❖ **દ્યુતિ** :- દેહ, વસ્ત્ર, આભુષણ વગેરેની કાંતિ તે દ્યુતિ

- શરીરની નિર્મળતા કે કાંતિ તેમજ વસ્ત્ર અને આભુષણનું તે જ નીચેનીચેના દેવો કરતા ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં અધિકાધિક હોય છે.

❖ **લેશ્યાવિશુદ્ધિ**:- અહીં લેશ્યાનો અર્થ ટીકાકાર મહર્ષિ દ્વ્યલેશ્યા અર્થાત્ “શરીર નો વર્ણ” એવો કરે છે. ભાષ્યકાર લેશ્યા શબ્દને લેશ્યા રૂપેજ ગણાવે છે શરીરનો વર્ણ એવો અર્થ અલગ કરતા નથી. આવી લેશ્યાની વિશુદ્ધિ ઉપર-ઉપર ના કલ્પમાં અધિકાધિક હોય છે

- જો કે વૈમાનિકોનો લેશ્યા સંબંધિ નિયમ હવે પછી સૂત્ર: ૨૩ પીત પદ્મશુકલલેશ્યા. માં કહવાશે તો પણ અહીં જ્યારે સૂત્રકારે લેશ્યાવિશુદ્ધિ નું કથન કરેલું જ છે ત્યારે તેનો અભિપ્રાય વિશેષ અર્થ પણ રહેલો જ છે.

- તે એ કે જે દેવોમાં આ લેશ્યા ભેદ સમાન છે જેમ કે સૌધર્મ માં પીતલેશ્યા છે અને ઇશાનમાં પણ પીત લેશ્યા છે ત્યાં પણ નીચેના કલ્પ કરતા ઉપરના કલ્પમાં તે જ લેશ્યા અધિક વિશુદ્ધ હોય છે. કેમ કે ઉપર-ઉપર ના દેવોના અશુભકર્મો પાતળા થતા જાય છે અને તેઓમાં શુભ કર્મોની બહુલતા જોવા મળે છે. અથવા ઓછા સંકલેશપણાને લીધે લેશ્યા ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ જ હોય છે.

❖ **ઇન્દ્રિય વિષય**:- દૂરથી ઇષ્ટ વિષયો ગ્રહણ કરવાનું જે ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય તેને ઇન્દ્રિય વિષય [ક્ષેત્ર] કહે છે.

પોત-પોતાની ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ કરવા, જેમ કે કાન થકી દૂર દૂરનું સાંભળવું આંખ થકી દૂરદૂરનું જોવું વગેરે.

આ સામર્થ્ય નીચે-નીચેના દેવો કરતા ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં અધિક-અધિક હોય છે. ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં પ્રકૃષ્ટતર ગુણો અને અલ્પતર સંકલેશયુક્ત પરિણામો હોવાથી તેઓમાં આ સામર્થ્ય અધિકાધિક હોય છે.

❖ **અવધિવિષય**:- અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં અધિક હોય છે

- જો કે આ વાત પૂર્વે અ.૧-સૂ.૨૨ ની અભિનવટીકામાં કહેવાઈ છે. છતાં અહીં ફરી થી તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. - પ્રત્યેક દેવને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય જ છે. છતાં દરેક દેવલોકમાં દેવોનું અવધિજ્ઞાન સરખું હોતું નથી, પણ ઉપર ઉપરના કલ્પોમાંના દેવોને તે અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્ર) અધિક અધિક હોય છે.

-: વૈમાનિક દેવોનું ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન:-

દેવલોક	નીચે ઉત્કૃષ્ટ	ઉપર ઉત્કૃષ્ટ	તિચ્છ-ઉત્કૃષ્ટ
સૌધર્મ -ઇશાન	રત્નપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર
સનત્કુમાર -મહેન્દ્ર	શર્કરાપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	બીજા દેવલોક થી વિશેષ
બ્રહ્મલોક -લાંતક	વાલુકાપ્રભા તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	ત્રીજા-ચોથા કરતા અસંખ્યાત.

શુક -સહસ્રાર	પંકપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	પાંચમા-છઠ્ઠાકરતા વિશેષ અસં.
આનત -પ્રાણત	ધૂમપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	સાતમા-આઠમાથી વિશેષ અસં.
આરણ -અચ્યુત	ધૂમપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	નવમા-દશમાથી વિશેષ અસં.
૧ થી ૬ -ત્રૈવેયક	તમઃ પ્રભાગ તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	અગીયાર-બારથી વિશેષ અસં.
૭ થી ૮ -ત્રૈવેયક	મહાતમઃપ્રભાના તળીયા સુધી	પોત-પોતાના વિમાનની ધજા	છ ત્રૈવેયકથી વિશેષ અસં.
પાંચ અનુત્તર	લોક નાલિકા ના અંત સુધી	લોક નાલિકાના ના અંત સુધી	સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત

- નોંધ:- (૧) અનુત્તર દેવો મધ્યમાં રહેલી લોકનાળી જોઈ શકે છે પણ સમગ્ર લોકને જોઈ શકતા નથી.
- (૨) જે-જે દેવોનું અવધિજ્ઞાન વિષયક્ષેત્રની અપેક્ષા એ સમાન છે. તેમાં પણ ઉપર-ઉપરના દેવોમાં અધિકાધિક વિશુદ્ધતા જોવા મળે છે. અર્થાત્ અવધિ વિષય વિશેષ સ્પષ્ટ હોય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

★ આગમ સંદર્ભ:- (૧) સોહમ્મીસાણેસુ દેવા કેરિસાં કામભોગે પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ? ગોયમા ! ઈટ્ઠસદ્દા ઈટ્ઠારુવા જાવ ફાસા એવં જાવ ગેવેજ્જા અણુત્તરોવવાત્તિયા ણં અણુત્તરા સદ્દા એવં જાવ અણુત્તરા ફાસા ।

જીવા. પ્ર.૩-ઉ.૨-સૂ.૨૧૯ વૈમાનિકાધિકારે

(૨)....મહિહ્દીયા મહજ્જુહયા જાવ મહાણુભાગા ઇહ્દીયે પણ્ણત્તે જાવ અચ્ચુઓ ગેવેજ્જણુત્તરા ય સવ્વે મહિહ્દીયા...જીવા.પ્ર.૩-ઉ.૨-સૂ.૨૧૭-૬ વૈમાનિકાધિકાર ।

(૩) હવે ૫૯ીના સૂત્ર: ૨૨ના આગમ સંદર્ભ નીસૂચના ખાસ જોવી

★ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

-સ્થિતિ અ.૪-સૂ.૨૧ -૪૨ લેશ્યા-અ.૪-સૂ.૨૩

-લેશ્યા-અ.૪-સૂ. ૨૩

★ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

અવધિજ્ઞાન:-બૃહત્સંસ્રહણી ગાથા ૨૨૦ થી ૨૨૩

ઈન્દ્રિય તથા -અવધિવિષય-ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ ૨૬, ૨૭ને આધારે

❑ [9] પદ્ય:-

- (૧) સ્થિતિ ને પ્રભાવ સુખો દ્યુતિ લેશ્યા ભાવથી
ઈન્દ્રિયને વળી -અવધિવિષયો વધતા ક્રમ પ્રસ્તાવથી
- (૨) સૂત્ર-૨૧ અને ૨૨ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ:-
શુદ્ધિ દ્યુતિ પ્રભાવ ઈદ્રિ અવધિ, સુખોક્રમે છે વધુ
ને સૌમાં ગતિ દેહને પરિગ્રહે જ્યાં માન ઓછું થતું

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્થિતિ-પ્રભાવ આદિ સાત મુદ્દાને આશ્રીને ઉપર ઉપરના કલ્પમાં રહેલી અધિકતાને જણાવે છે. ત્યારે નિષ્કર્ષ રૂપ એવા કેટલાંક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

સૌધર્મકલ્પના બે સાગરોપમ આયુ કરતા પાંચમાં અનુત્તરનું ૩૩ સાગરોપમ આયુ જો અધિકતા દર્શાવતુ લાગે તો સાદિ અનંત એવી મોક્ષ સ્થિતિનો જ વિચાર કેમ ન કરવો?

-ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય સુખમાં પણ સૌધર્મ કરતા અનુક્રમે પાંચમા અનુત્તર નુ સુખ અનુત્તર જ ભાસતું હોય તો ક્ષાયિક સુખવાળા સિદ્ધોનું જ ધ્યાન કેમ ન કરવું?

- પહેલા કલ્પ કરતા છેલ્લા કલ્પાતીત ની કાંતિ અનંતગણી જણાતી હોય તો મોક્ષ પ્રરૂપક-ઉદ્ઘાટક એવા અરિહંત પરમાત્માની કાંતિ કેવી હશે?

આ અને આવા વિભિન્ન પ્રશ્નો થકી અંતે તો શાશ્વત સુખઆદિ અનંત સ્થિતિવાળુ સિદ્ધપણું, વિશુદ્ધતમ લેશ્યા થકી મોક્ષની પ્રાપ્તિ આદિ ધ્યેયોજ નજર સમક્ષ રહેવા જોઈએ.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨૨

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- સૌધર્માદિ વૈમાનિકો જે પૂર્વસૂત્રમાં જણાવ્યા તેઓની ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-અભિમાન એ ચાર વિષયમાં ઉપર-ઉપરના કલ્પમાં રહેલી હીનતા દર્શાવવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

❑ [2] સૂત્ર: મૂળ:- ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હિના:

❑ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ગતિ -શરીર - પરિગ્રહ - અભિમાનત: હીના:

❑ [4] સૂત્રસાર:- ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ [અને] અભિમાન [આ ચાર વિષયો માં ઉપર ઉપરના દેવો ક્રમશ: હીન] હીન હોય છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગતિ: ગમન કરવાની શક્તિ શરીર:- અવગાહના, શરીરની ઉંચાઈ
પરિગ્રહ:- વિમાનનો પરિવાર અભિમાન:- અહંકાર, માન કષાય
હીના:- (ક્રમશ:) ઓછું-ઓછું.

❑ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૭ (૨) દેવા: ૪:૧ (૩) ઉપર્યુપરિ ૪:૧૯

❑ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વસૂત્ર સ્થિતિ, પ્રભાવ આદિની ઉત્તરોત્તર અધિકતા દર્શાવતુ હતુ આ સૂત્ર ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-અભિમાન એ ચારમાં ઉપર-ઉપરના કલ્પના દેવો

કરતા નીચનીચેના દેવોમાં હીનતા અર્થાત્ ઘટાડો કઈ રીતે છે તે દર્શાવે છે.

પૂર્વ સૂત્રની માફક આ સૂત્રમાં પણ વૈમાનિકા, દેવા અને ઉપરિ-ઉપરિ ની અનુવૃત્તિ છે.

❖ ગતિ :- ગતિ એટલે અન્ય સ્થળે ગમન કરવાની શક્તિ અને ગમન કરવાની પ્રવૃત્તિ

આ ગમન પ્રવૃત્તિ વિષયક ભાષ્ય અને ટીકાને અહીં બે ભાગમાં વિભાજીત કરી છે. કેમ કે અનુવાદોમાં કેટલીક ગુંચ સર્જાતી જોવા મળે છે. અહીં ગુંચ ન સર્જાય તેવી રીતે ભાષ્યને ગોઠવવા યથામતી પ્રયત્ન કર્યો છે

(૧) ગમનશક્તિ તથા પ્રવૃત્તિ ની અપેક્ષા એ ક્રમશઃ હીનતા કઈ રીતે?

(૨) સંલગ્ન વિષય રૂપે અધો-તિર્યગ્ દીશામાં ગતિ કઈ રીતે?

[૧] ગમનશક્તિ અને પ્રવૃત્તિ:- ઉપર-ઉપરના દેવોમાં ગમન પ્રવૃત્તિ ઓછી ઓછી હોય છે કેમ કે ઉપર-ઉપરના દેવોમાં રહેલી મહાનુભવતા, અને ઉદાસીનતા અધિક અધિક કારણે દેશાંતર વિષયક કીડા કરવાની રતિ અને પ્રીતિ વગેરે ઓછાં ઓછાં થતા જાય છે. પરિણામે ગમન પ્રવૃત્તિ પણ ઘટતી જાય છે.

- વળી ઉપર-ઉપરના દેવો શુભ પરિણામી હોવાથી-અહીં તહીં જવાના વિષયમાં રૂચી વાળા હોતા નથી વિષય સંકલેશ પણ ઘટતો જતો હોવાથી ગમનપ્રવૃત્તિ મર્યાદિત રહે છે.

ફક્ત અરિહંત પરમાત્માના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગોમાં કે ક્યારેક તીર્થભૂમિની વંદનાદિ કરવા પોત-પોતાના કલ્પની બહાર નીકળે છે.

[અચ્યુતેન્દ્ર નું ચોથી નરકે લક્ષ્મણ-રાવણના પ્રતિબોધ માટે જવું તે અપવાદિક પ્રવૃત્તિ છે. સર્વ સામાન્યતંયા આવું બનતું નથી]

ઐવેયક તથા અનુત્તરના દેવોતો પોતાના વિમાન છોડીને પણ ક્યાંય જતા નથી

[૨] સંલગ્ન વિષય સ્વરૂપે અહીં ભાષ્યકાર અધો અને તીર્થ ગતિને જણાવે છે તે આ રીતે -દ્વિસાગરોપમજઘન્યસ્થિતીનાં દેવાનામ્ આસપ્તમ્યાં ગતિવિષયસ્તિર્યગ્ અસંખ્યેયાનિયોજન કોટીકોટી સહસ્રાણિ । તતઃ પરતઃ જઘન્યસ્થિતિનામ્ એકૈકહીના ભૂમયો યાવત્ તૃતીયા ઇતિ ।

સાનતકુમાર આદિ દેવો જેમની જઘન્ય સ્થિતિ- બે સાગરોપમ હોય છે તે આ અધો ભાગમાં સાતમા નરક સુધી અને તીર્થ ભાગમાં અસંખ્યાત હજાર કોડાકોડી પર્યન્ત જવાનું સામાર્થ્ય ધરાવે છે.

તેથી આગળની જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવોની ગતિ એક એક ઓછી નરકભૂમિ સૂધી થઈ શકે છે. આ ઘટાડાની મર્યાદા ત્રીજી નરક સુધીની છે.

[અહીં એક સ્પષ્ટતા ખાસ કરવાની કે - કઈ જઘન્ય સ્થિતિવાળા કઈ નરક સુધી જઈ શકે છે. તેનું સ્થિતિ વાર કોષ્ટક કે માહિતી ભાષ્યમાં ટીકામાં કે ગ્રન્થાન્તર જોવા મળેલ નથી] તેથી અહીં માત્ર ઉપરની ગમન હદ સાતમી નારકી અને નીચેની હદ ત્રીજી નારકી કહી છે]

ગુંચ અનુભવાય તેવો વિષય જઘન્યસ્થિતિનામ્ છે

સૂત્ર મુજબ તેનો અર્થ લઈએતો એવું કથન થઈ શકે કે - બે સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ કરતા અધિક અધિક જઘન્ય સ્થિતિવાળા અર્થાત્ ઉપર-ઉપરના દેવોની ગમનશક્તિ ઘટતા છ-પાંચ-ચાર અને ત્રણ નરક ભૂમિ પર્યન્તની રહે છે. અર્થાત્ ઉપર-ઉપરના કલ્પમાં

ગમનશક્તિ ઘટતી જાય છે.

આ જ ભાવનું લખાણ પંડિત પ્રભુદાસ પારેખ, પંડિત સુખ લાલજી તથા ગણિવર્ધશ્રી લાલ સાગરજી એ કરેલ છે. જે વિશેષ યોગ્ય જણાય છે.

પરંતુ સિધ્ધસેનીયટીકા અને હારિભદ્રીયટીકામાં જઘન્યાસ્થિતિ નામ્ શદ્ધનો અર્થ થોડો જુદી રીતે કરે છે

સિધ્ધસેનીયટીકા:- સાગરોપમદ્વયાદ અંધઃ જઘન્યાસ્થિતિર્યેષાંન્યૂનતરા ન્યૂનતમા ચ । તે તુ એકૈક હીનાં ભુવનનુપ્રાપ્નુવન્તિ ।

હારિભદ્રીયટીકા:- જઘન્યાલ્પસ્થિતીનામ્ ઇતિ, જઘન્યા અલ્પા પલ્યોપમાદિલક્ષણા સ્થિતિ ર્યેષાં...આ ટીકા આધારિત અનુવાદ એવું જણાવે છે કે જેમ જેમ જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમથી ઓછી તેમતેમ ક્રમશઃ ગતિ શક્તિ હીન હીન

જ્યારે દિગમ્બરીય ટીકામાં તો ગતિનો પૂર્વોક્ત અર્થજ ગ્રહણ કર્યો છે
અધોગમન વાળી કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો

એક વાત નોંધપાત્ર છે કે ગમનશક્તિ ગમે તેટલી હોય પણ ત્રીજીનરક ભૂમિ થી આગળ કોઈ દેવ કદાપી જતા નથી. જશે નહીં

❖ **શરીર :-** શરીરનું પ્રમાણ પણ ઉપર-ઉપરના દેવોમાં ઓછું-ઓછું હોય છે

-પહેલા, બીજા અર્થાત્ સૌધર્મઃઈશાન માં સાત હાથ ઉંચુ શરીર હોય છે.

-સાનતકુમાર અને માહેન્દ્ર માં શરીરની અવગાહના છ હાથ છે.

-બ્રહ્મલોક અને લાન્તકમાં પાંચ હાથ પ્રમાણ શરીર હોય છે

-મહાશુક અને સહસ્રારમાં શરીરની ઉંચાઈ ચાર હાથ છે

-આનત પ્રાણત-આરણ અચ્યુત ચારેમાં શરીરની ઉંચાઈ ત્રણ હાથ છે.

-નવમૈવેયકમાં શરીરની ઉંચાઈ બે હાથ છે.

-અનુતર વિમાનના દેવોની અવગાહના ૧-હાથ પ્રમાણ છે.

❖ **પરિગ્રહ-અહીં પરિગ્રહ શબ્દથી વિમાનોનો પરિવાર સમજવાનો છે એ પરિવાર દ્રષ્ટિએ પણ ઉપર-ઉપર કલ્પમાં વિમાનોની સંખ્યા ઓછી છે**

પહેલા સૌધર્મ દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૩૨,૦૦,૦૦૦

બીજા ઈશાન દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૨૮,૦૦,૦૦૦

ત્રીજા સાનતકુમાર દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા ૧૨,૦૦,૦૦૦

ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૮,૦૦,૦૦૦

પાંચમા બ્રહ્મલોક-કલ્પમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૪,૦૦,૦૦૦

છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૫૦,૦૦૦

સાતમા મહાશુક દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૪૦,૦૦૦

આઠમા સહસ્રાર દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા- ૬,૦૦૦

નવમા-દશમા [આનત-પ્રાણતમાં]વિમાનોની સંખ્યા- ૪૦૦

અગીયારમા-બારમા [આરણ-અચ્યુતમાં]વિમાનોની સંખ્યા- ૩૦૦

નીચેની ત્રણ શ્રૈવેયકમાં વિમાનોની સંખ્યા -	૧૧૧	
મધ્યમ ત્રણ શ્રૈવેયકમાં વિમાનોની સંખ્યા -	૧૦૭	
ઉપલી ત્રણ શ્રૈવેયકમાં વિમાનોની સંખ્યા -	૧૦૩	૩૧૮
અનુત્તર વિમાનો		૫

ઉર્ધ્વલોકના કુલ વિમાનો ની સંખ્યા ૮૪,૮૭,૦૨૩

આ વિમાનો ત્રણે પ્રકારે છે. (૧) ઈંદ્રક (૨) શ્રેણિગત (૩) પુષ્પાવકીર્ણ

- બરાબર મધ્યમાં આવેલા વિમાનને ઈંદ્રક વિમાન કહે છે.

- ચારે દિશામાં આવેલા પંકિત બદ્ધ વિમાનોને શ્રેણિગત કહે છે.

- વિખરાયેલા પુષ્પો જેમ છુટા વિમાનોને પુષ્પાવકીર્ણ કહે છે.

તેમાં શ્રેણિગત વિમાનો ત્રીકોણ-ચતુષ્કોણ-વર્તુળ એમ ક્રમશઃ ત્રણ આકારે રહેલા છે અર્થાત્ ત્રીકોણ-ચતુષ્કોણ-વર્તુળ-ત્રીકોણ... એ રીતે:- તે મુજબ- પ્રથમ બે કલ્પમાં ૧૩ પ્રતરમાં ૨૮૧૨ કુલ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- બીજા બે કલ્પમાં ૧૨ પ્રતરમાં ૨૦૮૮ કુલ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- પાંચમાં કલ્પમાં ૬ પ્રતરમાં-૮૨૮ કુલ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- છઠ્ઠા કલ્પમાં ૫-પ્રતરમાં ૫૮૦ કુલ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- સાતમા કલ્પમાં ૪-પ્રતરમાં ૩૮૨ કુલ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- આઠમાં કલ્પમાં ૪- પ્રતરમાં કુલ ૩૨૮ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- નવ-દશ કલ્પમાં-૪પ્રતરમાં કુલ-૨૬૪ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- અગીયાર-બાર કલ્પમાં- ૪ પ્રતરમાં કુલ-૨૦૦ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- નવે શ્રૈવેયક મળીને-૯ પ્રતરમાં કુલ ૨૧૬ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

- પાંચ અનુત્તર મળીને-૧ પ્રતરમાં કુલ-૪ શ્રેણિગત વિમાનો છે.

બધા મળીને કુલ શ્રેણિગત વિમાનો - ૭૮૧૨ છે.

૬૨ પ્રતર ના ઈન્દ્રક વિમાનો- ૬૨ છે.

❖ **અભિમાન:-** અભિમાન એટલે અહંકાર, માન કષાયનો ઉદય. સુંદર સ્થાન, દેવ-દેવી પરિવાર, શક્તિ, સમૃદ્ધિ વિષય, વિભૂતિ, સ્થિતિ અવધિજ્ઞાન વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. આવું અભિમાન-ઉપર ઉપરના દેવોમાં કષાય ઓછો હોવાથી ઉત્તરોત્તર ઓછું જ હોય છે. નીચે-નીચેના દેવો કરતા ઉપર ઉપરના દેવો અધિક શક્તિશાળી હોવા છતાં તેમના અભિમાન ઓછા-ઓછા હોય છે.

ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ અને અભિમાન માં ઉપર ઉપરના દેવો હીન હોય છે. તેમ કહ્યું તદુપરાંત બીજી પણ પાંચ બાબતો દેવોના સંબંધમાં ભ્રામ્યકાર જણાવે છે

(૧) ઉચ્ચવાસ (૨) આહાર (૩) વેદના (૪) ઉપપાત (૫) અનુભાવ

[૧] **ઉચ્ચવાસ:-** જેમ જેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય તેમ તેમ ઉચ્ચવાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય છે.

- દશ હજાર વર્ષના આયુષ્ય વાળા દેવોને એક એક ઉચ્ચવાસ નો સાત સાત સ્તોક

પરિમાણ કાળ હોય છે.

-એક પલ્યોપમ આયુષ્યવાળા દેવને એક દિવસમાં એક જ ઉચ્છ્વાસ હોય છે.

-સાગરોપમના આયુષ્ય વાળા દેવો માટે એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ્ય જેટલા સાગરોપમનું હોય તેનો ઉચ્છ્વાસ પ્રત્યેક સાગરોપમે એક પક્ષ [અર્થાત્ પખવાડીયું] જાણવો.

[૨] આહાર:- આહારના વિષયમાં પણ જેમ જેમ-દેવોનું આયુષ્ય વધુ તેમ તેમ તેઓનું આહારનું દિનમાન વધતું જાય છે.

- દશ હજાર વર્ષ આયુષ્ય વાળા દેવોને આહાર એક દિવસના આંતરે હોય છે

- પલ્યોપમના આયુષ્ય વાળા દેવોને આહાર પ્રમાણ દિન પૃથક્ત્વ [બેથી નવ દિવસ] છે પછી આહાર લે છે [આહાર ની ઇચ્છા કરે છે]

-સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવોના વિષયમાં એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ્ય જેટલા સાગરોપમનું હોય તે તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે. [આહારની ઇચ્છા કરે છે]

- આહાર ના ત્રણે ભેદ કલા છે - ઓજાહાર, લોમાહાર, કવળાહાર

-ઓજાહાર:- ઉત્પત્તિના પહેલા સમયથી શરીર પર્યાપ્તિ ની નિષ્પત્તિ પર્યન્ત ગ્રહણ કરાતાં પુદ્ગલોનો આહાર તે ઓજાહાર

લોમાહાર:- શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ સ્પર્શન્દ્રિય થકી ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોનો આહાર

કવળાહાર:- કોળીયા થી ગ્રહણ કરાતો આહાર

દેવોને કવળાહાર હોતો નથી. ઓજાહાર અને લોમાહાર હોય છે. અહીં દેવોને આહાર વિષયક જે નિયમ બતાવ્યો તે લોમાહારને આશ્રીને સમજવો.

- લોમાહારના પણ બે ભેદ છે. -આભોગલોમાહાર, અનાભોગલોમાહાર

- ઇરાદ પૂર્વક કરાતો લોમાહાર તે આભોગ લોમાહાર જેમ કે શિયાળામાં ઠંડી દૂર કરવા કોઈપણ સાધનથી કે સૂર્ય આદિના ઉષ્ણપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું

-અજાણતા કે આપોઆપ જે લોમાહાર થાય તે અનાભોગ લોમાહાર જેમ કે શિયાળામાં શીત અને ઉનાળામાં ઉષ્ણ પુદ્ગલો ચામડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશે છે.

-અહીં દેવોનો જે આહાર છે તે આભોગ લોમાહાર રૂપ છે, જ્યારે તેઓને આહારની અભિલાષા થાય ત્યારે તેમના પુણ્યોદયથી મનોકલ્પિત આહારના શુભ પુદ્ગલો સ્પર્શન્દ્રિય દ્વારા શરીરપણે પરિણમે છે. તેથી શરીર પુષ્ટ થાય છે અને મનને તૃપ્તિ થાય છે.

❖ વેદના:- સામાન્ય રીતે દેવોને સાતા વેદનીય અર્થાત્ સુખવેદના જ હોય છે. ક્યારેક જ અસાતા વેદનીય અર્થાત્ દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે.

જો ક્યારેક અસાતા વેદનીયનો ઉદય થાય તો પણ તે અંતમૂર્હ્ત થી વધારે સમય રહેતો નથી.

સાતા વેદનીય ની ધારા પણ પ્રવાહરૂપે છ મહિના સુધી રહે છે. પછી અંતમૂર્હ્ત પણ તે ધારા છૂટી જાય છે કે બદલાય જાય છે.

અવનકાળ નીકટ આવે ત્યારે છેલ્લા છ માસ વેદનાનો અનુભવ રહે છે.

અહીં વેદના નો અર્થ વેદનીય કર્મને આશ્રીને લેવાનો હોવાથી સાતા વેદનીય અને અસાતા વેદનીય બંનેનું ગ્રહણ કરેલ છે. જેમાં સાતા વેદનીય તે સુખ અને અસાતા વેદનીય તે દુઃખ.

❖ **ઉપપાત:-** ઉપપાત એટલે ઉત્પત્તિ સ્થાનની યોગ્યતા

- દેવપર્યાયમાં જન્મગ્રહણ કરવો તેને ઉપપાત કહે છે

- જે અન્યલિંગી એટલે કે જૈનેતર-મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે તે વધુમાં વધુ બારમાં કલ્પ- અચ્યુત દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે

- જે જૈનલિંગી હોવા છતાં મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે તેઓ ત્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે -

—સમ્યગ્દ્રષ્ટિ સંયમી સર્વાર્થ સિદ્ધિ પર્યન્ત કોઈપણ સ્થાને ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

- ચૌદ પૂર્વધર સાધુ બ્રહ્મલોકથી સર્વાર્થ સિદ્ધિ પર્યન્ત કોઈપણ કલ્પમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે પણ બ્રહ્મલોક નીચેના કલ્પમાં ઉત્પન્ન થતા જ નથી.

❖ **અનુભાવ:-** પરિણમન, લોકસ્વભાવ

—લોકસ્થિતિ:, લોકાનુભાવ:, લોકસ્વભાવ:, જગદ્ધર્મ:, અનાદિપરિણામસન્તતિ: इत्यर्थ:

- વિમાનો, સિદ્ધશીલા વગેરે આકાશમાં નિરાલબ્ધન-નિરાધાર સ્થિર રહેલા છે તેમાંલોક સ્થિતિ જ કારણભૂત છે.

- અરિહંત પરમાત્મા ના જન્માભિષેક, કેવળજ્ઞાન આદિ પ્રસંગે દેવોના આસનનું કંપિત થવું એ પણ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે.

- આ આસન કંપથી દેવો અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુકે છે. તીર્થંકર પરમાત્માના કલ્યાણકાદિ મહિમા જાણી નીચે આવે છે- સ્તુતિ, વંદના ઉપાસનાદિ થી આત્મ કલ્યાણ કરે છે. કેટલાક દેવો પોતાના જ સ્થાનમાં રહી પ્રત્યુત્થાન, અંજલિકર્મ, પ્રણિપાત, નમસ્કાર, ઉપહાર આદિથી તીર્થંકરની અર્ચા કરે છે. આ બધું લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પૂર્વસૂત્ર: ૨૧ તથા સૂત્ર: ૨૨ બંનેની સંયુક્ત સૂચના:-

(૧) ❖ જીવાજીવાભિગમ માં સૂત્ર: ૨૧૫/૭ થી ૨૧૬, સૂત્ર: ૨૧૭/૫-૬, સૂત્ર: ૨૧૮, સૂત્ર: ૨૧૩/૧૨ માં આ બંને સૂત્રોના પાઠ વિસ્તાર થી આપેલ છે

(૨) ❖ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર- પદ: ૨ દેવાધિકારમાં-સૂત્ર: ૫૧/૩ થી સૂત્ર: ૫૩ આખું. ત્યાં અધિકાર ખૂબજ લંબાણથી છે. તેમાં દેવોની સ્થિતિ-પ્રભાવ વગેરેની અધિકતા સુંદર રીતે દર્શાવી છે.

આ બંને સાક્ષી પાઠો ખૂબજ લંબાણ વાળા હોવાથી અહીં ‘આગમ સંદર્ભ’ વિભાગમાં મુકેલ નથી પણ આ પાઠો ખૂબજ સુંદર અને મનનીય પાઠો છે.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ- સર્ગ: ૨૬ અને ૨૭ ના આધારે

(૨) બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૧૧૭ થી ૧૨૦-પરિગ્રહને માટે

બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૭૯ - પ્રતર સંખ્યા

બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૧૪૩-૧૪૪-૧૪૫ શરીર-અવગાહના

બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૧૫૦ થી ૧૫૪ - ઉપપાત

□ [9] પદ્ય:-

(૧) ગતિને વળી દેહમાને પરિગ્રહ અભિમાનના
અગ્ર અગ્રે પુણ્ય વધતાં સર્વ તે ઘટતાં જતાં

(૨) સૂત્ર:૨૨ નું પદ્ય-સૂત્ર:૨૧ માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચાર વાત સૂત્રકારે કરી છે.

(૧) ગતિ (૨) શરીર (૩) પરિગ્રહ (૪) અભિમાન.

આ ચારે વસ્તુ ઉપર ઉપરના કલ્પ માં ઓછી ઓછી હોય છે. પણ તેના જે કારણો જણાવ્યા છે તે નિષ્કર્ષ રૂપે ખૂબજ મહત્વના છે

જેમ કે ગતિ-ઉપર ઉપરના દેવોની ગમન પ્રવૃત્તિ ઓછી ઓછી હોય કારણ- સંતોષ, ભટકવાની વૃત્તિનો અભાવ, ઓછી વિષય લાલસા વગેરે. કેવી સુંદર વાત જણાવી છે અહીં, જીવ જેમ જેમ ઉચ્ચ સ્થાનો એ પહોંચે છે તેમ તેમ તેનામાં સંતોષાદિ ગુણોનો વિકાસ થાય છે. અને વિષયેચ્છાદિ અવગુણોમાં ઘટાડો થાય છે. અર્થાત્ આત્માને વિકાસ કક્ષામાં આગળ વધારવો હોય, ગુણસ્થાનોની સીડીના પગથીયા ચઢાવવા હોય તો આવા સદ્ગુણોને વિકાસ અને અસદ્ગુણો થી નિવૃત્તિ આવશ્યક છે.

એ જ રીતે અભિમાન સંબંધે પણ સુંદર બોધ મળે છે. ઉપર ઉપરના કલ્પ માં દેવોમાં શક્તિ-સમૃદ્ધિ-રૂપ-વૈભવાદિ બધુંજ ક્રમશઃ વધુ-વધુ હોવા છતાં તેમનામાં અભિમાન ઓછું ઓછું હોય છે એટલે કે નમ્રતાનો ગુણ વધુને વધુ વિકસતો જાય છે. આ વાતનો નિષ્કર્ષ કેવો મજાનો નીકળી શકે કે જીવ જેમ જેમ વિકાસ સાધતો જાય જેમ જેમ આત્માની ઉપર ઉપરની અર્થાત્ ઉચ્ચ કક્ષાને પામતો જાય છે તેમ તેમ વધુ નમ્ર બને છે. માન કષાયનો નિગ્રહ થાય છે અને જ્યારે ૧૨ મા ગુણઠાણાની કક્ષાને જીવ સ્પર્શી જાય છે ત્યારે તે સર્વથા માન કષાય રહીત અર્થાત્ સર્વથા નિરાભિમાની બની જાય છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વ ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક કલ્પ ના દેવોની લેશ્યા જણાવી હતી અહીં આ સૂત્ર થકી વૈમાનિક નિકાયના દેવોની લેશ્યાને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- પીતપદ્મશુક્લલેશ્યાદ્વિત્રિશેષેષુ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:- પીત -પદ્મ - શુક્લલેશ્યા દ્વિ - ત્રિ - શેષેષુ

□ [4] સૂત્રસાર:- તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યા [અનુક્રમે] બે, ત્રણ [અને] શેષ કલ્પ માં [જણાવી] અર્થાત્ [પહેલા બે કલ્પ માં દેવોને તેજોલેશ્યા હોય છે. પછીના ત્રણ કલ્પમાં દેવોને પદ્મલેશ્યા હોય છે અને છઠ્ઠા લાંતક થી સર્વાર્થસિદ્ધિ પર્યંત દેવોને શુક્લલેશ્યા હોય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

પીત-તેજો લેશ્યા

પદ્મ- પદ્મ લેશ્યા

શુકલ - શુકલલેશ્યા **લેશ્યા**- [પીત, પદ્મ, શુકલ-દેહવર્ણ રૂપ લેશ્યા]
દ્વિ - પ્રથમ બે કલ્પ **ત્રિ**- ત્રીજો-ચોથો-પાંચમો કલ્પ
શેષેષુ- (છઠ્ઠા કલ્પ થી પાંચમા અનુત્તર સુધી) બાકીના બધાં

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૭

(૨) દેવા:....૪:૧

(૩) સૌધર્મેશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્રસહસ્રારેણ
 આનતપ્રાણતયો: આરણ્યુતયો: પ્રૈવેયકેષુ વિજયવૈજયન્તજયન્તા પરિજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ । ૪:૨૦

(૪) ઉપર્યુપરિ-૪:૧૯

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્રમાં તો માત્ર ત્રણ લેશ્યા વિષયક સૂચના જ અપાયેલી છે. પણ અનુવૃત્તિ થકી સૂત્ર સ્પષ્ટ બને છે.

(૧) વૈમાનિકા:- દેવા: એ બે પદનો અધિકાર નો ચાલુ જ છે. તેથી અહીં ફક્ત વૈમાનિક કલ્પના દેવો વિષયક જ લેશ્યાની સૂચના અપાઈ છે. તેમ સમજવું

(૨) સૌધર્માદિ કલ્પોની અનુવૃત્તિ પણ ચાલુ છે.

તેથી દ્વિ-ત્રિ-શેષેષુ દ્વિ-ત્રિ શબ્દો સૌધર્માદિ વૈમાનિક દેવોને જ લાગુ પડશે. પરિણામે-
 દ્વિ-અર્થાત્ સૌધર્મ અને ઈશાન

ત્રિ-અર્થાત્ સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, અને બ્રહ્મલોક

શેષેષુ -અર્થાત્ લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, પ્રૈવેયક, અનુત્તર તેઓને ક્રમાનુસાર પીત, પદ્મ, શુકલલેશ્યા કહી છે. અર્થાત્

✽ પ્રથમ બે કલ્પ એટલે કે સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પના દેવોમાં પીત લેશ્યા હોય છે.

—બીજા ત્રણ કલ્પ એટલે કે સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર અને બ્રહ્મલોકના કલ્પના દેવોમાં પદ્મલેશ્યા હોય છે.

—શેષેષુ એટલે કે બાકીના વૈમાનિકો-લાંતક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત કલ્પના દેવોમાં તથા પ્રૈવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવોમાં શુકલલેશ્યા હોય છે.

✽ ટીકાકાર ના જણાવ્યા મુજબ અધ્યવસાયરૂપ ભાવ લેશ્યાતો છ એ પ્રકારે દરેક વૈમાનિકમાં હોય જ છે, તેથી અહીં દ્રવ્ય લેશ્યા વિવક્ષીત તેમ સમજવું અર્થાત્ પીત-પદ્મ-શુકલ ત્રણે લેશ્યા સંબંધિ જે કથન કરેલ છે તે શારીરિક વર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા સંબંધમાં સમજવું.

—ઉપર-ઉપર ના દેવોમાં વિશુદ્ધિ ની અધિકતાને લીધે ઉપર ઉપરના કલ્પમાં લેશ્યાની પણ વિશેષે વિશેષે શુદ્ધિ કહી છે. જેમાં:-

—સૌધર્મ- ઈશાનના દેવો પીતલેશ્યક હોવાથી કનક [સુવર્ણ] વર્ણવાળા કહ્યા

—સાનત્કુમારાદિ ત્રણના દેવો પદ્મલેશ્યક છે માટે પદ્મ કમળ સમાન દેહકાન્તિ યુક્ત કહ્યા છે.

—લાન્તક થી સર્વાર્થ સિદ્ધિ પર્યન્તના દેવો શુકલલેશ્યક હોવાથી ધવલરુચયઃ ધવલ

[અતિશ્વેત] વર્ણવાળા કહ્યા

✽ ઉપરિ ઉપરિ - શબ્દની અનુવૃત્તિ લેતા એવો અર્થ થઈ શકે છે કે - જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે તેઓમાં પણ ઉપર-ઉપરના દેવોની લેશ્યાની વિશુદ્ધિ અધિક-અધિક સમજવી. જેમ

કે સૌધર્મ-ઇશાન બંને કલ્પ ના દેવો પીતલેશ્યક છે તો પણ સૌધર્મ કરતા ઇશાન કલ્પના દેવો ની લેશ્યા વિશુદ્ધિ અધિક સમજવી.

❖ **યથાસહ્યયમ્ અનુક્રમમ્:-** આ સૂત્રમાં પીતાદિ લેશ્યા સાથે દ્વયાદિ નો સંબંધ અનુક્રમથી જોડેલ છે એટલે કે પીત અને દ્વિ, પદ્મ અને ત્રિ તેમજ શુકલ અને શેષ આવા અનુક્રમથી ઉપરોક્ત અર્થ અભિપ્રેત થયો છે.

❖ **લેશ્યાનું સમગ્ર વર્ણન સાથે ન કરતા ત્રણ તબક્કે કર્યું છે તે પણ પ્રત્યેક નિકાય ના સુખપૂર્વક બોધને માટે સમજવું જેથી વૈમાનિક નિકાયનો સમગ્ર બોધ એક સાથે સળંગ થઈ શક્યો છે.**

❖ **સમાસ:-** પીતા ચ પદ્મા ચ શુકલા: ચ તા: પીતપદ્મશુકલા: । પીત પદ્મશુકલાલેશ્યા યેષાં તે પીતપદ્મશુકલલેશ્યા: એ રીતે બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

નોંધ:- બૃહત્સંગ્રહણીના વિવેચનમાં તો સ્પષ્ટજ કહ્યું છે કે કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાહચર્યાત્ પરિણામો ય આત્મન: । સ્ફટિકસ્યેવ તત્રાયં, લેશ્યા શબ્દ: પ્રવર્તતે ।

-બૃહત્સંગ્રહણી માં તો લેશ્યા દ્વાર અને વર્ણવિભાગ બંને સ્પષ્ટ અલગ જ પાડેલા છે જુઓ-ગાથા ૧૯૩-૧૯૪ [લેશ્યા] અને ગાથા-૧૯૫ [વર્ણ]

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ **આગમ સંદર્ભ:-** સોહમ્મીસાળદેવાળ...એગા તેડલેસ્સા પળ્ળત્તા । સળંકુમાર માહિંદેસું એગા પમ્હલેસ્સા એવં બંમ્હલોગે વિ પમ્હા સેસેસુ એકકા સુકકલેસ્સા, અળ્ણતરોવવાતિયાળં એકકા પરમસુકકલેસ્સા જીવા. પ્ર.૩.૩.૧-સૂ. ૧૧૫/૭-૮ વૈમાનિકાધિકારે ।

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી - ગાથા ૧૯૩-૧૯૪

(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ-૨૬ અને ૨૭ ને આધારે

(૩) દંડક પ્રકરણ ગાથા-૧૪ નું વિવેચન

□ [9] પદ્ય:-

(૧) પ્રથમના બે કલ્પમાંહી, પીતલેશ્યા વર્તતી
પછીના ત્રણ કલ્પદેવે, પદ્મ લેશ્યા ભ્રાસતી
લાંતકાદિ દેવ સર્વે શુકલ લેશ્યાથી ભર્યા
શુભ શુભતર દ્રવ્યલેશ્યે દેવ ઉંચ સ્થાને રહ્યા

(૨) પેલા બે મહિ સ્વર્ગમાં વિબુધને, લેશ્યા સ્થૂળાપીતને
તેજો પદ્મજ પાંચ ઠેઠ લગી છે, લેશ્યા પછી શુકલ એ

□ **[10] નિષ્કર્ષ:-** ઉપર ઉપરના દેવોમાં રહેલી લેશ્યાની વિશુદ્ધિ ને આશ્રીને અહીં સૂત્રકારે ત્રણપ્રકારની લેશ્યાને જણાવેલી છે જો કે સમગ્ર ઉર્ધ્વલોકમાં ત્રણે લેશ્યાઓ શુભ જ છે પણ ઉપર ઉપર કલ્પમાં તે શુભ-શુભતર અને શુભતમ જણાવેલી છે.

લેશ્યાનો આત્મ પરિણામ અર્થ સ્વીકારીએ કે દેહની કાન્તિ, બંનેમાં એક વાતતો મહત્વની જ છે. કે ઉપર ઉપરના કલ્પમાં લેશ્યા વધુને વધુ વિશુદ્ધ થતી જાય છે. અર્થાત્ જીવ

જેમ જેમ વિકાસ કક્ષામાં આગળ વધે તેમ પરિણામની વિશુદ્ધિ અને દેહનીકાંતિ વધતી જાય છે અને જો પરમ વિશુદ્ધિને પામવી હોય- દેહાતીત લાવણ્યને પામવું હોય તો એક માત્ર પરમતત્ત્વરૂપ મોક્ષની જ સાધના કરવી જોઈએ, ધર્મપુરુષાર્થ કેવળ મોક્ષ માટે જ કરવામાં આવશે તો પરમવિશુદ્ધિ ને પામવાનું સૌભાગ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનું જ છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૨૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વસૂત્રમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત ની વ્યાખ્યાકરી પણ કલ્પ એટલે શું? તેના સ્થાન નિર્દેશને માટે આ સૂત્ર બનાવાયુ છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- પ્રાગ્ગ્રૈવેયકેમ્ય: કલ્પા:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- પ્રાગ્ ગ્રૈવેયકેમ્ય: કલ્પા:

□ [4] સૂત્રસાર:- ગ્રૈવેયકની પહેલા કલ્પ છે

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

પ્રાગ્- પહેલા, પૂર્વે

ગ્રૈવેયકેમ્ય: ગ્રૈવેયક થી

કલ્પ:- કલ્પ, પૂજ્ય-પૂજક, સ્વામી-સેવક મર્યાદા ભાવવાળા દેવોનાસ્થાન

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૬

(૨) સૌધર્મૈશાનસાનત્કુમાર માહેન્દ્રબ્રહ્મલોક લાન્તક મહાશુક્ર સહસ્રારેપુ

આનતપ્રાણતયો: આરણાચ્યુતયો:

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વસૂત્ર: ૧૮માં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે પ્રકારે વૈમાનિક દેવો હોવાનું કથન કરેલ છે. જેમાં કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પોપપન્ન કહ્યા હતા અને કલ્પ ન હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પાતીત કહ્યા હતા. પરંતુ ત્યાં કલ્પ ક્યાં સુધી છે એવો સ્થાન નિર્દેશ કરાયો ન હતો, આ સૂત્ર કલ્પને સ્થાન નિર્દેશ કરે છે.

- આ કલ્પ ગ્રૈવેયક ની પૂર્વે છે

- નામ નિર્દેશ પૂર્વક તેની વ્યાખ્યા બે પ્રકારે જણાવાઈ છે.

(૧) ભાષ્યકૃત્ વ્યાખ્યા- “સૌધર્મદય: આરણાચ્યુતપર્યન્તા: ।

સૌધર્મ કલ્પથી માંડીને-ઈશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત એ બારે દેવલોક ને કલ્પ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ બારની કલ્પ સંજ્ઞા નક્કી થયેલી છે.

(૨) પૂર્વે સૂત્ર ૪:૪માં કહેવાયા મુજબ જ્યાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્તિંશ, પારિષાધ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય, કિલ્બિષિક એ ઇન્દ્રાદિ વ્યવસ્થા અથવા પૂજ્ય-પૂજક કે સ્વામી-સેવક ભાવ જ્યાં છે તેને પણ કલ્પ કહેલ છે.

પરંતુ આ સૂત્રમાં ફક્ત વૈમાનિકનું જ કથન છે તે વિશેષતા દર્શાવવા કલ્પ શબ્દથી સ્પષ્ટ

અલગ કથન કરેલ છે.

❖ સ્થાનની દ્રષ્ટિએ ત્રૈવેયક પૂર્વેકલાતેનું અર્થઘટન કરીએ તો:-

-ચૌદરાજલોક-પુરુષાકાર આકૃતિમાં સૌથી ઉપર સિધ્ધશીલા છે.

-સિધ્ધશીલા ની નીચે લોકપુરુષના મુખના સ્થાને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે.

-અનુત્તર વિમાનની નીચે લોકપુરુષના ગળાને સ્થાને નવત્રૈવેયક છે.

- તેની નીચે આવેલ છે તે કલ્પ

હવે જો આટલીજ વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ-અથવા-

ઈન્દ્રાદિ દશભેદની વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો ભવનપતિ થી અચ્યુત વૈમાનિક પર્યન્ત બધાંને કલ્પ જ કહેવાશે. તેથી ભાષ્યકારે સ્પષ્ટતા કરી કે સૌધર્માદય અચ્યુતપર્યન્તાઃ અર્થાત્ બાર દેવલોકની જ કલ્પ સંજ્ઞા સમજવી.

❖ કલ્પાતીત:- સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકાર બાકીના માટે કલ્પાતીત શબ્દ પ્રયોજે છે જેનો અર્થ એમ થાય કે ત્રૈવેયક અને અનુત્તર વાસીઓ સર્વે કલ્પાતીત છે. [કેમ કે ત્યાં ઈન્દ્રાદિ દશની કલ્પના નથી] તે બધાં દેવો એક સમાન હોવાથી સર્વેને અહમિન્દ્ર કહેવામાં આવે છે.

❖ સૂત્રકારે ત્રૈવેયકેભ્યઃ ત્યાં જે પંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે તે શેષવિષયસમ્બન્ધે દિગ્લક્ષણા પંચમી સમજવી.

❖ કલ્પ એટલે આચાર:- તે બે પ્રકારે કહ્યો છે (૧) દ્રવ્યથી (૨)ભાવથી

-દ્રવ્ય કલ્પમાં-ઈન્દ્ર:સમાનિક, વડીલ: નાના, સ્વામી: સેવક વગેરે સામાજિક વ્યવહાર હોય છે.

-ભાવકલ્પમાં- તીર્થંકર પરમાત્માના કલ્યાણકોમાં હાજર થઈ આચાર પાળવો તે વાત મુખ્ય છે. [જો કે આ વિષયને લોકાનુભાવ પણ કહ્યો છે]

અચ્યુત દેવલોક સુધી આ બંને આચાર પળાય છે. કેમ કે ત્રૈવેયક કે અનુત્તરના સર્વે દેવો અહમિન્દ્ર છે અને પોત-પોતાના કલ્પની બહાર કદાપી જતા નથી.

❖ નવ ત્રૈવેયક કયા કયા છે?

I (૧) સુદર્શન (૨) સુપ્રતિબદ્ધ (૩) મનોરમ

II (૪) સર્વતોભદ્ર (૫) સુવિશાલ (૬) સુમનસ્

III (૭) સૌમનસ્ય (૮) પ્રિયંકર (૯) નંદિકર

❖ ભાવકલ્પની વ્યાખ્યામાં કહ્યું કે તીર્થંકર પરમાત્માના કલ્યાણકોમાં હાજરી આપવાનો પણ કલ્પ છે- તેથી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકારે એક પ્રશ્ન મુક્યો છે કે:-

શું બધાં દેવો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હોય છે કે જે પરમ-ઋષિ અરિહંત પરમાત્મા ના જન્મ કલ્યાણકો સમયે આનંદિત થયા કરે છે?

☆ ના. બધાં દેવો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હોતા નથી. જેઓ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છે તેઓ તો સધર્મના બહુમાન થીજ આનંદિત-પ્રમુદીત થાય છે અને પ્રભુના ચરણ કમળમાં વંદન-નમસ્કાર અને સ્તુતિ કરે છે. જેઓ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. તેઓ પણ કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે હાજર તો થાય છે પણ તેઓને સધર્મનું બહુમાન હોતું નથી. તેઓ ઈન્દ્રના અનુરોધ થી, દેખાદેખીથી, લોકાચારથી, પ્રિયા કે

પત્નિ ના આગ્રહથી આવે છે. અને આવી સમજણથી જ આનંદ ને પ્રાપ્ત કરે છે.

લોકાન્તિક દેવ કે જે હવે પછી કહેવાશે તેઓ તો નિયમા વિશુદ્ધ ભાવોને ધારણ કરવાવાળા સમ્યગ્દ્રષ્ટિ દેવો જ છે. તેઓ તો સધ્ધર્મના બહુમાનથી અથવા સંસારના દુઃખોથી પીડીત પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા એવા પરિણામોને કારણે પરમાત્માના કલ્યાણકોથી વિશેષ પ્રમુદીત રહે છે. ભગવંત ના દીક્ષાનો સમય પણ નીકટ જાણી તેઓ તેમના આચાર મુજબ ભગવંતને દીક્ષા લેવા માટે અત્યંત હર્ષ સહિત પ્રાર્થના કરે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- (૧) સોહમ્મીસાળસણંકુમાર જાવ આરણઅચ્ચુયકપ્પા તિન્નિ અટ્ટારસુત્તરે ગેવિજ્જગ વિભાગ વાસસણ વીડવિજ્ઞા ❖ પ્રજ્ઞા. પ.૨.સૂ. ૫૩/૧૪

(૨) આરણાચ્ચુયાણં કપ્પાણં કપ્પાણં ઉપ્પિં જાવઉદ્દં દૂરં ઉપ્પજ્ઞા
 ઇત્થણં હિટ્ઠિમ ગેવિજ્જગાણં દેવાણં ...પરિવસંતિ ❖ પ્રજ્ઞા.પ.૨-સૂ. ૫૩/૧૧

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) સૂત્ર ૪:૧૮ કલ્પોપપન્ન કલ્પાતીતાષ્વ

(૨) સૂત્ર ૪:૪ ઇન્દ્રસામાનિક ત્રાયસ્ત્રિંશ....

□ [9] પદ્ય:-

(૧) પહેલું પદ્ય પછીના સૂત્ર:૨૫માં સાથે છે

(૨) કલ્પ ત્રૈવેયકો પેલા જેમાં ભેદ રહે બહુ
 કિતુ ત્રૈવેયકો માંહે અહમિન્દ્ર ગણાયસૌ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર લોકસ્થિતિ ને આશ્રીને કલ્પનું સ્થાન નિર્દેશ કરે છે, તેથી વિશેષ કોઈ વાત નથી પણ ભાષ્યકારે ઉઠાવેલો પ્રશ્ન સુંદર છે તે મુજબ સમ્યગ્ અને મિથ્યા બંને દ્રષ્ટિવાળા દેવો કલ્પમાં હોય છે. અરિહંતના કલ્યાણક પ્રસંગોમાં સધ્ધર્મના બહુમાનપૂર્વક નો આનંદ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ને જ થાય છે. નિષ્કર્ષ માટે આ વાત ખૂબ સુંદર છે, જો પરમાત્માના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે-વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનોમાં કે કલ્યાણકાદિ તીર્થભૂમિ ની સ્પર્શનામાં જો સધ્ધર્મના બહુમાનપૂર્વકનો આનંદ પમાશે તોજ ક્યારેક સમ્યગ્દ્રષ્ટિની છાપ લાગશે જો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ની છાપ લાગશે તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના સમુદીતપણારૂપ મોક્ષમાર્ગ પમાશે

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૨૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વસૂત્ર: ૨૪માં લોકાન્તિક દેવનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ તેમનું સ્થાન કયું? આ સૂત્ર લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *બ્રહ્મલોકાલયાલોકાન્તિકા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- બ્રહ્મલોક - આલયા - લોકાન્તિકા:

* બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકા: એ પ્રમાણે દિગમ્બર આમ્નાય માં સૂત્રપાઠ મુકેલ છે.

□ [4] સૂત્રસાર:- બ્રહ્મલોક એ જ લોકાન્તિક દેવોનું આલય (નિવાસ સ્થાન) છે

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

બ્રહ્મલોક-બાર કલ્પમાં નો પાંચમો કલ્પ-બ્રહ્મલોક

આલય-નિવાસસ્થાન

લોકાન્તિક-લોકાન્તિક સંજ્ઞાવાળા દેવ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) વૈમાનિકા: ૪:૧૭

(૨) દેવા: ૪:૧

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ લોકાન્તિક દેવોના કેટલાંક વૈશિષ્ઠ્યને લીધે તેનું અલગ સૂત્રમાં સ્થાન આપેલું છે તે આ રીતે છે

❖ **બ્રહ્મલોક:-** સૌધર્માદિ જે બાર કલ્પો પૂર્વે કહેવાયા છે તેમાં પાંચમા કલ્પ [દેવલોક] ને “બ્રહ્મલોક” નામથી ઓળખાય છે.

❖ **આલય:-** સામાન્ય થી આલય એટલે નિવાસ, આવાસ કે રહેવાનું સ્થાન

-જેમાં પ્રાણિગણ રહે છે તેને આલય કહેવામાં આવે છે.

-આકર જિસમે લયકો પ્રાપ્ત હોતે હૈ । वह आलय या आवास कहलाता है ।

❖ **બ્રહ્મલોકાલયા-** બ્રહ્મલોક આલયો યેષાં તે બ્રહ્મલોકાલયા ।

-બ્રહ્મલોક છે નિવાસ સ્થાન જેનું તેને બ્રહ્મલોકાલયા અર્થાત્ લોકાન્તિક દેવ કહેવાય.

-લોકાન્તિક દેવ બ્રહ્મલોકાલયા કહ્યા છે કેમ કે તે બ્રહ્મલોકમાં જ રહે છે- તેઓ અન્ય કોઈ કલ્પમાં પણ રહેતા નથી અને કલ્પથી પર એવા ઐવેયક કે અનુત્તરમાં રહેતા નથી.

❖ **લોકાન્તિક:-** સામાન્ય થી લોકાન્તિક અર્થાત્ [બ્રહ્મ]લોકને અંતે રહેનારા. વિશેષથી બે-ત્રણ પ્રકારે તેની વ્યાખ્યા કરી છે.

-લોકાન્તે ભવા લોકાન્તિકા:, અત્ર પ્રસ્તુતત્વાત્ બ્રહ્મલોક એવ પરિગૃહ્યતે

-બ્રહ્મલોકસ્ય અન્તનિવાસિન: (ઇતિ) લોકાન્તિકા:

-જરામરણાગ્નિજ્વાલાકીર્ણો વા લોકસ્તદન્તર્વિર્તિત્વાત્ લોકાન્તિકા: કર્મક્ષયાધ્યાસભાવાચ્ચ।

-બ્રહ્મલોકના અંતે રહેતા હોવાથી અથવા જન્મ જરા, મરણ થી વ્યાપ્ત એવા લોકસંસારનો અન્ત કરવાનું જેનું પ્રયોજન છે તેઓ લોકાન્તિક [દેવો] કહેવાય છે.

-ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કરીને લોકાન્તિક દેવોની એક સુંદર વ્યાખ્યા સ્થાનાન્ગસૂત્ર વૃત્તિ માં શ્રી અભયદેવ સૂરિજી કરે છે. લોકાપ્રલક્ષણે સિદ્ધિ સ્થાને ભવા લોકાન્તિકા: । અર્થાત્ દેવલોક થી ચ્યવી મનુષ્ય પશુ પામી તુરંત મોક્ષે જવાના હોવાથી અથવા આવતા ભવે મોક્ષે જવાના હોવાથી તેના ભાવિમાં લોકાન્ત એવા સિદ્ધ સ્થાને આવાસ હોવાથી લોકાન્તિક કહ્યા છે.

❖ **સ્થાન:-** સ્થાન ની વિશેષતા દર્શાવવા અહીં લોકાન્તિક દેવોના સ્થાનને સામાન્ય થી અને વિશેષ થી બંને રીતે જણાવેલ છે.

☆ બ્રહ્મલોકના અંતે ચાર દિશામાં અને ચાર વિદિશામાં એક એક વિમાન આવેલું છે, મધ્યમાં પણ એક વિમાન આવેલું છે [તત્ત્વાર્થના મતે આ મધ્યના વિમાનનો ઉલ્લેખ નથી, તેમના મતે આઠ વિમાનો નો ઉલ્લેખ છે] ત્યાં આ લોકાન્તિક દેવોનો નિવાસ છે.

આ લોકાન્તિક દેવો પોતાના આ નિવાસ સિવાય કોઈ કલ્પમાં વસતા નથી કે કલ્પાતીત એવા ત્રૈવેયક અને અનુત્તરમાં પણ વસતા નથી..

☆ અરુણવર સમુદ્રમાંથી અત્યન્ત કાળા અંધકારમય પુદ્ગલોનો જથ્થો ઊંચે પાંચમા દેવલોકે પહોંચે છે તે એટલો બધો અંધકારમય છે કે જેમાં દેવો ને એકલા જતાં પણ બીક લાગે છે, તેમાં કેવળ તમસ્કાય જીવો જ ભરેલા છે તેની ઉપર વિચિત્ર ચોરસ જેવા આકારે બબ્બે કૃષ્ણરાજીઓ ગોઠવાએલી છે. બબ્બેની વચ્ચે એક એક એમ આઠ વચલાગાળામાં આઠ લોકાન્તિક દેવોના વિમાનો આવેલા છે [છેલ્લું અરિષ્ટ વિમાન પાંચમા દેવલોક થી કંઈક નીચે મધ્યમાં આવેલું છે.]

☆ જંબૂદ્વીપથી તીર્થા અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો ગયા પછી અરુણવર નામનો દ્વીપ રહેલો છે આ દ્વીપનો વિસ્તાર અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ છે. તેને વીંટાઈને અરુણવર સમુદ્ર રહેલો છે.

અરુણદ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના છેડા થી લઈને અરુણવર સમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ યોજન ગયા બાદ જલના ઉપરતળ થી ઊંચે અપ્કાયનો મહાન વિકાર હોય છે. અને તે વિકાર તમસ્કાય નામે ધોર અંધકારરૂપે ચારે બાજુ આ સમુદ્ર ને વલયાકૃતિથી વિંટાઈને રહેલો છે.

આ તમસ્કાય ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો-સમાન ભીંતનો આકારે રહેલો છે. ત્યાંથી તીર્થા વિસ્તરી રહેલા એ તમસ્કાયનો ઘેરાવો અસંખ્યાતા યોજનોનો હોય છે. સતત ઊંચો ઘસી રહેલો આ તમસ્કાય જઈને બ્રહ્મલોકના ત્રીજા પ્રતરે અટકે છે.

આ તમસ્કાય નીચે વલયાકૃતિ જેવો છે. વચ્ચે શરાવસપુટ-ઉંઘા-ચત્તા કોડીયાના આકારે છે અને ઉપર કુકડાના પાંજરા સમાન આકૃતિ બને છે. આદિથી માંડીને ઉર્ધ્વ સુધી સંખ્યાત યોજનનો બને છે ત્યાર પછી અસંખ્ય યોજન વિસ્તાર વાળો અને વૃત્તાકારે પણ અસંખ્ય યોજન છે.

જો કે તમસ્કાય સ્વયં સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે. તો પણ તેની અંદર અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર આવી જતા હોવાથી તેનો પરિક્ષેપ અસંખ્ય યોજન કહ્યો છે.

જે રિષ્ટ નામના પ્રતરે આ તમસ્કાય અટકે છે. તે પ્રતરના રિષ્ટ નામના ઈન્દ્રક વિમાનની ચારે બાજુ પૃથ્વીરૂપે પરિણામ પામેલા જીવોના પુદ્ગલવાળી બે-બે કૃષ્ણરાજી છે તે આ પ્રમાણે

— પૂર્વ દિશામાં બે કૃષ્ણરાજી છે કે જે દક્ષિણ-ઉત્તર લાંબી છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળી છે.

— દક્ષિણ દિશામાં બે કૃષ્ણરાજી છે કે જે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી છે દક્ષિણ-ઉત્તર પહોળી છે.

— પશ્ચિમ દિશામાં બે કૃષ્ણરાજી છે જે દક્ષિણ-ઉત્તર લાંબી ને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળી છે.

— ઉત્તર દિશામાં બે કૃષ્ણરાજી છે જે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી છે અને દક્ષિણ-ઉત્તર પહોળી છે.

કૃષ્ણરાજી નો આકાર:- પૂર્વ-પશ્ચિમમાં રહેલી જે બાહ્ય કૃષ્ણરાજી તેષ્ટકોણ છે દક્ષિણ-ઉત્તરમાં રહેલી બાહ્ય કૃષ્ણરાજી તે ત્રિકોણ છે.

જ્યારે અભ્યન્તર એવી ચારે કૃષ્ણરાજીઓ ચતુષ્કોણ છે

આ કૃષ્ણરાજીના આઠ આંતરામાં આઠ લોકાન્તિક વિમાનો છે જેના નામ છે અર્ચિ, અર્ચિમાલી, વૈરોચન, પ્રભંકર, ચન્દ્રાભ, સૂર્યાભ, શુકાભ, સુપ્રતિષ્ઠાભ

[અને સર્વે કૃષ્ણરાજી ની મધ્યમાં રિષ્ટ નામક વિમાન છે.]

આ આઠે [-નવે] વિમાનોમાં લોકાન્તિક દેવોનો આવાસ કહેલો છે

✿ સૂત્રકાર ભગંવત લોકાન્તિક દેવને “બ્રહ્મલોકાલયા” કહ્યા છે તોશું બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા બધાં દેવો લોકાન્તિક સમજવા?

-ના. બ્રહ્મલોકમાં અનેક દેવ રહે છે. તે સાથે ઉપર વર્ણવેલ કૃષ્ણરાજના મધ્યે તથા આંતરામાં લોકાન્તિક દેવ પણ રહે છે. અહીં સૂત્રકારનો આશય એવું જણાવવાનો નથી કે બ્રહ્મલોકમાં બધા લોકાન્તિક દેવો રહે છે. સૂત્રકાર એવું જણાવવા માંગે છે કે લોકાન્તિક દેવો તો બ્રહ્મલોકમાં જ રહે છે. અન્યત્ર રહેતા નથી.

✿ લોકાન્તિક દેવની વિશેષતા:- લોકાન્તિક દેવનું અલગ ગ્રહણ તેની ખાસ બે વિશેષતાને કારણે છે.

(૧) સ્થાન વિશેષતા:- તેમનો નિવાસ બ્રહ્મલોકના અન્ય દેવોની સાથે હોતો નથી. પણ બ્રહ્મલોકના અંતે ચારે તરફ-આઠ દિશાઓમાં ઉપર કૃષ્ણરાજના સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો તે રીતે બિલકુલ અલગ હોય છે. તેથી જ તેને લોકાન્તિક કહ્યા છે.

(૨) અનુભાવ વિશેષતા:- લોક એટલે જન્મ-જરા-મરણ રૂપ સંસાર. તેનો અન્ત જોઓએ કર્યો છે. તે લોકાન્તિક કેમકે આ દેવોએ કર્મક્ષયનો અભ્યાસ કરી લીધો છે. તેઓ હવે મનુષ્ય પર્યાયને ધારણ કરી નિયમા મુક્ત થવાવાળા છે. માટે અનુભાવની અપેક્ષાએ તેનામાં વિશેષતા છે, આ ઉપરાંત તેની વિશેષતા વર્ણવતા કહે છે કે—

☆ લોકાન્તિક દેવો લઘુકર્મી અને વિષયથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ કહેવાય છે.

☆ તેઓ પરસ્પર નાના-મોટા ન હોવાથી સ્વતંત્ર પણ છે.

☆ તિર્થંકર પરમાત્માનો દીક્ષાનો અર્થાત્ ગૃહત્યાગ કે નિષ્ક્રમણ નો અવસર જાણી અહીં તીર્થલોકમાં આવે છે. અને તિર્થંકર થનાર આત્મા પાસે આવી [બુઝ્ઝહ બુઝ્ઝહ] હે ભગવાન! બોધ પામો, બોધ પામો. તિર્થને પ્રવર્તાવો એવા શબ્દો થકી પરમાત્માને દીક્ષાનો અવસર જણાવવાના પોતાના આચારનું પાલન કરે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- વંમલોણ કપ્પે...લોગંતિયા દેવા પ્ણત્તા સ્થા.સ્થા ૮-સૂ. ૬૨૩-૫

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૨૬-સારસ્વતાદિત્યવહન્ય. લોકાન્તિક દેવો.

☆ અન્યગ્રંથ સંદર્ભ:-

(૧) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૨૭ શ્લોક ૧૬૧ થી ૨૪૪

(૨) તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ-સૂત્ર:૮૦ નું વિવરણ

□ [9] પદ્ય:- બંને પદ્યો સૂત્ર:૨૬ માં સાથે આવેલા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર:૨૬માં આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪- સૂત્ર:૨૬

❑ [1] સૂત્ર હેતુ:- લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન જણાવ્યું, પણ તે લોકાન્તિક દેવોની જાતિ જણાવી નથી. તેથી સૂત્રકાર મહર્ષિ અહીં લોકાન્તિક દેવોના નામો [જાતિ]ને જણાવે છે.

❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *સારસ્વતાદિત્યવહન્યરુણગર્દતોયતુષિતાવ્યાબાધમરુતોઽરિષ્ટાશ્ચ

❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સારસ્વત - આદિત્ય - વહ્નિ - અરુણ - ગર્દતોય - તુષિત - અવ્યાબાધ - મરુત: [અરિષ્ટા: ચ]

❑ [4] સૂત્રસાર:- સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ મરુત [અને અરિષ્ટ] [એમ આઠ વિકલ્પે નવ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવો છે.]

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સારસ્વત - સારસ્વત

આદિત્ય - આદિત્ય

વહ્નિ- વહ્નિ

અરુણ - અરુણ

ગર્દતોય - ગર્દતોય

તુષિત-તુષિત

અવ્યાબાધ- અવ્યાબાધ

મરુત - મરુત

અરિષ્ટ- અરિષ્ટ

ચ - અને, વળી

[આ નવે શબ્દો લોકાન્તિક દેવોના નામ જણાવે છે.]

❑ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧)દેવા:૪:૧

(૨)બ્રહ્મલોકાયા. ૪:૨૫ લોકાન્તિકા:

❑ [7] પ્રબોધ ટીકા:- પૂર્વ સૂત્રમાં લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન જણાવ્યું પરંતુ તેઓનો નામ-નિર્દેશ આ સૂત્રમાં કર્યો છે.

❖ સંજ્ઞા- સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે વિમાનસાહચર્યાદ્ દેવાનાં સારસ્વતાદિ સંજ્ઞા:

અર્થાત્ વિમાનોના નામ ઉપરથી આ લોકાન્તિક દેવોની સારસ્વત, આદિત્ય વગેરે સંજ્ઞા પેટેલી છે.

જોકે ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ સર્ગ:૨૭ શ્લોક ૨૧૮ થી ૨૨૫ મુજબ આ વિમાનોની સંજ્ઞા અર્ચિ વગેરે કહેલી છે. તે આ રીતે—

(૧)અર્ચિ (૨)અર્ચિમાલી (૩)વૈરોચન (૪)પ્રભંકર (૫)ચન્દ્રામ્

(૬)સૂર્યામ્ (૭)શુક્રામ્ (૮)સુપ્રતિષ્ઠામ [(૯)રિષ્ટ]

* (૧)દિગંબર આમ્નાયં મુજબ સારસ્વતાદિત્યવહન્યરુણગર્દતોય તુષિતાવ્યાબાધાઽરિષ્ટાશ્ચ એવો પાઠ છે. [અહીં નવમાં મરુત્નો ઉલ્લેખ નથી]

* (૨)દિગંબર ટીકાકાર શ્રી શાંકરનન્દી એ જણાવેલ શ્વેતામ્બર પાઠ મુજબ, સિદ્ધસેનીય ટીકા મુજબ તથા સુખલાલજી, રાજશેખર વિજયજી, પ્રભુદાસ પંડિત, ભાષ્યસટીપ્પણક વગેરેમાં આ સૂત્ર ઉપર જણાવ્યા અનુસાર જ છે.

* (૩)હારિભદ્રીય ટીકા, મહેસાણા-શ્રેયસ્કર મંડળમાં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રમાં [અરિષ્ટાશ્ચ] એ પાઠ કૌસમાં આવેલો છે.

* (૪)સૂત્ર ૪:૨૫ તથા આ સૂત્ર ૪:૨૬ બંનેના મૂળ ભાષ્યોમાં લોકાન્તિક દેવોના આઠ ભેદ જ કહ્યા છે. તેમાં અરિષ્ટા નો પાઠ નથી. તે સિવાયના આઠ લોકાન્તિકનો પાઠ છે.

આ નવ વિમાનોમાં અનુક્રમે સારસ્વત, આદિત્ય, વલ્કિ, વરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, આગ્નેય [અને રિષ્ટ] નામના લોકાંતિક દેવો વસે છે.

આગ્નેય એ મરુત અને વરુણ એ અરુણનો પર્થાય સમજવો.

- ❖ સ્થાન:- (૧) ઈશાન ખૂણામાં સારસ્વત (૨) પૂર્વદિશામાં આદિત્ય
 (૩) અગ્નિ ખૂણામાં વલ્કિ (૪) દક્ષિણદિશામાં અરુણ
 (૫) નૈઋત્ય ખૂણામાં ગર્દતોય (૬) પશ્ચિમ દિશામાં તુષિત
 (૭) વાયવ્ય ખૂણામાં અવ્યાબાધ (૮) ઉત્તર દિશામાં મરુત
 [(૯) બરાબર મધ્યભાગમાં અરિષ્ટ]

❖ મતાંતર:- આ સૂત્રમાં મતાંતરની નોંધ વિશેષ આવશ્યક છે.

ભૂમિકા:- બે બાબતમાં ખાસ મતભેદ જોવા મળે છે.

(૧) નવમાં લોકાંતિકનું નામ અરિષ્ટ છે કે રિષ્ટ

(૨) લોકાંતિકના ભેદ આઠ ગણવા કે નવ

-કેમકે-હીરાલાલ કાપડીયા, પૂ. આ દેવશ્રી આનંદસાગર સૂરિજી, પંડિત સુખલાલજી, પૂ. પંન્યાસ શ્રી રાજશેખર વિજયજી આદિ સર્વે પોતાના સંપાદનમાં ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય જ કહે છે. અને સ્વોપજ્ઞ હોવાથી તેના કર્તા ઉમાસ્વાતી જ છે, તે વાતના સમર્થનના પુરતા સાક્ષીપાઠ પણ રજૂ કરે છે.

હવે આ જ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં લોકાંતિક દેવોના આઠ ભેદ જણાવે છે. નવભેદ જણાવતા નથી. તેમ છતાં બધાએ પોતાના સંપાદનમાં નવલોકાંતિક ભેદ દર્શાવતા સૂત્રને જ સ્થાન આવેલું છે.

એક માત્ર પૂ. આ. દેવ શ્રી સાગરનંદ સૂરિજી સંપાદિત હારિભદ્રીય ટીકામાં કૌંસમાં [અરિષ્ટાચ્] શબ્દ મુકેલ છે. તો પણ ઉલ્લેખતો નવલોકાંતિકનો જ ક્યો છે.

બીજો પ્રશ્ન આ નવમાં લોકાંતિકને અરિષ્ટ કહેવાય કે રિષ્ટ તે અંગેનો છે.

(૧) અરિષ્ટ કે રિષ્ટ:-

-લગભગ બધા સંપાદકોએ “ અરિષ્ટ ” પાઠ જ સ્વીકારેલ છે.

-દિગમ્બર આમ્નાયમાં પણ આઠમો લોકાંતિક “ અરિષ્ટ ” જ કહ્યો છે.

-ભાષ્યાનુસારીણી બંને ટીકામાં રિષ્ટવિમાનપ્રસ્તારવર્તિભિઃ શબ્દથી રિષ્ટ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

-પંડિત સુખલાલ અરિષ્ટ શબ્દ જ સાચો હોવાના નિષ્કર્ષ પર આવે છે.

-પરંતુ લોકાપ્રકાશ સર્ગ-૮ ના શ્લોક ૬૬માં તથા સર્ગ-૨૭ના શ્લોક- ૨૨૬-૨૩૧-૨૪૦ એમ ચાર સ્થાનોમાં સ્પષ્ટ રિષ્ટ શબ્દ જ લખાયેલો છે.

-શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં પણ [સ્થાન:૯-સૂત્ર: ૬૮૪-૧] રિષ્ટા ચ શબ્દથી રિષ્ટ એવા પાઠનો જ સ્વીકાર કર્યો છે.

-શ્રી હારિભદ્રીય ટીકા માં વિમાનનું નામ રિષ્ટ ગણાવેલ છે. પણ તત્રમધ્યેઽરિષ્ટા: એવા વિધાનથી અરિષ્ટા: એવું લોકાંતિકદેવનું નામ કહ્યું છે.

-અભયદેવસૂરિજી કૃત્ સ્થાનાંગ ટીકામાં પણ રિષ્ટ પાઠ જ છે.

-સત્ય શું? તે બહુશ્રુત જાણે.

(૨)લોકાન્તિક નવ કે આઠ:-

-૧-શ્વેતામ્બરીય માન્યતા માં નવ અને આઠ બંને ભેદોનો ઉલ્લેખ જોવા મળેલ છે.

-દિગમ્બર આમ્નાયતો નિશ્ચિત પણે આઠ ભેદ હોવાનું કહે છે.

-૨-શ્વેતામ્બર માન્યતા મુજબ જ્યાં આઠ ભેદ નો ઉલ્લેખ છે ત્યાં નવમાં અરિષ્ટ [રિષ્ટ]નો ઉલ્લેખ થતો નથી.

જયારે દિગમ્બર પરંપરા મુજબ મરુત નો ઉલ્લેખ નથી.

[સુખલાલજીના માનવા પ્રમાણે મરુતો પાઠનો પ્રક્ષેપ થયો હોવો જોઈએ પણ તેમની આ માન્યતા અનુચિત છે. કેમકે શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આઠમા સ્થાનમાં “મરુત” શબ્દને જણાવતો અગિચ્ચા પાઠ છે જ જે “મરુત” શબ્દનું સંજ્ઞાન્તર છે. વળી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં પણ “મરુત”નો ઉલ્લેખ છે જ]

-૩-સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્ર ૪:૨૫ તથા ૪:૨૬ બંનેમાં સ્પષ્ટ તથા આઠ ભેદોનું જ વિધાન છે.

અષ્ટવિકલ્પા ભવન્તિ- જુઓ ૪:૨૫ બ્રહ્મલોકાલયા.

એતે સારસ્વતાદયોઽષ્ટવિદ્યા જુઓ ૪:૨૬ સારસ્વતાદિ.

-૪-જયારે આઠનું વિધાન હોવા છતાં પણ બધાએ અરિષ્ટામ્બ વાળા પદ સહિત નવલોકાન્તિકનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. હવે જો તત્ત્વાર્થના ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય રૂપે જયારે સ્વીકારેલ છે તો પછી આ રીતે ભાષ્યનો અપલાપ કરીને સીધું નવલોકાન્તિક નું વિધાન કરવું કટલે અંશે ઉચિત છે. ?

(૧)ભાષ્યટીપ્પણકના સંપાદકે પણ સૂત્રમાં નવ ગણાવી નેનીચે એતે..અષ્ટવિદ્યા કહ્યું

(૨)ગુજરાતી અનુવાદક/વિવેચકોતો લોકરૂઢી મુજબ નવ ભેદોને વળગી રહ્યાં છે. જાણે કે ભાષ્યકારના કથન સાથે તેમને સંબંધ જ નથી.

(૩)સુખલાલજી આઠભેદોનો ઉલ્લેખ કરી પાછું એમ લખે છે કે સ્થાનાંગમાં નવભેદોની વાત છે. જે અધુરી સમજ પ્રગટ કરે છે. કેમકે સ્થાનાંગમાં આઠ અને નવ લોકાન્તિક બંને પાઠોનું અસ્તિત્વ છે જ

(૪)લોકપ્રકાશ અને જીવ વિચાર નવભેદોનું કથન કરે છે લોકપ્રકાશમાં બીજા બીજા મંતવ્યો અનેક સ્થળે ટાંકેલ છે, તત્ત્વાર્થ ટીકાના પણ મતો ટાંકે છે. છતાં આ ઠાંનું મંતવ્ય તેને નોંધેલ નથી કે જે મત નો સ્થાનાંગ: ૮ સૂત્ર: ૬૨૩-ગાથા ૭૩માં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે જ.

આ મતભેદનો સમન્વય:-

પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા પ્રત્યે અમે અડગ શ્રદ્ધાવાનુ છીએ આ ભાષ્ય પણ અમે તેમનું સ્વોપજ્ઞ માનીએ છીએ. આ માન્યતાને ઉપરોક્ત વિદ્વાનોએ પુષ્ટ કરેલી જ છે. તેના સમર્થનના પૂરાવા પણ આપેલ છે.

આથી પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજના ભાષ્ય કથનમાં લેશમાત્ર શંકા કે અશ્રદ્ધા થઈ શકે જ નહીં અમે આ શ્રદ્ધાને વળગી રહીને તે મહર્ષિની વાતના સત્યો પ્રત્યેક સૂત્રમાં તારવેલા છે.

હા! એક વાત ચોક્કસ કે તેઓએ આગમના કયા પાઠને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય તે વિશે નિશ્ચિત વિધાન ન થઈ શકે. પણ તેઓએ જે કથન કર્યાં છે તેના આગમોક્ત પણ વિશે અમને લેશમાત્ર અશ્રદ્ધા છે જ નહીં

હવે આ-આઠ કે નવ લોકાન્તિકના ભેદનો સમન્વય વર્તમાન ઉપલબ્ધ ટીકા, ભાષ્ય ટીપ્પણ તથા આગમગ્રન્થના આધારે-

(૧) સ્થાનાઙ્ગસૂત્ર માં આઠમું સ્થાન પણ છે અને નવમું સ્થાન પણ છે. સ્થાન: ૮ના સૂત્ર: ૬૨૩ની ગાથા: ૭૩ માં છેલ્લે અરિષ્ટાષ્વ પાઠને બદલે બોદ્ધવ્વા પાઠ છે ત્યાં લોકાન્તિકના આઠ સ્થાન કહ્યા છે માટે ભાષ્યકારના આઠના કથનનો આગમ સાક્ષી પાઠ ઉપલબ્ધ છે.

(૨) સ્થાનાઙ્ગસૂત્ર સૂત્રમાં નવમા સ્થાનમાં સૂત્ર: ૬૮૪ માં નવ લોકાન્તિક જણાવેલા છે ત્યાં નવમો પાઠ રિઙ્ગાય છે [ખાસ ધ્યાન રાખો કે આગમમાં અરિઙ્ગા પાઠ નથી પણ રિઙ્ગા એવો પાઠ છે]

(૩) બંને પાઠોની શ્રી અભયદેવસૂરિ કૃત્ ટીકામાં નવભેદનો ઉલ્લેખ એક સમાન રીતે થયો છે. તે મુજબ તેના બહુ મધ્યભાગમાં રીષ્ટ પ્રતરમાં નવમા રીષ્ટ નામે લોકાન્તિક છે.

(૪) આ મતભેદને વિવક્ષા ભેદ પણ કહી શકાય-

ત્યાં એવું તારણ સિદ્ધસેનીય ટીકા આધારે નીકળી શકે છે કે-

ભાષ્યકારે જે આઠ લોકાન્તિક જણાવ્યા તે દિશાવર્તી પણાને લીધે હોઈ શકે. કેમકે બ્રહ્મલોકની બહાર આઠ દિશામાં રહેવાવાળા તો આઠ લોકાન્તિક જ છે-

“લોકાન્તવર્તિન એતેષ્ટભેદાઃ સૂરિણા ઉપાન્તાઃ રિષ્ટવિમાન પ્રસ્તારવર્તિર્ભિર્નવધા ભવન્તિ ઇતિ અદોષઃ”

શ્રી સિદ્ધસેનગણિજી જે એમ લખે છે કે આગમે તુ નવધા એવ અષીતા આવાત સંપૂર્ણ અયુકત છે કેમકે શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના આઠમા સ્થાન માં -ઉપર કહ્યા મુજબ આઠનો પાઠ છે છે અને છે જ. જે અમે સંદર્ભ રૂપે રજૂ કરેલો જ છે.

અમારે એટલું જ કહેવાનું કે અહીં પણ અમે આગમ પાઠ રજૂ કર્યો છે. પૂર્વે પણ ઉમાસ્વામિજી મહારાજના સમર્થનમાં અમે આગમપાઠ મુક્યા જ છે અને તેમની વાત આગમોક્ત ન હોય તે કથનને કદી માન્ય કર્યું જ નથી.

(૫) સ્વોપજ ભાષ્યનો જ હવાલો ટાંકી તો પણ આઠ દિશા આશ્રીત આઠ ભેદ છે તેવું વિવક્ષા કથન મળી આવે છે. જેમ કે બ્રહ્મલોક પરિવૃત્યાસુ દિક્ષુ અષ્ટવિકલ્પા ભવન્તિ તદ્ યથા એવું સ્પષ્ટ કથન છે માટે દિશાવર્તી આઠ લોકાન્તિક સામે કોઈ મત ભેદ નથી

(૬) આવા મંતવ્યભેદ હોઈ શકે છે તેની પ્રતિતિ ભાષ્યના ટીપ્પણકર્તાએ કરાવેલી છે. તેઓ જણાવે છે કે ઉત્તમચરિત્ર માં લોકાન્તિકના દશભેદ પણ કહ્યા છે. આ રીતે આઠ દિશાવર્તી આઠ અને મધ્યે એક એમ નવલોકાન્તિક સમજી શકાય

□ [૮] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

સારસ્સયમાઙ્ચા વળ્હી વરુણા ય ગદ્તોયા ય
તુસિયા અવ્વાબાહા અગિચ્ચા ચેવ રિઙ્ગા ચ

❖ સ્થા. સ્થા. ૯-સૂત્ર. ૬૮૪ ગાથા ૮૧

સારસ્સયમાઙ્ચા વળ્હી વરુણા ય ગદ્તોયા ય
તુસિયા અવ્વાબાહા અગિચ્ચા ચેવ બો ધવ્વા

❖ સ્થા. સ્થા. ૮ સૂત્ર. ૬૨૩ ગાથા ૭૬

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

અ.૪-સૂ:૨૫- બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકા:

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ:૮ શ્લોક:૬૬

(૨) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ:૨૭ શ્લોક:૨૩૦થી ૨૪૨

(૩) જીવવિચાર ગાથા:૨૪-વિવરણ

□ [૯] પદ્ય:- સૂત્ર:૨૪-૨૫-૨૬ નું સંયુક્ત

(૧) નવ ત્રૈવેયક દેવપૂર્વે સર્વ કલ્પોપપન્ન કલ્પા
નવ લોકાન્તિક બ્રહ્મલોકે સ્થાન રાખીને રહ્યા
સારસ્વત આદિત્ય વલ્લિ અરુણ ગર્દતોય ને
તુષિત અવ્યાબાધ મારુત અરિષ્ટ નવમેમાનીએ

(૨) વિષય થી રહીત તેથી તે દેવર્ષિ લોકાન્તિકો
દિશા વિદિશા બ્રહ્મલોક જ્યાં વસનારા સૌ છે તેઓ
સારસ્વત આદિત્ય વલ્લિ ને અરુણ ગર્દતોય જ તેઓ
તુષિત અવ્યાબાધ મરુતને અરિષ્ટ સ્વતંત્ર સૌ જેઓ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સમગ્ર સૂત્રનું મૂળ તો એકજ વાતમાં સમાવેશ પામે છે કે સારસ્વતાદિ નવ લોકાન્તિકો બ્રહ્મલોક માં રહેલા છે. સૂત્રના નિષ્કર્ષ કરતા સૂત્રની ટીકામાં દર્શાવાએલ લોકાન્તિક દેવોની વિશેષતા નિષ્કર્ષરૂપે આવકાર્ય છે. આ દેવોનું પ્રાયઃ એકાવતારી પણું અને દેવર્ષિ પણું બે ગુણ સ્મરણીય છે. દેવલોકની વાંછા કદી ન કરવી છતાં પણ જો દેવલોક પ્રાપ્ત થવાનો જ છે તો આ લોકાન્તિક પણું મેળવવા યોગ્ય છે. તેમાં લક્ષ્યબિંદુ દેવગતિ નથી પણ તેનું એકાવતારી પણું છે. આપણે પણ મોક્ષના લક્ષ્યથી જ લોકાન્તિકના એકાવતારી પણાને નમન કરીએ છીએ.

વળીં કાય આદિ પ્રવિચારની દ્રષ્ટિએ જે બ્રહ્મલોકમાં રૂપપ્રવિચાર [મૈથુન સેવન] કીધેલું છે તે જ બ્રહ્મલોકમાં આ દેવો ને દેવર્ષિ સમાન ગણ્યા. કેમ કે વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય ને ધારણ કરનારા છે. ખરેખરા સંસારી જીવો માટે પ્રેરણા તુલ્ય છે કે ભોગ વિલાસના યુગમાં આપણે પણ લોકાન્તિક દેવોની જેમ બ્રહ્મચર્ય ની સાધના કરી શકીએ તેમ છીએ અથવા તો કેવી એક નિષ્ઠા સાધના હશે કે જેના ફળ સ્વરૂપે આવું દેવર્ષિપણું પામ્યા. આપણે પણ તેવાજ મોક્ષલક્ષી અને બ્રહ્મચર્યધારી બનીએ તે જ આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ લાગે છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૨૭

□ [1] સૂત્રહેતુ:- અનુત્તર વિમાન ના દેવોના મોક્ષગમન ની મર્યાદા જણાવવાના હેતુ થી આ સૂત્ર ની રચના થયેલી છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- વિજયાદિષુ દ્વિચરમા

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્-વિજય - આદિષુ - દ્વિ - ચરમા

□ [4] સૂત્રસાર:- વિજયાદિ [ચાર અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો] દ્વિચરમ ભવ વાળા છે [અર્થાત્ અનુત્તર વિમાન થી ચ્યવી મનુષ્ય થઈ ફરી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી મનુષ્ય પણ પામીને સિધ્ધ થાય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

વિજયાદિષુ-વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત એ ચાર વિમાનોમાં
દ્વિ - બે ચરમા- છેલ્લી વખત [મનુષ્ય પણ]

□ [6] અનુવૃત્તિ:- દેવા: ૪:૧

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર ભગવંત આ સૂત્ર થકી અનુત્તર વિમાન ના દેવોને માટે મોક્ષ ગમનનો કાળ ભવને આશ્રીને કહે છે.

❖ વિજય-આદિષુ:- વિજય વગેરે અહીં આદિ શબ્દ પ્રકારાર્થક છે. તેથી પૂર્વસૂત્ર ૪:૨૦ સૌધર્મેશાન. ની અનુવૃત્તિ કરીને વિજયાદિ નો અર્થ લેવાનો છે. તે આ રીતે:-

વિજય - વૈજયન્ત - જયન્ત - અપરાજિતેષુ

- જો કે વિજયાદિ શબ્દથી પાંચે અનુત્તરનો સમાવેશ કરી શકાય પણ સર્વાર્થસિદ્ધ શબ્દમાં રહેલા અર્થની પ્રબળતા થી તે એક ચરમા અર્થમાં સિધ્ધ હોવાથી તેના સિવાયના વિજયાદિ ચારનું જ ગ્રહણ કરેલ છે

હારિભદ્રીય ટીકામાં તો સ્પષ્ટ કથન જ છે કે વિજયાદિષુ ઇતિ વિજય વૈજયન્ત જયન્તાપરાજિતેષુ ચતુર્ષ અનુત્તરેષુ અનુત્તરેષુ ઇતિ ।

❖ દ્વિ-ચરમા

અહીં દ્વિ શબ્દ સંખ્યા વાચી છે દ્વિ-બે

ચરમ શબ્દ નો અર્થ પૂર્વે સૂત્ર ૨:૫૨ ઔપપાતિકચરમદેહો. માં કહેવાય ગયો છે. [ચરમ-છેલ્લો]

અહીં દ્વિચરમત્વ મનુષ્ય દેહની અપેક્ષાએ છે જેમને હવે બે વખત જ મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાનો છે પછી નિયમા મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાની છે તેને દ્વિચરમા કહ્યા છે.

વિજયાદિ ચારમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય પણે ઉત્પન્ન થાય. મનુષ્ય ગતિમાંથી પુનઃ વિજયાદિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાંથી ચ્યવી બીજી વખત મનુષ્યપણાને પામે એ રીતે વચ્ચેના એક દેવભવને બાદ કરતા બે વખત મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરે બીજી વખતના મનુષ્ય ભવમાં સંયમની સાધના કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

મનુષ્ય ભવની અપેક્ષાએ તેના છેલ્લા બે ભવજ હોવાથી તેને દ્વિચરમા કહ્યા છે.

-દ્વૌ ચરમૌ ણાં (ઇતિ) દ્વિચરમા: ચરમ દ્વિ દેહા ઇતિ અર્થ:

❖ આ સૂત્રના ભાષ્ય થકી ત્રણ ફલિતાર્થો નીકળે છે.

[૧] વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત એ ચાર અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થયેલ દેવો દ્વિચરમા કહ્યા છે. જેનો અર્થ ઉપર જણાવ્યા મુજબ બે વખત મનુષ્ય જન્મથી મોક્ષ એવો થશે

[૨] સર્વાર્થસિધ્ધિ વિમાનના દેવો એક ચરમા જ હોય છે તેઓ અનુત્તર વિમાન માંથી ચ્યવી, મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરી સીધા મોક્ષમાં જાય છે

—સકૃત્ સર્વાર્થસિદ્ધમહાવિમાનવાસિન:

[૩] અનુત્તર વિમાન સિવાયના બાકીના વૈમાનિક દેવો કે તમામ નિકાયના દેવો માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે શેષા: તુ ભજનીયા:

બાકીના દેવોને આગમોક્ત કથનાનુસાર એક-બે-ત્રણ-ચાર વગેરે મનુષ્ય ભવો પામીને પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જો કે આ કથન સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ કે ભવિ જીવોને આશ્રીને સમજવું અભવ્ય જીવો પણ ગ્રૈવેયક પર્યન્ત ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેઓ કદાપી મોક્ષે જનારા નથી

❖ વિશેષ:- સૂત્રમાં અન્ય બે ત્રણ બાબત અનુક્રમ હોવા છતાં મહત્વની છે

— ૧ અહીં દ્વિચરમા કહ્યું તે મનુષ્યના બે જન્મને આશ્રીનેજ સમજવું જો વિજયાદિ નો દેવ ભવ ગણવામાં આવે તો ત્રણ ભવ થશે. કેમ કે મનુષ્ય-પછી વિજયાદિનો ભવ-પછી મનુષ્યપણું-પછી મોક્ષ. પણ મનુષ્ય જન્મને આશ્રીને ભવ ગણના હોવાથી બે-છેલ્લા ભવ કહ્યા

—૨ કેટલાંક એમ કહે છે કે વિજયાદિ ચાર થી ચ્યવીને તે દેવ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંથી સર્વાર્થ સિધ્ધિમાં ઉત્પન્ન થઈ, મનુષ્યપણાને પામીને મોક્ષ જાય છે.

આ વાત બિલકુલ અનુચિત છે કેમ કે એવું વિધાન કરવાથી વિજયાદિ ચારનું કોઈ મહત્વ રહેતું નથી. સર્વાર્થસિધ્ધિનો જીવતો એકાવતારી હોય જ છે.

તેથી આ વિધાન વિજયાદિ ચારમાં બે વખત ઉત્પન્ન થનાર જીવને આશ્રીનેજ સમજવું. અર્થાત્ વિજયાદિ ચારમાં બે વખત ગયેલ ચરમ શરીરી ગણવા. જે ક્રમ આ રીતે છે. વિજયાદિમાં-ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય-ફરી વિજયાદિમાં-ફરી મનુષ્ય-પછી મોક્ષ.

નોંધ:-આ દ્વિચરમ તો મહત્તમ નિયમ છે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામી જીવ એક વખતમાં પણ મોક્ષ પામી શકે છે.

— ૩- અનુત્તર વિમાનના જીવો લઘુકર્મી હોય છે. જે મુનિઓને મોક્ષની સાધના થોડી બાકી રહી હોય-અર્થાત્ જો પૂર્વભવમાં અંતર્મૂર્ત્તનું આયુષ્ય વધુ હોત અથવા છઠ્ઠના તપ જેટલી વધુ નિર્જરા થઈ હોત તો સિધા મોક્ષે ગયા હોત, પણ ભવિતવ્યતાના યોગે થોડી સાધના ખૂટી. તેથી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થયા હોય [એવું ભગવતીજીમાં કહ્યું છે]

— ૪ સ્વોપજ ભાષ્યમાં સૂત્રકારે વિજયાદિષુ પછી અનુત્તરેષુ શબ્દ જોડેલ છે તેનો અર્થ એ કે અનુત્તર એવા વિજય-વૈજયન્ત...નું જ ગ્રહણ કરવું અન્ય કોઈ વિજય વગરનું નહીં

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- વિજય વેજયંત જયંત અપરાજિયે દેવત્તે કેવડયા દવ્વિંદિયા પળ્લતા ગોયમા ! કરસડ અત્થિ, કરસડ ણત્થિ, જસ્સત્થિ અટ્ટ વા સોલસ વા...પ્રજ્ઞા. પ. ૧૫-૩.૨-સૂ. ૨૦૧-૨૪

સૂત્રપાઠ સમ્બન્ધ:- એક જન્મમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહી છે [સ્પર્શ-રસ-ભેદાણ બે ચક્ષુ-બે શ્રોત્ર] તેથી બે જન્મોમાં સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિય થશે. આ રીતે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિય વાળા એકાવતારી, સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિય વાળા બે વખત અનુત્તર જઈ મોક્ષે જનારા છે

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

સૌધર્મેશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્ર. ૪:૨૦

□ [9]પદ્ય:-

(૧) વિજયાદિ ચાર સ્થાને દેવ દ્વિ ચરમાભયું
મનુષ્યના બે ભવ બે ભવ જ પામી મુકિત પામે તેસુણું
સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ ઉત્તમ એક અવતારી કહ્યા
મનુષ્ય જન્મ પામીને વળી મુકિત મંદિર જઈ રહ્યા

(૨) વિજય વગેરે ચાર વિમાને ચરમ શરીર બે વારે
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી તે દેવો એકજ જન્મધરે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:- પૂર્વસૂત્રની માફક આ સૂત્રમાં પણ નિષ્કર્ષ યોગ્ય વાત તેના ચરમ શરીર પણાની છે તેઓ એકાવતારી કે દ્વિ-અવતારી કહ્યા . વળી કારણ પણ કેવું સુંદર જણાવ્યું કે જેમને છઠ્ઠ તપ કે અંતમૂર્છીત આયુ ઓછું પડેલ હોય તેવા વિજયાદિમાં ઉત્પન્ન થાય, અર્થાત્ આ જીવો વીતરાગ પ્રાય: કહેવાય તેઓ સાધના કે તપને લીધે નહીં પણ આયુમર્યાદા થી મોક્ષમાં જઈ નથી શક્યા. એટલે જો ક્ષણ માત્રના પ્રમાદ વિના પણ સતત આત્મસાધના કે સખત સમ્યક્ તપનો પુરુષાર્થ હોય તો અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાની છે. માટે આપણે સૌ એક માત્ર મોક્ષના લક્ષ થી જ તપ અને સાધના કરવી જોઈએ.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૨૮

□ [1]સૂત્રહેતુ:- “તિર્યચ” શબ્દનો ઉલ્લેખ બે-ત્રણ વખત આવે છે, પણ તિર્યચ સંજ્ઞા કોની સમજવી તે જણાવેલ નથી. તેથી આ સૂત્ર થકી તિર્યચના સ્વરૂપને જણાવે છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:-*ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્ય:શેષાસ્તિર્યગ્યોનય:

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્:- ઔપપાતિક - મનુષ્યેભ્ય: શેષા: તિર્યગ્યોનય:

□ [4]સૂત્રસાર:- ઔપપાતિક [દેવ-નારક અને] મનુષ્ય સિવાયના [જે જે જીવો] બાકી રહ્યા તે [તે સર્વને] તિર્યગ્ યોનિવાળા [અર્થાત્ તિર્યચ જાણવા]

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

ઔપપાતિક- ઉપપાત જન્મવાળા-દેવ નારક

મનુષ્યેભ્ય: માણસ સિવાયના

શેષા:બાકી રહેલા જીવો

તિર્યગ્યોનય: - તિર્યચ,તિર્યગ્યોનિ-(જીવનો એક ભેદ છે)

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સંસારિણ: [જીવ:] અ.૨-સૂ.૧૦ અધિકાર સૂત્ર

□ [7]અભિનવટીકા:- તિર્યગ્ અર્થાત્ તિર્યચ શબ્દનો ઉલ્લેખ આ પૂર્વ સૂત્ર ૩:૧૮

*દિગમ્બર આશ્નાય મુજબ ઔપપાદિકમનુષ્યેભ્ય: શેષા-સ્તિર્યગ્યોનય: એવું સૂત્ર છે.

તિર્યગ્યોનિનાં ચ માં થયો છે. હવે પછીના અધ્યાય ૬-સૂત્ર: ૧૭ માયાતૈર્યગ્યોનસ્ય માં પણ થયો છે આ સૂત્ર થકી તે તિર્યચની ઓળખ આપી છે.

❖ **ઔપપાતિક:-**ઔપપાતિકેભ્યષ્ચ - નારકદેવેભ્ય:

—ઔપપાતિક એટલે જેમને ઉપપાત જન્મ છે તેવા, એટલે કે નારક અને દેવ [પૂર્વે સૂત્ર ૨:૩૫ નારકદેવાનામુપપાત: માં કહેવાઈ ગયું છે]

❖ **મનુષ્ય:-** મનુષ્ય [ઈતિ] ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ - સમ્પૂર્ણનૃષ્ચ

— મનુષ્યમાં અહીં ગર્ભજ અને સમ્પૂર્ણન બંને પ્રકારના લેવા

— મનુષ્ય સંબંધિ વ્યાખ્યા પૂર્વે પ્રાહ્ માનુષોત્તર મનુષ્યા: [૩:૧૪]માં કહી છે.

❖ **શેષા:બાકીના.** મનુષ્ય-દેવ-નારક સિવાયના સર્વે જીવો.

—શેષા: એકદ્વિત્રિચતુષ્ષ્વેન્દ્રિયાસ્તે સર્વેઽપિ

❖ **તિર્યગ્યોનય: તિર્યગ્યોનિ, તિર્યચ**

— સૂત્રમાં જ તેની વ્યાખ્યા કરી દીધી છે કે “ઔપપાતિક અને મનુષ્ય સિવાયના તિર્યચો છે.

—વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કહ્યું છે કે:-

“ તિર્યગ્લોકે ચૈતે ભૂયાંસ ઇતિ તિર્યગ્યોનિસંજ્ઞા પ્રતિપત્ત્યોતિ ”

— તિર્યક્ ભાવ એટલે નીચે રહેલું અથવા બોજો વહેવો તે. કર્મનાઉદય થી જેને તિર્યક્ ભાવ પ્રાપ્ત થયો છે તેને તિર્યગ્યોનિ કહ્યા છે.

— વિશેષે કરીને તિર્યગ્લોકમાં રહેતા હોવાથી તિર્યગ્યોનિ એવી સંજ્ઞા જાણવી.

— જીવભેદે તિર્યગ્યોનિ ની વ્યાખ્યા:- નારક-દેવ અને મનુષ્ય સિવાયના બધા જીવોને તિર્યગ્યોનિ કહ્યા. પણ બધાં એટલે કયા જીવો?

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય એ પાંચે સ્થાવર-એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય તથા નારક-દેવ અને મનુષ્ય સિવાયના બધાંજ પંચેન્દ્રિય-એ સર્વેને તિર્યચ જાણવા.

❖ **સંકલિત વ્યાખ્યા:-**ઉપપાત જન્મવાળા નારક અને દેવો તેમજ ગર્ભજ તથા સંમૂર્ણન મનુષ્ય સિવાયના જેટલા પણ સંસારી જીવો છે તે સર્વે જીવો અર્થાત્ તે સિવાયના -એકેન્દ્રિય થી પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના સર્વે જીવો તિર્યગ્યોનિ [તિર્યચ] કહેવાય છે. તેઓ મુખ્યતઃ તિર્યગ્લોક [મધ્યલોક] માં નિવાસ કરે છે.

❖ **વિશેષ:-**

નિવાસ:- જેમ દેવો-ભવન આવાસ કે વિમાનમાં રહે છે; નરકો-નારકમાં રહે છે; મનુષ્ય મનુષ્ય લોકમાં રહે છે તે રીતે તિર્યચો ક્યાં રહે છે.?

—તિર્યચો સંપુર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત હોવાથી તેના નિવાસનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

— જો કે મુખ્યત્વે તિર્યચો નો નિવાસ તિર્યગ્લોકમાં કહ્યો છે તો પણ સ્થાવરકાયનો સદ્ભાવ સર્વત્ર ઉર્ધ્વલોક અને અને અધોલોકમાં પણ જોવા મળે છે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સમસ્ત ચૌદે રાજલોકમાં વ્યાપ્ત છે લોકાકાશ નો એક પણ પ્રદેશ

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ રહિત ક્યારેક હતો નહીં અને હશે પણ નહીં

— બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનો નિવાસ સમગ્ર પૃથ્વી છે.

—ત્રસ [વિકલેન્દ્રિય] જીવો ત્રસ નાડીમાં જૂદે જૂદે સ્થાને રહે છે

— પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તિર્છાલોકમાં રહે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આગમમાં સ્પષ્ટતયા આ શબ્દોમાં જ સૂત્રના પાઠનો ઉલ્લેખ નથી પણ છુટા છવાયા પાઠો ઉપરથી તારણ નીકળે છે.

પંચેદિયા ચઠવિહા પન્તતા, તં જહા ણેરતિયા તિરિક્ખજોણિયા મણુસ્સા દેવા-

❖ જીવા. પ્ર.૧-સૂ.૩૧

જન્મત્રય: ગમ્ભવક્કન્તિયા

❖ ઉત્ત. ૩૬-ગા. ૧૭૧

સમ્મુચ્છિયા.....ઉવવાઙ્યા

❖ દશ. અ.૪-સૂ.૧

દોણં ઉવવાં દેવાણં.....નેરઙ્યાણં

❖ સ્થા. ૨-ઉ.૩-સૂ.૮૫-૨

સૂત્રપાઠ સમ્બન્ધ:

- પંચેન્દ્રિય જીવ ચાર છે.

-તેમાં દેવ-નારક ઉપપાત વાળા બાદ થશે.

-ગર્ભ જ કે સંમૂર્છિમ મનુષ્યો બાદ થશે

- એટલે આપો આપ બાકીના તિર્યચો રહેશે.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

નારકદેવાનામુપપાત: અ.૨ સૂ.૩૫

□ [9] પદ્ય:-

[૧] ઔપપાતિક શબ્દ થી વળી દેવ નરકો જાણવા
નરગતિ એમ છંડી ત્રણને, શેષ તિર્યચ માનવા
દેવ નરને નારકીના જીવ પંચેન્દ્રિય કહ્યા
એકાદિ ઇન્દ્રિય પંચ સુધીના જીવ તિર્યચો લક્ષ્યા

[૨] ઔપપાતિક જે દેવ નરક ને મનુષ્ય વિણ તિર્યચ ગણો
હવે આયુસ્થિતિ દેવ, નરકની કેવાયે સુણો

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આમ તો આ સૂત્રમાં તિર્યચ કોને કહેવા તે વાત જ મુખ્ય છે. તેથી

વિશેષ નિષ્કર્ષ રૂપ કશું જ નથી છતાં બે બાબત નોંધપાત્ર રહી.

(૧) ભાર વહન કરવાની અપેક્ષાએ તેને તિર્યચ કહ્યા તે

(૨) ત્રણે લોક વર્તી છતાં એકેન્દ્રિય તિર્યચ પણ જ

- જો સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી પણ સમજણ ન વિકસે, સમ્યગ્ ચારિત્ર પામ્યા પછી પણ ક્રિયાદિ અનુષ્ઠાનો બરાબર ન પાળે તો આ ભાર વહન કરવા રૂપ તિર્યચ પણ પ્રાપ્ત થાય.

- બીજું ત્રણ લોક વર્તી અર્થાત્ તે ઉર્ધ્વલોક માં પણ હોય છતાં દેવ પણ ન મળે અરે! સિદ્ધશીલાની પૃથ્વીરૂપે પણ ઉપજે છતાં ત્યાં જઈને પણ મોક્ષ ને બદલે સંસાર ભ્રમણ જ હોય.

છેલ્લે કહીએ તો તિર્યચો ને શેષ કહ્યા છે જો આપણે આવા શેષ ન થવું હોય, ભારવાહક ન બનવું હોય, સિધ્ધશીલા એ જઈ પાછા ન આવવું હોય તો આ તિર્યચ પણાથી દૂર જવા યોગ્ય કર્મોનું ઉપાર્જન કરવું. યાવત્ સર્વથા કર્મ મુક્ત બનવા પ્રયત્ન કરવો.

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૨૯

□ [1] સૂત્રહેતુ:- તિર્યચ અને મનુષ્ય ની આયુ સ્થિતિ પૂર્વે ત્રીજા અધ્યાયમાં બતાવી તે રીતે આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર દેવોના આયુ પ્રમાણને જણાવવાનું અધિકાર સૂત્ર બતાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- * સ્થિતિ:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સ્પષ્ટ છે

□ [4] સૂત્રસાર:- સ્થિતિ [અર્થાત્ આયુષ્યના કાળને જણાવે છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ્થિતિ - આયુષ્ય નુ પ્રમાણ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ રીતે કોઈ સૂત્રનું અનુવર્તન થતું નથી.

□ [7] અભિનવટીકા:- આ અધિકાર સૂત્ર છે.

-આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર એવું જણાવવા માંગે છે કે-હવે હું દેવોના [નારક ના પણ] આયુષ્યના પ્રમાણને કહીશ. અર્થાત્ આ સૂત્ર હવે પછીના તમામ સૂત્રો માટેનું પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર છે.

- પૂર્વે અધ્યાય ત્રણમાં મનુષ્ય તથા તિર્યચના આયુષ્ય ને જણાવેલું છે. આ સૂત્ર થી ચોથા અધ્યાયના અંત સુધી દેવ તથા [નારક ના] આયુષ્ય પ્રમાણને જણાવે છે.

- વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર જે ચાલતો હતો તે પૂરો થયો છે

હવે સ્થિતિ: અધિકાર ચાલુ થાય છે. આ હકીકત નો ઉલ્લેખ પૂર્વે સૂત્ર ૪:૧૭ વૈમાનિક માં પણ કર્યો હતો કે વૈમાનિક નો અધિકાર સ્થિતિ:સૂત્ર સુધી જ છે.

સ્થિતિ: શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે સૂત્ર ૩:૧૭ નૃસિંહીતી પરાપરે. માં કરાઈ છે તે મુજબ અહીં પણ જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ બે રીતે આયુપ્રમાણ જાણવું

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-કાલ ઠિર્ઠ પ્રજ્ઞા. પ. ૪-સૂ.૧૫-૭

□ [9] પદ:-

(૧) સ્થિતિ શબ્દ જીવ કેરૂ આયુ બે ભેદે કરી

ઉત્કૃષ્ટને જઘન્ય ભેદ ધારવું તે ચિતધરી

(૨) બીજું પદ-પૂર્વસૂત્ર ૪:૨૮ માં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- પ્રત્યેકની સ્થિતિ સાથે સૂત્રનો નિષ્કર્ષ અપાયો છે.

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં આવું અલગ સૂત્ર નથી તેઓ એ સૂત્ર ૮:૨૮ માં સાથે જ સ્થિતિ:શબ્દ ગોઠવી દીધો છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૩૦

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- ભવનપતિ નિકાયમાં દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવો બે ભાગ છે તેમાં દક્ષિણાર્ધ ના અધિપતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *મવનેષુદક્ષિણાર્ધાધિપતીનાંપલ્યોપમમધ્યર્ધમ્

❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-મવનેષુ - દક્ષિણ - અર્ધ - અધિપતીનામ્ - પલ્યોપમમ્ - અધિ - અર્ધર્મ

❑ [4] સૂત્રસાર:- ભવનોમાં દક્ષિણાર્ધ અધિપતિ નું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોઢ પલ્યોપમનું છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

મવનેષુ- ભવનોમાં, ભવનપતિ નિકાયમાં

દક્ષિણાર્ધ-ભવનના બે ભાગ છે તેમાં અડધો-દક્ષિણ તરફનો ભાગ

અધિપતીનામ્- અધિપતી-એટલેકે ઇન્દ્રોની

પલ્યોપમ -પલ્યોપમ

અધિઅર્ધર્મ - અડધું અધિક

❑ [6] અનુવૃત્તિ:-સ્થિતિ: ૪:૨૯

❑ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ છે કે ભવનપતિ નિકાયમાં રહેતા દેવોમાં જે દક્ષિણ તરફના ભવનોમાં રહે છે તેમના ઇન્દ્રનું આયુષ્યનું પ્રમાણ દોઢ પલ્યોપમનું છે.

- મવનેષુ-દેવોની ચાર નિકાય બતાવી છે. તેમાં પ્રથમ નિકાયમાં ભવનપતિ કહ્યા છે તે ભવનોમાં રહેતા હોવાથી સૂત્રકારે સૂત્રની લાઘવતા માટે મવનેષુ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

દક્ષિણાર્ધ: :- ભવનપતિ દેવોના દશ ભેદો પૂર્વે [સૂત્ર ૪:૧૧ માં] કહેલા છે તે દરેકના બે વિભાગ પડે છે

(૧) દક્ષિણ દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર

(૨) ઉત્તર દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર

આ બંને દિશાને આશ્રીને મૂળ ભવનના બે સરખા અડધા ભાગ થાય છે. તેમાંના દક્ષિણ તરફના અડધા ભાગને દક્ષિણાર્ધ કહેવાય છે.

-અધિપતિ-અધિપતિ અર્થાત્ ઇન્દ્ર

દક્ષિણાર્ધાધિપતિ:-ભવનપતિ ના દશ ભેદો કહ્યા છે આ દશેના દક્ષિણ વિભાગના દશ ઇન્દ્રો છે અને ઉત્તર વિભાગના દશ ઇન્દ્રો છે. એ રીતે કુલ ૨૦ ઇન્દ્રો કહ્યા છે.

-તેમાંથી જે દક્ષિણ વિભાગના ઇન્દ્રો છે તેને દક્ષિણાર્ધાધિપતિ કહ્યા છે તેમની સ્થિતિને જણાવતું આ સૂત્ર છે.

-પલ્યોપમમધ્યર્ધમ્- દોઢ પલ્યોપમ

પલ્યોપમ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ છે.

-અધિઅર્ધર્મ-અડધુ અધિક. તેથી કુલ દોઢ પલ્યોપમ થશે.

* દિગમ્બર આમ્નાય મુજબ આ “ સ્થિતિ:” પ્રકરણ નું વર્ણન અલગ સ્વરૂપે જ થયું છે.

-વિશેષતા:-

-૧- દક્ષિણાર્ધ-અધિપતિની જે સ્થિતિનું સૂત્રકારે કથન કરેલ છે તે અસુરકુમાર સિવાયના બાકીના નવ દક્ષિણાર્ધાધિપતિ માટે સમજવી કેમ કે અસુરકુમાર ચમરેન્દ્ર ની સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૩૨ માં અલગ જણાવી છે. તેથી આ સ્થિતિ-ઘરણ, હરિ, વેણુદેવ, અગ્નિશીખ, વેલંબ, સુધોષ, જવલંત, પૂર્ણ, અભિતગતિ એ નવ માટેની સમજવી

-૨- આ વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને આશ્રીને છે કેમ કે જઘન્ય સ્થિતિને આશ્રિને સૂત્ર ૪:૪૫ માં કથન કરેલ છે

-૩- પલ્યોપમનું લક્ષણ પૂર્વે સૂત્ર ૩:૧૭ નૃસિંહિતિ પરાપરે. માં કહેવાઈ ગયું છે.

-૪ ભવનપતિ ની સ્થિતિ નું વર્ણન સૂત્ર ૪:૩૧, ૩૨, ૪૫ માં પણ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આગમ પાઠ અંગેની સૂચના સૂત્ર ૪:૩૧ માં કરેલી છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

ભવનપતિની સ્થિતિ વિશે આગળ સૂત્ર. ૪:૩૧, ૪:૩૨, ૪:૪૫ માં વિશેષ કથન કરેલ છે.

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:- (૧) બૃહત સંગ્રહણી ગાથા-૫ મૂળ તથા વિવરણ
(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ ભા. ૨- પંત્ર-૩

□ [9] પદ:-

(૧) ભવનપતિના દેવ દક્ષિણ દિશિ ભાગે જેહ રહે
દોઢ પલ્યોપમ તથા છે આયુ એમ બહુશ્રુત કહે

(૨) સૂત્ર ૪:૩૨ ને અંતે આ પદ આપેલું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૪:૩૨ ને અંતે આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ આપેલો

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૩૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ભવનપતિ નિકાયમાં દક્ષિણાર્ધ ના અધિપતિના આયુને જણાવ્યા પછી આ સૂત્ર થકી ઉત્તરાર્ધ ના અધિપતિના આયુષ્યને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*શેષાણાંપાદોને

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:-શેષાણાં પાદ - ઝને

□ [4] સૂત્રસાર:- બાકીનાનું [એટલે કે ભવનપતિ નિકાયના ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ ની સ્થિતિ આયુષ્યનું પ્રમાણ] પોણા બે [પલ્યોલમ] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

શેષાણાં - બાકીના, અર્થાત્ ઉત્તરાર્ધાધિપતિની

પાદ - ઝન - પા ઓછો [ભાષ્યકૃત અર્થ પોણા બે]

* દિગમ્બર આમ્નાયમાં આ સ્થિતિનું વર્ણન જૂદી રીતે કરાયેલું છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાપતીનાં - ૪:૩૦

(૨) સ્થિતિ: ૪:૨૯

□ [7] અભિનવટીકા:- સર્વ સાધારણ આ સૂત્રનો અર્થ એટલો જ છે કે ભવનપતિ નિકાયમાં રહેતા દેવોમાં જે ઉત્તર તરફના ભવનોમાં રહે છે તેમના ઇન્દ્રના આયુષ્યનું પ્રમાણ પોણા બે પલ્યોપમનું છે.

-શૌષાણામ્-પૂર્વસૂત્રમાં ભવનપતિના દક્ષિણાર્ધાધિપતિની સ્થિતિ કહી. તે સૂત્રની અનુવૃત્તિ લેવામાં આવે તો બાકીના અર્થાત્ “ઉત્તરાર્ધાધિપતિ” એવો અર્થ થાય.

કેમ કે ભવનપતિના જે દશ ભેદો કહ્યા છે તે દશેના બે વિભાગ પડે છે

(૧) દક્ષિણ દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર

(૨) ઉત્તર દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર

પૂર્વસૂત્રમાં દક્ષિણાર્ધ-અધિપતિ ની સ્થિતિનું કથન થયું માટે આ સૂત્રમાં શૌષાણામ્ શબ્દથી ઉત્તરાર્ધ-અધિપતિનું જ ગ્રહણ કરવાનું રહે છે.

-પાદોને:- સામાન્ય થી પાદ-ઉન એટલે તો “પા ભાગ ઓછું” એવો અર્થ નીકળી શકે પણ ભાષ્યમાં દ્વે પલ્યોપમે પાદોને પરાસ્થિતિ: એવું સ્પષ્ટ ભાષ્ય બનાવ્યું છે તેથી બે-પલ્યોપમ માં-પાદ ઉણ સમજવું પડે

આ રીતે પાદોને નો અર્થ “પોણા બે પલ્યોપમ” જ થાય

✿ વિશેષ:-

-૧- પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ઉત્તરાર્ધાધિપતિની આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન છે કેમ કે જઘન્ય સ્થિતિ તો સૂત્ર ૪:૪૫ માં કહેવા શે.

-૨- ભવનપતિના ઉત્તરાર્ધાધિપતિની સ્થિતિ પોણા બે પલ્યોપમની છે તે સામાન્ય કથન છે, કેમ કે હવે પછીના સૂત્ર ૪:૪૫ માં બલીન્દ્ર નામક પહેલા ભવનપતિના ઇન્દ્ર એવા અસુરકુમાર ની સ્થિતિનું અલગ કથન છે.

અર્થાત્ પોણા બે પલ્યોપમ સ્થિતિ નાગકુમાર આદિ નવ ભવનપતિના ઉત્તરાર્ધાધિપતિની સમજવી એટલે કે ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્ર એવા-ભૂતાંદ-હરિસહ-વેશુદારી-અગ્નિમાણવ-પ્રભંજન-મહાધોષ-જલ પ્રભ-વાસિષ્ઠ-અમિત વાહન નું ઉત્કૃષ્ટાયુ પોણા બે પલ્યોપમ છે.

-૩- ભાષ્યની સૂચનાની જેમ બૃહત્ સંગ્રહણીમાં પણ દો દેસૂણતરિલ્લાણં-(ગાથા:૫ નું ચોથું ચરણ) એણ જણાવેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧) પ્રજાપતિના સૂત્રના પદ: ૪ ના સૂત્ર ૮૫-૭ થી ૩૧-ત્યાં ભવનપતિની સ્થિતિ નું વર્ણન ખૂબજ વિસ્તાર થી કરેલું છે.

(૨) જીવાજીવાભિગમ સૂત્રમાં પ્રતિપત્તિ: ૩ દેવાધિકાર ઉદ્દેશ: ૧ ના સૂત્ર ૧૧૮ થી

અ. ૪/૮

૧૨૦ માં ભવનપતિ દેવોની સ્થિતિનું વર્ણન છે.

વિસ્તાર અને વિભિન્ન મંતવ્યને લીધે તેની નોંધ અહીં કરેલ નથી

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ:- અ.૪-સૂ. ૩૦-૩૨-૪૫

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:- (૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૫- મૂળ તથા વિવેચન
(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ ભા. ૨ નું યંત્ર પરિશિષ્ટ:૩

□ [9] પદ:-

(૧) શેષ ઉત્તરદિશિ ભાગે દેવ વસતા બાકીના

પાઉણા બે પલ્લવ કેરા કાળંગમતા ભોગના

(૨) પદ બીજું સૂત્ર ને અંતે આપેલું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- હવેપછીના સૂત્ર ૨:૩૨ માં બંને સૂત્રોનો નિષ્કર્ષ સાથે આપેલો છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૩૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ભવનપતિ નિકાયના ઇન્દ્રોની જે સ્થિતિ જે જણાવી તે સ્થિતિમાં અસુરકુમાર અપવાદ રૂપ છે, તેથી અસુરકુમાર ની સ્થિતિ ને અલગથી જણાવવા આ સૂત્ર ની રચના થયેલી છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *અસુરેન્દ્રયો: સાગરોપમધિકં ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:- અસુર - ઇન્દ્રયો: સાગરોપમમ્ - અધિકમ્ ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- અસુરકુમારના [દક્ષિણાર્ધાધિપતિ ચમર] ઇન્દ્ર ની [સ્થિતિ] સાગરોપમ [છે. અને ઉત્તરાર્ધાધિપતિ બલી] ઇન્દ્ર ની સાગરોપમ થી કંઈક અધિક [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે] [અર્થાત્ ચમરેન્દ્ર નું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમ છે બલીન્દ્રનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમ થી કંઈક અધિક છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અસુરેન્દ્રયો: - અસુરકુમાર બંને ઇન્દ્રો નું

સાગરોપમમ્ - સાગરોપમ અધિકં ચ- સાગરોપમ થી કંઈક અધિક

□ [6] અનુવૃત્તિ:- ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિ. સૂત્ર: ૪:૨૦ ભવનેષુ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર ભવનપતિ ના પ્રથમભેદની સ્થિતિ જણાવે છે

- પૂર્વ ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદ કહેલા છે તે મુજબ પ્રથમ ભેદ અસુરકુમાર નો છે.

[જુઓ સૂત્ર ૪:૧૧ ભવનવાસિનોઽસુર.]

- ભવનપતિ નિકાયના દરેક ભેદોના બે-બે ઇન્દ્રો કહ્યા [જુઓ સૂત્ર ૪:૬ પૂર્વયોદ્વીન્દ્રા:]

- તદનુસાર અસુરકુમાર બે ઇન્દ્રો થશે (૧) ચમરેન્દ્ર (૨) બલીન્દ્ર

* દિગમ્બર આશ્વાયમાં આ સૂત્ર કંઈક જૂદી રીતે ગોઠવેલ છે

-ચમરેન્દ્ર એ દક્ષિણાર્ધ અસુરકુમાર નો અધિપતિ છે.

-બલીન્દ્ર એ ઉત્તરાર્ધ અસુરકુમાર નો અધિપતિ છે.

- અધિપતિ એટલે ઇન્દ્ર તે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે.

આટલી ભૂમિકા પછી તેઓની સ્થિતિ અર્થાત્ આયુષ્યના પ્રમાણને જણાવેલ છે તે મુજબ (૧) દક્ષિણાર્ધ-અધિપતિ એવા ચમરેન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમનું કહેલું છે.

(૨) ઉત્તરાર્ધ-અધિપતિ એવા બલીન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમ થી કંઈક

અધિક કહ્યું છે.

❖ **અસુરેન્દ્રયો:-** અસુર+ઇન્દ્ર+ઓસ્ એમ ત્રણ વસ્તુ વિચારવી પડશે

-અસુર અસુરકુમાર ભવનપતિ નિકાયનો પ્રથમ ભેદ

-ઇન્દ્ર અધિપતિ અસુરકુમારનો ઇન્દ્ર અર્થાત્ અસુરેન્દ્ર

-ઓસ્ દ્વિવચન દર્શક પ્રત્યેય છે.

અહીં સૂત્રકાર ને દક્ષિણ તથા ઉત્તર બંને દિશાના ઇન્દ્રો ને જણાવવા છે માટે દ્વિવચન થકી નિર્દેશ કરેલ છે.

❖ **સાગરોપમ--** એક પ્રકારની સંખ્યા સૂચવતુ માપ છે જેની વ્યાખ્યા પૂર્વે સૂત્ર ૩:૧૭ નૃસિંહી. માં કરાવેલી છે.

❖ **અધિકં ચ-** અધિક શબ્દ કોઈકના સંદર્ભમાં છે તેમ સૂચવે છે.

તેનો અર્થ સાગરોપમ થી કંઈક અધિક એવો સમજવો

-આ રીતે સ્થિતિ બે છે. સાગરોપમ અને સાધિક સાગરોપમ. ઇન્દ્રે પણ બે છે ચમર અને બલી. તેથી અનુક્રમ સંબંધ જોડી દઈને અસુરની સાગરોપમ, બલીની સાધિક સાગરોપમ સ્થિતિ કહી.

❖ **વિશેષ:-**

(૧) “ઇન્દ્રોની સ્થિતિ” એમ કહેવાથી દેવોની પણ આ સ્થિતિ સમજી લેવી

જુઓ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૫

(૨) દેવીની સ્થિતિ વિશે ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ નથી પણ ટીકામાં આંશિક ઉલ્લેખ છે તેથી અમે ગ્રન્થાન્તરથી દેવીની સ્થિતિને અહીં જણાવેલ છે.

અસુરકુમારની દક્ષિણ તરફની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ-૩૫૫ પલ્યોપમ.

અસુરકુમારની ઉત્તર તરફની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ-૪૫૫ પલ્યોપમ.

નાગકુમારાદિ નવની દક્ષિણ તરફની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ-૧૫૫ પલ્યોપમ.

નાગકુમારાદિ નવની ઉત્તર તરફની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કંઈકન્યુન ૧ પલ્યોપમ

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ **આગમ સંદર્ભ:-** અસુરકુમારાણાં ભંતે દેવાણં કેવદ્વિં પળ્લતા ?
ગોયમા...ઉકકોસેણ સાદ્રેગં સાગરોવમં ❖ પ્રજ્ઞા. પ. ૪.સૂ. ૧૫-૧૩

☆ **અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-**

(૧) દેવાયુ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૫ (૨) દેવી-આયુ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૬

(૩) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ-ભાગ-૨ યંત્ર વિભાગ-યંત્ર:૩

□ [9] પદ:-

- (૧) અસુરના વળી ઇન્દ્ર દક્ષિણ એક સાગર ભોગવે
ઉત્તર તણાવળી ઇન્દ્ર ભોગો અધિક સાગર ભોગવે
- (૨) એક સાગરોપમા ચમરની, બલિની કંઈક અધિક તેથી
બાકી નવ દક્ષિણાર્ધ ઇન્દ્રની પલ્યોપમ છે દોઢ વળી
પોણાબે પલ્યોપમ આયુ સ્થિતિ ઉત્તરાર્ધ ઇન્દ્રોની
આ ઉત્કૃષ્ટીકીન્તુ જઘન્ય વર્ષો છે દશ હજારની.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- અહીં આયુ સ્થિતિનું વર્ણન માત્ર છે. તેથી તમામ દેવોની આયુ સ્થિતિ ને આશ્રીને નિષ્કર્ષ તારવવા-સૌથી છેલ્લે નિષ્કર્ષ મુકેલ છે

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૩૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- જેમ સ્થિતિ સૂત્ર એ ચારે નિકાયના દેવોની સ્થિતિ વર્ણવવા માટેનું અધિકાર સૂત્ર હતુ, તે રીતે આ સૂત્ર પણ વૈમાનિક નિકાયના દેવોની સ્થિતિ નું વર્ણન કરવાને માટે પ્રસ્તાવનારૂપ સૂત્ર છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-સૌધર્મ - આદિષુ યથાક્રમમ્

□ [4] સૂત્રસાર:- સૌધર્મ આદિ દેવલોકના દેવોની સ્થિતિ] અનુક્રમે [નીચેના સૂત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ છે] [અર્થાત્ સૌધર્માદિ સર્વે વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન ક્રમશઃ હવે પછીના સૂત્રોમાં કરવામાં આવેલ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સૌધર્માદિષુ- સૌધર્મ નામે પહેલા દેવલોક થી આરંભીને અનુત્તર પર્યન્ત યથાક્રમમ્- અનુક્રમે

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્થિતિ: ૪:૨૯

□ [7] અભિનવટીકા:- આ એક અધિકાર અથવા પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર છે

- આ સૂત્ર થી [૪:૩૩ થી] આરણાચ્યુતાદૌ. સૂત્ર ૪:૩૮ સુધી ક્રમશઃ વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અધિકાર ચાલે છે.

-સૌધર્મકલ્પ થી શરૂ કરી બારે દેવલોક, નવેત્રૈવેયક અને છેક પાંચમાં અનુત્તર એવા સર્વાર્થ સિદ્ધ પર્યન્તના દેવની સ્થિતિનું વર્ણન હવે કરાશે.

-આ વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું છે.

* દિગમ્બર આન્યાયમાં સૂત્ર ૪:૩૩, ૩૪, ૩૫ ત્રણેનો સમન્વય કરી એક સૂત્ર બનાવી દીધેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- વૈમાણિયાણં કાલ ઠિઙ્ઙ પ્રજ્ઞા.પ.૪-સૂ.૧૦૨-૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૪ થી ૪:૩૮ - વૈમાનિક - સ્થિતિ

□ [9] પદ્ય:- બંને પદ્યકર્તાએ આ સૂત્રનું કોઈ સ્વતંત્ર પદ્ય બનાવેલ નથી.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આયુ-સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે નિષ્કર્ષ રજૂ કરેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૩૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવા માટે સૂત્રની રચના કરવામાં આવી છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *સાગરોપમે

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- સ્પષ્ટ છે.

□ [4] સૂત્રસાર:- [સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] બે સાગરોપમ છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સાગરોપમે-બે સાગરોપમ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯

(૨) સૌધર્મીદિષુ. ૪:૩૩

□ [7] અભિનવદીકા:- સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવા સિવાય કોઈ વિશેષતા આ સૂત્ર રહેતી નથી.

✱ સાગરોપમે-સાગરોપમ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે અ.૩-સૂ.૧૭ માં કહી છે

-અહીં દ્વિવચનાન્ત એવા સાગરોપમ શબ્દના પ્રયોગથી જ બે સાગરોપમ એવો અર્થ કરાયો છે.

☆ આ વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું છે. જધન્ય સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૩૯ માં કહેવાશે

☆ આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઇન્દ્ર કે સામાનિક દેવોની અપેક્ષાએ સમજવાની રહે છે. બીજા દેવોની સ્થિતિ જધન્ય થી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની વચ્ચે અનેક ભેદ રૂપે હોય છે.

☆ સૌધર્મ કલ્પમાં દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ:-

(૧) પરિગૃહીતા દેવી-સાત પલ્યોપમ

(૨) અપરિગૃહીતા દેવી-પચાસ પલ્યોપમ

☆ પ્રતર દીઠ આયુષ્ય:-

વૈમાનિકોને આશ્રીને કુલ ૬૨ પ્રતર કહેલા છે જમાંના ૧૩ પ્રતર સૌધર્મ તથા ઇશાનના છે.

જો કે સૌધર્મ અને ઇશાન બંનેના ૧૩-૧૩ પ્રતરો છે. છતાં સૌધર્મ અને ઇશાન બંને મળીને એક વલયાકાર સ્વરૂપે રહેતા હોવાથી તે બંને ભેળા મળીનેજ એક પ્રતર ગણવામાં આવે છે. તેથી કહેવાય ૧૩-૧૩ પ્રતર પણ બંને મળીને પણ પ્રતર સંખ્યા

૧૩ જ ગણાય છે ૨૬ ની નહીં.

સૌધર્મકલ્પના ૧૩ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું યંત્ર

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
સાગરોપમ સ્થિતિ	$\frac{1}{13}$	$\frac{2}{13}$	$\frac{3}{13}$	$\frac{4}{13}$	$\frac{5}{13}$	$\frac{6}{13}$	$\frac{7}{13}$	$\frac{8}{13}$	$\frac{9}{13}$	$\frac{10}{13}$	$\frac{11}{13}$	$\frac{12}{13}$	$\frac{13}{13}$

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં સૌધર્મકલ્પના પ્રત્યેક પ્રતરે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું માપ સાગરોપમમાં જણાવેલ છે.

જેમ કે પ્રથમ પ્રતરે ૨/૧૩ સાગરોપમની દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

-અહીં જેટલા પ્રતર એટલા ભાગ કરવાના હોવાથી છેદમાં ૧૩ લીધા છે. અને કુલ સાગરોપમ બે હોવાથી ભાગમાં ૨ ની સંખ્યા મુકી છે. તેથી ૨/૧૩ થયા છે. પછી પ્રત્યેક પ્રતરની સંખ્યા મુજબનો ગુણાંક લીધો છે. જેમકે પ્રતર ત્રીજું ૨/૧૩ X ૩ = ૬/૧૩ થયા એ રીતે-

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૪ નો આગમ પાઠ સૂત્ર ૪:૩૯ માં સાથે સાથે આપેલ છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- જઘન્ય સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૩૯

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:-

(૧) સૌધર્મદેવો ની સ્થિતિ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૧૨

(૨) સૌધર્મ દેવીની સ્થિતિ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૧૭

(૩) સૌધર્મ કલ્પે પ્રતર સંખ્યા બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૧૮

(૪) સૌધર્મ કલ્પે પ્રતર દીઠ આયુ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૨૦-૨૧

(૫) સૌધર્મ કલ્પે પ્રતર દીઠ આયુ ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ ૨૬ શ્લોક ૫૩૧ થી ૫૩૭

□ [9] પદ્ય:- બંને હવે પછીના સૂત્ર માં મુકેલું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૪:૩૯ થી સ્થિતિ વિષયક વર્ણન જ ચાલુ છે સ્થિતિ સિવાય કોઈ વિષયની સ્પર્શના ન હોવાથી નિષ્કર્ષ પણ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે એક સાથેજ કહેવાયો છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૩૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી ઇશાન કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *અધિકે ચ

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- સ્પષ્ટ છે.

□ [4] સૂત્રસાર:- [ઇશાન કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ બે સાગરોપમ કરતા કંઈક] અધિક છે.

* દિગમ્બર પરંપરામાં સૂત્ર ૪:૩૩, ૪:૩૪ અને ૪:૩૫ નું એક સંયુક્ત સૂત્ર બનાવાયેલું છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અધિકે ચ- કંઈક અધિક

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્થિતિ ૪:૨૧

(૨) સૌધર્મીદિષુ. થી આદિ શબ્દ થકી ઇશાનકલ્પ લેવો

(૩) સાગરોપમે - ૪:૩૪

□ [7] અભિનવટીકા:- ઇશાન કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવા સિવાય સૂત્રમાં અન્ય કોઈ વિશેષ હકીકત નું વર્ણન નથી.

❖ અધિકે ચ-દ્વૈ સાગરોપમે કિયતાઽપિ વિશેષણ અધિકે

— બે સાગરોપમ કરતાં કંઈક વિશેષ અધિક સ્થિતિ જણાવે છે.

— અહીં અધિકે એવું જે દ્વિ વચન છે તે સાગરોપમ ના સંબંધ થી સમજવું કેમ કે પૂર્વ સૂત્રની બે સાગરોપમ સ્થિતિ ની અહીં અનુવૃત્તિ છે.

☆ સૂત્રક્રમ સામર્થ્યથી અહીં ઈશાન કલ્પ નું પ્રહણ કરેલ છે. કેમ કે પૂર્વ સૌધર્મીદિષુ યથાક્રમમ્ એવું અધિકાર સૂત્ર છે અને સૂત્ર ૪:૨૦ માં સૌધર્મશાન. ના ક્રમાનુસાર બીજા ક્રમે ઇશાન કલ્પ જ આવે

☆ અહીં પણ સાધિક બે સાગરોપમની સ્થિતિ ઇન્દ્ર તથા સામાનિક દેવને આશ્રીને સમજવી બાકીના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય થી ઉત્કૃષ્ટ ની મધ્યમાં જૂદી જૂદી હોય છે.

☆ આ વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું છે જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન હવે પછીના સૂત્ર ૪:૩૧ માં કહેવાશે.

☆ દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઇશાન કલ્પમાં

(૧) પરિગૃહીતા દેવી ની સ્થિતિ - ૮ પલ્લોપમ

(૨) અપરિગૃહીતા દેવી ની સ્થિતિ-૫૫ પલ્લોપમ

☆ ઇશાનકલ્પના દેવોનું પ્રતર મુજબ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

વૈમાનિકોને આશ્રીને કુલ-૬૨ પ્રતરો કહ્યા છે તેમાં ૧૩ પ્રતર ઇશાન કલ્પમાં રહેલા છે.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ સૌધર્મ તથા ઇશાન બંનેમાં ૧૩-૧૩ પ્રતર અલગ છે તો પણ કુલ ગણતરી ૨૬ પ્રતરની નથી થતી-૧૩ પ્રતર ની જ થાય છે કેમ કે સૌધર્મ તથા ઇશાન બંને અર્ધવલયાકાર છે તે બંને મળીને એક વલય રચાય છે તેથી પ્રતરની ગણતરી પણ અડધાને બદલે એક સાથે કરાતા ૧૩-વલય રૂપ ૧૩-પ્રતરજ ગણ્યા છે.

ઇશાનકલ્પના ૧૩ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
સાગરોપમ	$\frac{3}{13}$	$\frac{4}{13}$	$\frac{5}{13}$	$\frac{6}{13}$	$\frac{10}{13}$	$\frac{12}{13}$	$\frac{1}{13}$	$\frac{2}{13}$	$\frac{3}{13}$	$\frac{4}{13}$	$\frac{5}{13}$	$\frac{6}{13}$	$\frac{7}{13}$
સ્થિતિ													૨

સૌધર્મકલ્પ મુજબ જ આ કોષ્ટક બનેલું છે તેમાં વિશેષ એટલો ખ્યાલ રાખવો કે દરેક પ્રતરે કંઈક અધિક સમજવું જેમ કે:-

પહેલા પ્રતરે ૨/૧૩ સાગરોપમ થી કંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

બીજા પ્રતરે ૪/૧૩ સાગરોપમ થી કંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
ત્રીજા પ્રતરે ૬/૧૩ સાગરોપમ થી કંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
એ રીતે તેર પ્રતરમાં સમજી લેવું.

❑ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો સંદર્ભ સૂત્ર ૪:૩૮ની સાથે અપાયો છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૯ અપરા. ઇશાનકલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ઇશાન દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૨

(૨) ઇશાન દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૭

(૩) ઇશાન કલ્પે પ્રતર સંખ્યા સ્થિતિ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૮

(૪) ઇશાન કલ્પે પ્રતર દીઠ આયુ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૨૦-૨૧

(૫) ઇશાન કલ્પે પ્રતર દીઠ આયુ ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ સર્ગ:૨૬ શ્લોક ૫૩૧ થી ૫૪૦

❑ [9]પદ્ય:-

-૧ સૌધર્મ કલ્પે ઇન્દ્રનું વળી આયુ બે સાગર તણું

ઇશાન કલ્પે અલ્પઅધિકે, આયુ બે સાગર ગણું

-૨ જઘન્ય એક પલ્યોપમ પ્રથમે ઉત્કૃષ્ટી બે સાગરની

બીજે પ્રથમથી વધુ કંઈક છે ઉત્કૃષ્ટી પણ તે રીતની

❑ [10]નિષ્કર્ષ:- સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ આપેલ છે.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૩૬

❑ [1]સૂત્રહેતુ:- સાનત્કુમાર કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને જણાવવાનો છે.

❑ [2]સૂત્ર:મૂળ:- *સપ્તસાનત્કુમારે

❑ [3]સૂત્ર:પૃથક્:- સપ્ત સાનત્કુમારે [સ્પષ્ટ છે]

❑ [4]સૂત્રસાર:- [ત્રીજા] સાનત્કુમાર કલ્પમાં [દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] સાત [સાગરોપમ ની છે].

❑ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

સપ્ત - સાત, એક પ્રકારની સંખ્યા છે

સાનત્કુમારે-સાનત્કુમાર કલ્પમાં

❑ [6]અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯

(૨) સૌધર્મીદિષુ યથાક્રમમ્ ૪:૩૩ થકી ત્રીજો ક્રમ

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં સૂત્ર ૩૬ અને ૩૭ ને બદલે એકજ સૂત્ર ક્રમ:૩૦ માં મુકેલ છે.

(૩) સાગરોપમે ૪:૩૪ સાગરોપમ શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર માં ફક્ત સાનત્કુમાર કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવેલી છે અન્ય કોઈ હકીકતનું નિરૂપણ થયું નથી.

❖ સપ્ત:- સાત અહીં સપ્ત શબ્દ સાથે પૂર્વસૂત્રના સાગરોપમ શબ્દની અનુવૃત્તિ જોડવાની છે. તેથી સપ્તસાગરોપમાણિ એવું પદ બનશે. જેનો અર્થ સાત સાગરોપમ કર્યો છે. બીજું-આ શબ્દ સ્થિતિનું વિશેષણ છે. તેથી અહીં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમની છે તેમ સમજવું

❖ પ્રશ્ન:- પૂર્વસૂત્રમાં સાગરોપમે હતું અહીં સાગરોપમાણિ કેવી રીતે થયું?

-અર્થવશાત્ વિષકિત પરિણામ: એ ન્યાય મુજબ પૂર્વ સૂત્રમાં સાગરોપમ શબ્દ દ્વિ વચનાન્ત હતો તે આ સૂત્રમાં બહુવચનાન્ત થયો છે.

❖ સાનત્કુમાર:- યથાક્રમે એક એક કલ્પ ની સ્થિતિ જણાવવાની હોવાથી આ સૂત્રમાં ક્રમાનુસાર ત્રીજા સાનત્કુમાર કલ્પની સ્થિતિ વર્ણવેલી છે.

☆ અહીં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટી છે જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન પછીના સૂત્ર:૪૦ માં છે.

☆ આ સ્થિતિ ઇન્દ્ર તથા સામાનિકની સમજાવી અન્ય દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય થી ઉત્કૃષ્ટ મધ્યે અનેક ભેદ કહેલી છે

☆ સાનત્કુમાર કલ્પમાં દેવીનું અસ્તિત્વ નથી માટે દેવીના આયુષ્ય સંબંધિ વિચારણા પણ અહીં કરવાની રહેતી નથી.

❖ સાનત્કુમાર નું આયુષ્ય પ્રતરની સંખ્યાનું સાર:-

- સાનત્કુમાર નું આયુષ્ય પ્રતરની સંખ્યા ૧૨ કહી છે અહીં પણ સૈધર્મ કલ્પની માફક જ વિચારણા કરવાની છે.

કેમ કે સાનત્કુમાર કલ્પે ૧૨-પ્રતર છે. અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં પણ પ્રતર સંખ્યા બારની જ છે તો પણ ગ્રન્થકાર આ બંને કલ્પ મળીને ૧૨-પ્રતર જ જણાવે છે ૨૪-પ્રતર સંખ્યા જણાવતા નથી.

-અર્ધચંદ્રાકાર આકૃતિને લીધે બંનેમાં ૧૨ પ્રતર હોવા છતાં વર્તુળાકૃતિ એક જ બનતી હોવાથી અલગ અલગ-૧૨ પ્રતર ન ગણતા એક સાથે જ ગણેલ છે. તેમજ તેની સ્થિતિનું વર્ણન પણ સાથેજ કરેલ છે.

ગણતરી પદ્ધતિ:-

(૧) સાનત્કુમારની જઘન્ય સ્થિતિ ૨-સાગરોપમની છે, કેમકે પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે પછીના કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવાય જે વાત સૂત્રકાર હવે પછીના સૂત્ર:૪૨ પરત: પર્વત: પૂર્વા પૂર્વાગ્નન્તરા સૂત્ર માં જણાવવાના છે.

(૨) આ રીતે ગણતરી કરતા પ્રથમ પ્રતરથી બારમાં પ્રતર મધ્યે બે-સાગરોપમ થી સાત-સાગરોપમની વચ્ચેની આયુ સ્થિતિ ગણવી પડે

(૩) બારમા પ્રતરે તો સાત સાગરોપમ આયુ થવાનું જ છે

(૪) બાર પ્રતર ની સંખ્યા મુજબ ૧૨ છેદ કરીને ગણીએ તો

— ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમની છે

— જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે

— સાત માંથી બે સાગરોપમ બાદ કરીએતો પાંચ નો એક ભાગ આવે

— તેથી પહેલો ભાગ ૫ અને છેદ ૧૨ લેતા ૫/૧૨ નો પ્રથમ ભાગ

— દરેક પ્રતરના અંક સાથે ૫/૧૨ ને ગુણતા પ્રતર મુજબની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અંક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. - જેમ કે

$$૧ \times ૫/૧૨ = \text{પ્રથમ પ્રતરે } ૫/૧૨ \text{ થયા}$$

$$૨ \times ૫/૧૨ = \text{બીજા પ્રતરે } ૧૦/૧૨ \text{ થયા}$$

$$૩ \times ૫/૧૨ = \text{ત્રીજા પ્રતરે } ૧૫/૧૨ \text{ થયા}$$

એ રીતે પ્રત્યેક પ્રતરે ગુણાકાર કરીને જે અંક શોધવામાં આપેલ છે તેની સંખ્યા ગણતરી અહીં એક કોષ્ટક દ્વારા રજૂ કરી છે.

સાનત્કુમાર કલ્પના પ્રત્યેક પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ આયુ સંબંધિ કોષ્ટક

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
સાગરોપમ સ્થિતિ	૨ ^૫ / _{૧૨}	૨ ^{૧૦} / _{૧૨}	૩ ^{૧૫} / _{૧૨}	૩ ^{૨૦} / _{૧૨}	૪ ^{૨૫} / _{૧૨}	૪ ^{૩૦} / _{૧૨}	૪ ^{૩૫} / _{૧૨}	૫ ^{૪૦} / _{૧૨}	૫ ^{૪૫} / _{૧૨}	૬ ^{૫૦} / _{૧૨}	૬ ^{૫૫} / _{૧૨}	૭

આ રીતે સાનત્કુમાર કલ્પના પ્રત્યેક પ્રતરે દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુ ના પ્રમાણને ગ્રન્થકારો જણાવે છે. જે સ્વરૂપ અમે બૃહત્ સંગ્રહણી તથા ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશના આધારે જણાવેલ છે.

□ [૮] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ સૂત્ર ૪:૪૦ સાગરોપમે માં જુઓ

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

જઘન્ય સ્થિતિ-સૂત્ર ૪:૪૦ સાગરોપમે

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૨

(૨) પ્રતર સંખ્યા બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૮

(૩) પ્રતર દીઠ આયુ સ્થિતિ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૨૩-૨૪

(૪) પ્રતર દીઠ આયુ સ્થિતિ ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ ૨૭ શ્લોક-૪૬

□ [૯] પદ્ય:- સૂત્ર:૩૬-૩૭ નું સંયુક્ત પદ્ય:-

(૧) સાનત્કુમારે સાત સાગર કલ્પ ત્રીજે સુણતા

માહેન્દ્ર કલ્પે સાત સાગર અલ્પ અધિકે માનતા

(૨) જઘન્ય ત્રીજાની બે છે એ ઉત્કૃષ્ટી વળી સાત રહી

ચોથામાં છે જઘન્યને ઉત્કૃષ્ટી પણ કંઈક વધુ ગણી

□ [૧૦] નિષ્કર્ષ:- આ પૂર્વે કથન કર્યા મુજબ અહીં માત્ર સ્થિતિના વર્ણનનો અધિકાર જ ચાલે છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ વિશેષતાનું નિરૂપણ ન હોવાથી અલગ અલગ નિષ્કર્ષ તારવવાને બદલે સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે જ નિષ્કર્ષ મૂકેલ છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૩૭

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- ત્રીજા માહેન્દ્ર દેવલોક થી લઈને દશમા પ્રાણત દેવલોક સુધીના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવાના હેતુ થી આ સૂત્રની રચના કરવામાં આવેલી છે.

❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશમિરઘિકાનિ ચ

❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્-વિશેષ - ત્રિ - સપ્ત - દશ - એકાદશ - ત્રયોદશ - પચ્ચદશભિઃ અધિકાનિ ચ

❑ [4] સૂત્રસાર:- [માહેન્દ્ર થી આરણ-અચ્યુત પર્યન્ત અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] સાત સાગરોપમ થી કંઈક વિશેષ, દશ સાગરોપમ, ચૌદ સાગરોપમ, સત્તર સાગરોપમ, અઠાર સાગરોપમ, વીસ સાગરોપમ, બાવીસ સાગરોપમ છે. [તે આ રીતે:-]

માહેન્દ્ર કલ્પે- અધિક ૭ સાગરોપમ,

બ્રહ્મલોક કલ્પે- ૧૦ સાગરોપમ

લાંતક કલ્પે- ૧૪ સાગરોપમ,

મહાશુક કલ્પે- ૧૭ સાગરોપમ

સહસ્રાર કલ્પે- ૧૮ સાગરોપમ

આનન્ત પ્રાણત કલ્પે ૨૦ સાગરોપમ

આરણ-અચ્યુત (બંને) કલ્પે- ૨૨

સાગરોપમ-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

વિશેષ - વિશેષ [સાધિક સાત]

ત્રિ - ત્રણ [દશ]

સપ્ત- સાત - [ચૌદ]

દશ - દશ [સત્તર]

એકાદશ- અગીયાર [અઠાર]

ત્રયોદશ- તેર [વીસ]

પચ્ચદશભિઃ - પંદર (થી) [બાવીસ]

અધિકાનિ - અધિક

[નોંધ:- ચ અવ્યવ થકી ઉપરના સાત સાગરોપમની અનુવૃત્તિ અહીં આવતી હોવાથી- વિશેષાદિ સાતે શબ્દો સાથે તે જોડાશે-પરિણામે સાધિક સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ વગેરે અર્થો કૌંસમાં મુકેલા છે.

❑ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯

(૨) સાગરોપમે ૪:૩૪

(૩) સપ્તસાનત્કુમારે ૪:૩૬ થી સપ્ત

(૪) સૌધર્મોદિષુ યથાક્રમમ્ ૪:૩૩ મુજબ કમાનુસાર ચોથા થી બારમો કલ્પ અહીં

પ્રહણ કરવો

❑ [7] અભિનવટીકા:- ચોથા કલ્પથી બારમાં કલ્પ સુધીની સ્થિતિને વર્ણવતુ એવું આ સૂત્ર થોડી અલગ શૈલી થી લખાયેલું હોવાથી સૂત્રસાર લખતી વખતે બધાં કલ્પની સ્થિતિને સીદોસીધી જ વર્ણવી દીધી છે. કેમ કે સૂત્રનો અક્ષરસઃ અર્થ સમજવો થોડો કઠીન છે.

પરંતુ અહીં અભિનવટીકા કરતી વખતે એક એક શબ્દ તથા ક્રમને સૂત્ર શૈલી થી તથા

*દિગમ્બર આત્માપમાં ત્રિસપ્તનવૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશમિરઘિકાનિ તુ ૪:૩૧ એ રીતે પાઠ છે.

અર્થ પ્રધાનતાથી એમ બંને રીતે છુટા પાડેલ છે.

❖ કલ્પની અનુવૃત્તિ:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્ર ૩૪, ૩૫માં સ્થિતિ જણાવી છે કલ્પનો નામનિર્દેશ કર્યો નથી.

-સૂત્ર ૩૬ માં સાનત્કુમારના નામ નિર્દેશ સહીત સ્થિતિને કહેલી છે.

-ફરી આ સૂત્રમાં માત્ર સ્થિતિનો અનુક્રમ મુકેલ છે. પણ કલ્પનું વર્ણન કરેલ નથી.

❖ આ ત્રણે મુદ્દા ધ્યાનમાં લઈને સંકલિત વિગત અહીં રજૂ કરી છે

- પ્રથમતો પૂર્વસૂત્ર [૪:૩૩]ની અનુવૃત્તિ લીધી- સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ તેથી સૌધર્મ વગેરે કલ્પોની સ્થિતિનું વર્ણન છે. તેનકુકી થયું

-સૂત્ર ૪:૨૦ ના નિર્દિષ્ટ ક્રમાનુસાર સૌધર્મ આદિ કલ્પો નો ક્રમ ગ્રહણ કરીએતો- સૌધર્મ પછી ઇશાન પછી સાનત્કુમાર ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાઈ ગઈ છે.

- બાકી નવ કલ્પોની સ્થિતિ વર્ણવવાની છે.

- પરંતુ અહીં વિશેષ ત્રિ સપ્ત વગેરે સાત સ્થિતિ જ જણાવેલી છે.

- પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ આનત-પ્રાણત નો એક ઇન્દ્ર છે અને આરણ-અચ્યુત નો પણ એક ઇન્દ્ર છે તેથી જ ત્યાં આનતપ્રાણતયોઃ અને અઆરણાચ્યુતયોઃ એમ અલગ અલગ બે જોડકાં દર્શાવેલા છે.

- સૂત્રકારે જૂદા જૂદા સૂત્રોમાં આ જોડકાંનો જોડકાં તરીકે જ ખ્યાલ રાખી સૂત્ર રચના કરી છે.

- અહીં પણ નવ-દશ કલ્પની એક સ્થિતિ અને અગિયાર-બાર કલ્પની એક સ્થિતિ એ રીતે ગ્રહણ કરીએ તો આપોઆપ સાતે સ્થિતિનો ક્રમ ગોઠવાઈ જશે.

જેમ કે-માહેન્દ્ર ચોથો કલ્પ તેની સ્થિતિ સાધિક સાગરોપમ

બ્રહ્મલોક પાંચમોકલ્પ તેની સ્થિતિ દશસાગરોપમ એ રીતે અનુક્રમે લાંતક, મહાશુક , સહસ્રાર, આનત-પ્રાણત, આરણ-અચ્યુતની સ્થિતિ- ૧૪-૧૭-૧૮-૨૦-૨૨ થશે

❖ સ્થિતિ:- આ અધિકાર સૂત્રની અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવાથી અહીંપણ વિશેષ-ત્રિ-સપ્ત વગેરે ને આધુષ્યના પ્રમાણ સૂચક સંખ્યાવાચી વિશેષણો જ સમજવા

❖ સાગરોપમ:- સાગરોપમ શબ્દની પણ અનુવૃત્તિ ચાલે જ છે તેથી અહીં ત્રિ-સપ્ત-દશ વગેરે શબ્દ સાગરોપમ સાથે શબ્દને જોડી દીધેલ છે. અર્થાત ત્રિ-સાગરોપમાણિ, સપ્તસાગરોપમાણિ વગેરે.

સપ્ત શબ્દ ની અનુવૃત્તિ:- અહીં સૂત્રકારે એક વિશેષતા મૂકી છે કે સ્થિતિ, સાગરોપમ વગેરે શબ્દની સાથે પૂર્વ સૂત્ર ૪:૩૬ થી આ સપ્ત શબ્દની પણ અનુવૃત્તિ લીધેલી છે.

❖ અધિકાનિ:- સૂત્રને સમજવા સર્વ પ્રથમ આ અધિક શબ્દને જાણવો આવશ્યક છે કેમ કે તે પૂર્વના તમામ પદ સાથે સંકડાયેલ છે.

જેમ કે વિશેષ - અધિકાનિ, ત્રિભિઃ અધિકાનિ

સપ્તભિઃ અધિકાનિ, દશભિઃ અધિકાનિ વગેરે

આ શબ્દ એવું સૂચવે છે કે પૂર્વે જે સાત સાગરોપમ સ્થિતિ કહી છે. તેના કરતા આ ત્રિ-સપ્ત વગેરે અધિક સ્થિતિ માહેન્દ્રાદિ કલ્પોની છે.

હવે તે કઈરીતે અધિક છે તે એક એક શબ્દના વ્યાખ્યાન થકી જોઈએ

[૧]વિશેષ:- માહેન્દ્ર કલ્પ ના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ સાત સાગરોપમ થી કંઈક વિશેષ (અધિક) છે.

[૨]ત્રિ:- બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ ત્રણ અધિક સાત સાગરોપમ છે. એટલે કે દશ સાગરોપમ છે.

[૩]સપ્ત:- છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ સાત સાગરોપમ અધિક સાત સાગરોપમ છે. અર્થાત્ ચૌદ સાગરોપમ છે.

[૪]દશ:- સાતમા મહાશુક કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ દશ સાગરોપમ અધિક સાત સાગરોપમ છે અર્થાત્ સતર સાગરોપમ છે.

[૫]एकादश :- આઠમા સહસ્રાર કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ અગિયાર સાગરોપમ અધિક સાત સાગરોપમ છે અર્થાત્ અઠાર સાગરોપમ છે

[૬]त्रयोदश :- નવમા આનત અને દશમા પ્રાણત કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ તેર સાગરોપમ અધિક સાત સાગરોપમ અર્થાત્ વીસ સાગરોપમ છે.

[૭]पञ्चदश :- અગીયારમા આરણ અને બારમા અચ્યુત કલ્પના દેવોના આયુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ પંદર સાગરોપમ અધિક સાત સાગરોપમ છે અર્થાત્ બાવીસ સાગરોપમ છે.

☆ અહીં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવી છે જઘન્ય સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૪૨ માં જણાવી છે.

માહેન્દ્ર કલ્પાદિ દેવોની પ્રતર મુજબ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ:-

[૧]ચોથો માહેન્દ્ર કલ્પ:- તેની પ્રતર સંખ્યા-૧૨

આ બાર પ્રતર સંખ્યા કહી તેથી ત્રીજા અને ચોથાની પ્રતર સંખ્યા ૨૪ સમજવાની નથી. પણ બંને અર્ધવર્તુળાકાર પ્રતર હોવાથી કુલ સંખ્યાજ ૧૨ પ્રતર સમજવી

માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની પ્રતર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
સાગરોપમ	$2\frac{4}{12}$	$2\frac{10}{12}$	$3\frac{1}{12}$	$3\frac{7}{12}$	$4\frac{1}{12}$	$4\frac{7}{12}$	$4\frac{11}{12}$	$5\frac{1}{12}$	$5\frac{7}{12}$	$5\frac{11}{12}$	$6\frac{1}{12}$	$6\frac{7}{12}$
સ્થિતિ												૭

અહીં જે સ્થિતિ જણાવી તે બધાંમાં કંઈક અધિક સ્થિતિ સમજવી. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રતરે $2\frac{4}{12}$ થી કંઈક અધિક, બીજા પ્રતરે $3\frac{1}{12}$ થી કંઈક અધિક સ્થિતિ એમ સમજવું

[૨] પાંચમો બ્રહ્મલોક કલ્પ-તેની પ્રતર સંખ્યા-૬

ત્યાં જઘન્ય સ્થિતિ ૭ સાગરોપમની છે [જે હવે પછી કહેવાશે] અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમની છે. તેથી $૧૦-૭=૩$ નો ભાગ અને પ્રતર-૬ હોવાથી છેદ:૬ થશે

બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની પ્રતર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬
સાગરોપમ સ્થિતિ	$૭\frac{૩}{૬}$	૮	$૮\frac{૩}{૬}$	૯	$૯\frac{૩}{૬}$	૧૦

[૩] છઠ્ઠો લાંતક કલ્પ- તેની પ્રતર સંખ્યા-૫

લાંતક કલ્પે જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમની છે [જે હવે પછી કહેવાશે] અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૪ સાગરોપમની છે. તેથી $૧૪-૧૦=૪$ નો ભાગ અને પ્રતર સંખ્યા: ૫ છે માટે છેદ: ૫ થશે.

લાંતક કલ્પના દેવોની પ્રતર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૦ $\frac{૧}{૫}$	૧૧ $\frac{૩}{૫}$	૧૨ $\frac{૨}{૫}$	૧૩ $\frac{૧}{૫}$	૧૪

[૪] સાતમો મહાશુક કલ્પ-તેની પ્રતર સંખ્યા - ૪

મહાશુક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૪ સાગરોપમની છે [જુઓ સૂત્ર:૪૨] અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમની છે તેથી ૧૭-૧૪=૩નો ભાગ, ૪ પ્રતર હોવાથી છેદ:૪ થશે

મહાશુક કલ્પના દેવોની પ્રતર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૪ $\frac{૩}{૪}$	૧૫ $\frac{૨}{૪}$	૧૬ $\frac{૧}{૪}$	૧૭

[૫] આઠમો સહસ્રાર કલ્પ - તેની પ્રતર સંખ્યા-૪

-સહસ્રાર કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ-૧૭ સાગરોપમ [જુઓ સૂત્ર:૪૨] અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ - ૧૮ સાગરોપમ તેથી ૧૮-૧૭=૧ નો ભાગ અને પ્રતર સંખ્યા-૪ છે માટે છેદ:૪ થશે

સહસ્રાર કલ્પના દેવોની પ્રતર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૭ $\frac{૧}{૪}$	૧૭ $\frac{૨}{૪}$	૧૭ $\frac{૩}{૪}$	૧૮

[૬] નવમો આનત-દશમો પ્રાણત કલ્પ- તેની પ્રતર સંખ્યા-૪

અહીં પણ પહેલા-બીજા દેવલોકની માફક આનતના-૪ પ્રતર અને પ્રાણતના પણ-૪ પ્રતર છે. પણ અર્ધવર્તુળાકૃતિ હોવાથી બંને ચાર-ચારને લીધે પૂર્ણ વલય થતું હોવાથી કુલ પ્રતર સંખ્યા-૪ કહી છે.

આનત કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાણત કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૮ $\frac{૧}{૪}$	૧૮ $\frac{૨}{૪}$	૧૮ $\frac{૩}{૪}$	૧૮	૧૮ $\frac{૧}{૪}$	૧૮ $\frac{૨}{૪}$	૧૮ $\frac{૩}{૪}$	૨૦

[૭] અગીયારમો આરણ-બારમો અચ્યુત કલ્પ-તેની પ્રતર સંખ્યા-૪ અહીં પણ ઉપરોક્ત નવમા-દશમા કલ્પની માફક જ ૪-૪ પ્રતર અલગ અલગ સમજી લેવા. પણ કુલ ૬૨ પ્રતરની ગણતરીમાં તો આ બંનેની સંયુક્ત ગણતરી ૪-પ્રતરની જ થશે.

આરણ કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

અચ્યુત કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
સાગરોપમ સ્થિતિ	૨૦ $\frac{૧}{૪}$	૨૦ $\frac{૨}{૪}$	૨૦ $\frac{૩}{૪}$	૨૧	૨૧ $\frac{૧}{૪}$	૨૧ $\frac{૨}{૪}$	૨૧ $\frac{૩}{૪}$	૨૨

❖ વિશેષ:-

-૧ ચારથી બારમા દેવલોકની જઘન્ય સ્થિતિ માટે સૂત્ર ૪:૪૨ જોવું

-૨ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો ઈન્દ્ર અને સામાનિક દેવોની હોય છે અન્ય દેવોની સ્થિતિ

જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટની મધ્યની હોય છે જે ઉપર પ્રતર અનુસાર જણાવેલી છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો સંદર્ભ સૂત્ર ૪:૪૨ માં જુઓ.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- જઘન્ય સ્થિતિ- સૂત્ર ૪:૪૨ પરત:પરત: પૂર્વ પૂર્વાનન્તરા

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ- બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૧૨ વિવરણ

(૨) પ્રતર સંખ્યા- બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૧૮ વિવરણ

(૩) પ્રત્યેક પ્રતરે સ્થિતિ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૨૩ થી ૩૪

(૪) પ્રત્યેક પ્રતરે સ્થિતિ ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ:૨૭ ને આધારે

□ [9] પદ્ય:-

(૧) દશસાગર બ્રહ્મ કલ્પે, લાંતકે ચૌદ જ કહ્યું.
શુક સત્તર સાગરેવળી, અઢાર સહસ્રારે કહ્યું
ઓગણીશ આનત વીશ પ્રાણત આરણ એકવીશથી
અચ્યુતમાંહિ આયું ગણવું સાગર બાવીશ થી

(૨) છે ચોથાની ઉત્કૃષ્ટીને પંચમ તણી જઘન્ય ગણી
છે પાંચમાની ઉત્કૃષ્ટી તેજ જઘન્યે છઠ્ઠાની
એમ આદશ દેવલોકે ગણવી ક્રમે જઘન્ય ને ઉત્કૃષ્ટી
બાવીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટી એમ બારમા તણી ગણી
પાંચમાની ઉત્કૃષ્ટી દશને છઠ્ઠાની ચૌદસાગર છે.
સાતમું સત્તર આઠમું અઢાર નવમું દસમું વીસ જ છે
ગ્યારમું બારમું બાવીસ છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટી જો
ઉત્કૃષ્ટી જે નિમ્ન સ્વર્ગની તે જઘન્ય ઉપરની હો.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સર્વ સૂત્રો થકી દેવોની ચારે નિકાયોના આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા જઘન્ય સ્થિતિનું જ વર્ણન છે. સ્થિતિ સિવાયનો કોઈ અન્ય વિશિષ્ટ મુદો સૂત્રમાં ભાષ્યમાં સમાવિષ્ટ થયો નથી તેથી આ સ્થિતિ પ્રકરણ સંબંધિત બધાં સૂત્રોનો નિષ્કર્ષ છેલ્લે એક સાથે જ આપેલ છે.

અધ્યાય : ૪- સૂત્ર: ૩૮

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- આસૂત્રની રચના થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ નવઐવેયક અને વિજયાદિ અનુત્તર વિમાનોના દેવોની સ્થિતિ જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*આરણાઽચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ પ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-આરણ - અચ્યુતાત્ - ઊર્ધ્વમ્ - એક - એકેન નવસુ પ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- આરણ-અચ્યુત ઉપર નવગ્રૈવેયક, ચાર વિજયઆદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધિમાં અનુક્રમે એક એક [સાગરોપમ થી અધિક સ્થિતિ છે]

અર્થાત્

[પહેલીગ્રૈવેયકે ૨સાગરોપમ, બીજાએ ૨૪, ત્રીજાએ-૨૫, ચોથીએ-૨૬, પાંચમીએ-૨૭, છઠ્ઠીએ-૨૮, સાતમીએ-૨૯, આઠમીએ-૩૦ અને નવમીગ્રૈવેયકે-૩૧ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ જાણવું]

[એજ રીતે વિજયાદિ ચારમાં ૩૨ અને સર્વાર્થ સિદ્ધિમાં ૩૩ સાગરોપમ આયુષ્ય જાણવું]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

આરણાઽચ્યુત - આરણ-અચ્યુતનામે અગીયારમો- બારમો કલ્પ
 ઊર્ધ્વમ્ ઉપર [૧૧-૧૨માં કલ્પની ઉપર] એક-એકેન- એક એકથી
 નવસુ-પ્રૈવેયકેષુ- નવગ્રૈવેયકોમાં ચ- અને
 વિજયાદિષુ- વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત ચારેમાં
 સર્વાર્થસિદ્ધે- સર્વાર્થ સિદ્ધિમાં

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯

(૨) સાગરોપમે-૪:૩૪ થી સાગરોપમ

(૩) વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશ. ૪:૩૭ થી અધિકાનિ

□ [7] અભિનવ ટીકા:- પૂર્વ સૂત્રોમાંથી સ્થિતિ, સાગરોપમ અને અધિકાનિ એ ત્રણ પદોની અનુવૃત્તિ થકી આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે

❖ સૂત્રના અર્થના સરળ સ્પષ્ટીકરણ માટે અહીં સર્વપ્રથમ સ્થિતિનું નિદર્શન કરેલ છે:-

☆ પહેલા સુદર્શનનામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૩ સાગરોપમ
☆ બીજા સુપ્રબુધ્ધ નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ
☆ ત્રીજા મનોરમ નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ
☆ ચોથા સર્વતોભદ્ર નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૬ સાગરોપમ
☆ પાંચમા વિશાલ નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૭ સાગરોપમ
☆ છઠ્ઠા સુમન નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ ૨૮ સાગરોપમ
☆ સાતમા સૌમનસ નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૯ સાગરોપમ
☆ આઠમા પ્રાતિકર નામક ગ્રૈવેયકમાં દેવોની	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમ

*દિગમ્બર પરંપરા અનુસાર આ સૂત્ર- આરણાચ્યુતાદ ધ્વમેકૈકેન નવસુપ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધૌ ચ એ પ્રમાણે છે.

☆ નવમા આદિત્ય નામક ત્રૈવેયકમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૧ સાગરોપમ

☆ વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત એ ચાર-

અનુત્તર વિમાનમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ- ૩૨ સાગરોપમ

☆ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ

❖ આ વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કરેલ છે જધન્ય સ્થિતિ વિષયક સૂચના હવે પછીના સૂત્ર માં અપાયેલી છે.

❖ વિજયાદિ ચાર અનુત્તર ની સ્થિતિ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા આ સૂત્રના ભાષ્યમાં ૩૨ સાગરોપમની જણાવે છે. તેમજ સૂત્ર ૪:૪૨ ના ભાષ્યમાં ૩૩ સાગરોપમ ની જણાવે છે.

-પ્રજ્ઞાપના નામતે આ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ કહી છે.

-સમવાયાંગના મતે જધન્ય સ્થિતિ ૩૨ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ છે.

-સૂત્ર ૪:૪૨ ના ભાષ્યના કૌંસમાં આપેલા પાઠ છે તેમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની જણાવી છે.

-બૃહત્ સંગ્રહણીમાં તો તદુવરિ ઇક્કિક્કમારોવે-એવો સ્પષ્ટ પાઠ છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ બે મત જણાય છે?

(૧) વિજયાદિ ચાર વિમાનોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-૩૨ સાગરોપમ છે.

(૨) અથવા વિજયાદિ ચારની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ છે.

☆ આ સંબંધમાં સિદ્ધસેનીય તથા હારિભદ્રીય બંને ટીકા કોઈ વિશિષ્ટ અભિપ્રાય પ્રગટ કરતી નથી માટે સૂત્ર તથા સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવેલ ઉત્કૃષ્ટ ૩૨-સાગરોપમ સ્થિતિ વિશે તેઓને કંઈ અસ્વીકાર્યતા હોય તેવું જણાતું નથી અર્થાત્ ૩૨-સાગરોપમ સ્થિતિ નો પાઠપણ યોગ્યજ છે.

તેમ છતાં ૩૩ સાગરોપમ વિશે સૂત્ર ૪:૪૨માં સમજ આપી છે.

❖ આરણ-અચ્યુત:- એવો જે સાથે નિર્દેશ છે ત્યાં એકવત્ ભાવ દેખાડાયો છે. તેથી આરણ થી ઉપર નવત્રૈવેયક છે અથવા અચ્યુત થી ઉપર નવ ત્રૈવેયક છે બંને માંથી કોઈને પણ ઉપલક્ષીને અર્થ નીકળી શકે છે

❖ ઉર્ધ્વમ્:- ઉપર-ઉપર. કેમ કે ચૌદ રાજલોકની વ્યાખ્યા વખતે આ વાત જણાવી જ છે કે બાર દેવલોક ઉપર ત્રૈવેયક છે. તેના ઉપર વિજયાદિ છે.

❖ એકૈકેન-એક એકથી આ શબ્દો પૂર્વના સાગરોપમ અધિકાનિ સાથે સંકડાયેલા છે તે આ રીતે:-

(૧) સાનત્કુમાર ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ છે.

(૨) તેને આધારે માનીને પછીના સૂત્ર ૪:૩૭ માં વિશેષત્રિસપ્ત વગેરે જે અધિકાનિ કહ્યું છે તે મુજબ છેલ્લી અચ્યુત સ્થિતિ પંદર થી અધિક અર્થાત્ ૨૨-સાગરોપમ કહી છે.

(૩) આ સૂત્રમાં એક-એક થી અધિક એવું સૂચવતા ૨૩-૨૪-૨૫ યાવત્ ૩૩-સાગરોપમ સુધીની સ્થિતિ જણાવી શક્યા છીએ

અ. ૪/૯

❖ **નવસુગ્રેવેયકેષુ :-** એવા વિધાનથી નવે ગ્રેવેયકમાં એક-એક સાગરોપમની સ્થિતિ ક્રમશઃ અધિક ગણેલી છે.

વિજયાદિષુ :- એવા સામાસિક શબ્દ (ચારે) વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત અને અપરાજિતમાં ફક્ત એક સાગરોપમની સ્થિતિજ અધિક ગણેલી છે. જો ચારેમાં એકએક નો ઉમેરો કરવો હોત તો વિજયાદિષુ ચતુર્સુ કહ્યું હોત. પણ તે સૂત્રકારને ઇષ્ટ નથી માટે એક સાગરોપમ ની જ વૃદ્ધિ થશે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૪૨ માં તેનો સાક્ષીપાઠ આપવામાં આવેલ છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- જઘન્ય સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૪૨ પરતપરતઃ પૂર્વાં.

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૧૨ વિવરણ

ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ- ગ્રેવેયક નવ-ગાથા ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૫ થી ૫૮૩

-વિજયાદિ અનુત્તર-ગાથા ૬૨૧, ૬૨૨

□ [9] પદ્ય:-

(૧) તેવીશ ચઉવીશ વળી પચ્ચીશ છવ્વીશને સત્યાવીશે
અઢ્યાવીશ ને ઓગણત્રીશ ત્રીશ ને એકત્રીશે
ગ્રેવેયકોના સ્થાન નવમાં આયુષ્ય એમ વધતું જતું
અધ્યાય ચોથે ભાષીયું તે સમજીએ સત્યજ બધું
વિજય આદિક ચાર સ્થાને આયું બત્રીશ સાગર
સર્વાર્થ સિધ્ધે પૂર્ણ થાતા કહું જઘન્યે હવે મુદા
સૂત્ર ભાવો કંઠ ધરતા પ્રમાદ-નિંદ તજો સદા

(૨) પહેલો ગ્રેવેયક જઘન્ય બાવીસ ત્રેવીસ ઉત્કૃષ્ટી
જઘન્ય એમ ક્રમે ઉત્કૃષ્ટી એકત્રીશ છે નવમાની
ચાર અનુત્તર વિમાને એમ જ જઘન્ય એકત્રીશગણી
છે ઉત્કૃષ્ટી બત્રીસ એની સર્વાર્થ સિધ્ધ એ તેત્રીસની

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સ્થિતિ પ્રકરણ ને અંતે આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય : ૪- સૂત્ર: ૩૯

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- સૌધર્મ અને ઇશાન એ બે કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિને જણાવવા ને માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રની રચના કરી છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *અપરાપત્યોપમમધિકં ચ

* દિગમ્બર આશ્નાય મુજબ અપરા પત્યોપમમધિકમ્ સૂત્ર છે.

□ [૩] સૂત્ર: પૃથક્-અપરા પલ્યોપમમ્ અધિકમ્ ચ

□ [૪] સૂત્રસાર:- [સૌધર્મ અને ઇશાનમાં] જઘન્ય સ્થિતિ [અનુક્રમે] ૧-પલ્યોલમ અને સાધિક એક પલ્યોપમ છે. [અર્થાત્ સૌધર્મ કલ્પે દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧-પલ્યોપમની છે અને ઇશાન કલ્પે દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧-પલ્યોલમ થી કંઈક અધિક છે.]

□ [૫] શબ્દજ્ઞાન:-

અપરા-જઘન્ય [આ શબ્દ સ્થિતિ નું વિશેષણ]

પલ્યોપમ-૧-પલ્યોલમ

અધિકં ચ-પલ્યોલમ થી કંઈક અધિક

□ [૬] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્-૪:૩૩ અધિકાર સૂત્ર

□ [૭] અભિનવટીકા:- સૂત્ર ૪:૨૩ થી ૪:૩૮ સુધી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવેલી છે.

-આ સૂત્ર થી આરંભીને જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન શરૂ થાય છે. તે વાતને જણાવવા જ સૂત્રકારે અપરા શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

☆ અપરા:- જઘન્યા, નિકૃષ્ટા इत्यर्थ

-જઘન્ય, ઓછામાં ઓછું આટલું આયુષ્ય તો હોય જ તેમ જણાવતા શબ્દને “જઘન્ય સ્થિતિ” કહે છે.

-☆ સ્થિતિ:- જો કે અપરા સાથે સ્થિતિ શબ્દ જોડેલ નથી પણ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ રૂપે તેને સ્વીકારેલ છે માટે અપરા સ્થિતિ કહ્યું છે.

-☆ યથાક્રમમ્:- આ પૂર્વે સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ સૂત્ર થકી ક્રમાનુસાર સૌધર્માદિને કહ્યા છે. તે સૂત્રની અનુવૃત્તિ મુજબ અહીં પણ પહેલો કલ્પ સૌધર્મ અને બીજો ઇશાન ગ્રહણ કરેલ છે.

✱ વિશેષ:-

(૧) સ્વોપજ ભાષ્યમાં પરા શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે

- પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટા અર્થાત્ “ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ” કે જેનું વર્ણન અત્યાર સુધીના સૂત્રોમાં કરવામાં આવેલું છે. હવે અપરા શબ્દ કહ્યો તેથી હવે જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન આ સૂત્રથી આરંભાય છે.

(૨) સૌધર્મ કલ્પે દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ:-

-જેમ સૌધર્મ કલ્પમાં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપલમની છે

-તેમ પરિગૃહીતા દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ પણ એક પલ્યોલમ છે અને

-અપરિગૃહીતા દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ પણ એક પલ્યોલમ જ છે.

(૩) ઇશાન કલ્પે દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ:-

જેમ ઇશાન કલ્પમાં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોલમથી કંઈક અધિક છે

તેમ ત્યાં-પરિગૃહીતા દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ-એક પલ્યોલમથી કંઈક વધુ છે

અને અપરિગૃહીતા દેવીની જઘન્ય સ્થિતિ પણ એક પલ્યોલમ થી કંઈક વધુ છે

(૪) જઘન્ય સ્થિતિ સર્વ પ્રતરમાં પલ્યોલમ અને સાધિક પલ્યોલમ એક સરખી જ સમજવી. પ્રતરે પ્રતરે પૂર્વ પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ તે જે-તે પ્રતરની જઘન્ય એમ ન સમજવું

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૪ અને ૪:૩૯ નો સંયુક્ત પાઠ

દો ચેવ સાગરાઈં ઉકકોસેણ વિયાહિઆ

સોહમ્મમ્મિ જહનેણં એગં ચ પલિઓવમં - ❖ ઉત્ત. અ.૩૬-ગા. ૨૨૧

સૂત્ર- ૪:૩૫ અને ૪:૩૯ નો સંયુક્ત પાઠ

સાગરાસાહિયા દુન્નિ ઉકકોસેણ વિયાહિઆ

ઈસાણમ્મિ જહનેણં સાહિયં પલિઓવમં- ❖ ઉત્ત.અ.૩૬-ગા. ૨૨૨

❖ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર- પદ. ૪-સૂત્ર: ૧૦૨ માં પણ આવોજ પાઠ છે.

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૪, ૧૭

(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ સર્ગ-૨૬ શ્લોક ૫૩૭, ૫૪૦

□ [9]પદ:-

-૧ સૌધર્મકલ્પે જઘન્ય આયુ એક પલ્યોલમ તથા

અલ્પ અધિકે પલ્ય કેરુ કલ્પ ઇશાને ભણું

-૨ પદ બીજું આ પૂર્વે સૂત્ર:૪:૩૪/૩૫ માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સમગ્ર સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૪૦

□ [1]સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સાનત્કુમાર કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

□ [2]સૂત્રમૂળ:-* સાગરોપમે

□ [3]સૂત્ર પૃથક:- સ્પષ્ટ જ છે.

□ [4]સૂત્રસાર:-[સાનત્કુમાર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ] બે સાગરોપમની છે.

□ [5]શબ્દ જ્ઞાન:-

સાગરોપમે-બે સાગરોપમ [પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે]

□ [6]અનુવૃત્તિ:-

(૧)સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨)સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્-૪:૩૩ અધિકાર સૂત્ર

(૩)અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ ૪:૩૯ અપરા ની અનુવૃત્તિ

*આવું અલગ સૂત્ર દિગમ્બર પરંપરામાં નથી. તેઓએ સૂત્ર ૪:૩૪ માં પરતપરતઃ સાથે જ આ અર્થને જોડી દીધેલ છે.

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર થકી સાનત્કુમારની જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે તેથી વિશેષ અન્ય કંઈ વાત સૂત્ર કે ભાષ્ય કે ટીકામાં કહેલી નથી

-સમજવાની બુદ્ધિ એ એટલું યાદ રાખવું કે પૂર્વના કલ્પને આધારે જ આ કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ અહીં પ્રથમ કલ્પ સાથે નો સંબંધ હોવાથી પ્રથમ કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ તે આ કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છે માટે અલગ સૂત્ર થી જાણાવેલ છે.

-પ્રત્યેક પ્રતરે બે સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ જ જાણવી

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૬ તથા ૪:૪૦ નો સંયુક્ત પાઠ:-

સાગરાણિ ય સત્તેવ ઉકકોસેણં ઠિઈં ભવે

સર્ણકુમારે જહનનં દુનિં ઉ સાગરોવમા- ❖ ઉત્ત. અ.૩૬-ગા.૨૨૩

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૪ વિવરણ

(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ-૨૭ શ્લોક ૪૬

□ [9] પદ:-

-૧ સાગર બેનું કલ્પ ત્રીજે આયુ ધરતા દેવતા

બેથી અધિકું કલ્પ ચોથે દેવ સુખને સેવતા

-૨ બીજું પદ પૂર્વે સૂત્ર: ૪:૩૬ માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ કહેવાશે

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૪૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી ચોથા માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

□ [2] સૂત્રભૂળ:- * અધિકે ચ

□ [3] સૂત્ર પૃથક્:- સ્પષ્ટ જ છે.

□ [4] સૂત્રસાર:- [ચોથા માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ કરતા] કંઈક અધિક છે

□ [5] શબ્દ જ્ઞાન:-

અધિકે ચ-કંઈક અધિક-[પૂર્વ સૂત્ર: ૪૦ માં જાણાવેલ સ્થિતિ ની તુલનાએ કંઈક અધિકતા દર્શાવે છે]

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

* આ સૂત્ર દિગમ્બર આશ્નાયમાં અલગ પાડેલ નથી પણ સૂત્રની વૃત્તિમાં અર્થ થી જોડેલ છે.

- (૨) સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ૪:૩૩ અધિકાર સૂત્ર
 (૩) અપરા પત્યોપમ. સૂત્ર. ૪:૩૯ અપરા શબ્દની અનુવૃત્તિ
 (૪) સાગરોપમે સૂત્ર ૪:૪૦

□ [7] અભિનવટીકા:- સામાન્યથી સૂત્રકારે માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવેલી હોવાથી ભાષ્યમાં ટીકામાં કે અન્ય ગ્રન્થોમાં કોઈ વિશેષ વ્યાખ્યાદિ થયેલા નથી. તોપણ અહીં કિંચિત્ અભિનવટીકા સ્વરૂપે જણાવવા પ્રયાસ કરેલ છે.

☆ અધિકે આ પદ દ્વિવચનાન્ત છે. કેમ કે પૂર્વ સૂત્રમાં આવેલા શબ્દ સાથે જોડાયેલ છે. અથવા- દ્વિવચનાન્ત એવા સાગરોપમે ની અનુવૃત્તિ હોવાથી અધિકે શબ્દ પણ દ્વિવચનાન્ત કરાયો છે.

☆ સૂત્રકારે મહર્ષિએ સૂત્રમાં કયાય ચોથા કલ્પનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ સૂત્રની અનુવૃત્તિ કરતા ક્રમમાં ચોથો કલ્પ જ આવે તેથી અહીં માહેન્દ્રકલ્પ ના દેવોની આ સ્થિતિ છે તેમ વિધાન કરેલ છે.

☆ સામાન્યથી તો પૂર્વના આ કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે કલ્પ ની જઘન્ય સ્થિતિ ગણાય છે પણ અહીં તેનો સંબંધ બીજા દેવલોક સાથે છે. માટે સાધિક બે સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે.

☆ જઘન્ય સ્થિતિ બધા પ્રતરે સરખી જ હોય છે. તેથી માહેન્દ્ર કલ્પના બારે પ્રતરમાં જઘન્ય સ્થિતિ સાધિક બે સાગરોપમ ની જ સમજવી.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૭ તથા ૪:૪૧ નો સંયુક્ત પાઠ:-

સાહિયા સાગરા સત્ત ઉકકોસેણં ટિઈ ભવે

માહિન્દમ્મિ જહનેણં સાહિયા દુન્નિ સાગરા ❀ ઉત્ત. અ.૩૬ ગા. ૨૨૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-પદ:૪, સૂત્ર-૧૦૨ માં પણ આવો જ પાઠ છે.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૧૪

(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૨૭-શ્લોક ૪૭

□ [9] પદ:-

(૧) આ સૂત્રનું પદ પૂર્વ સૂત્ર:૪૦ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

(૨) આ સૂત્રનું બીજું પદ પૂર્વ સૂત્ર:૩૬ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે સાથે કહેવાયેલ છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૪૨

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ પાંચમા કલ્પ થી અનુત્તર પર્યન્તની જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે.

❑ [2] સૂત્રમૂળ:- પરત: પરત: પૂર્વાપૂર્વાનન્તરા

❑ [3] સૂત્ર પૃથક્:- પરત: પરત: પૂર્વા પૂર્વા અનન્તરા

❑ [4] સૂત્રસાર:- [માહેન્દ્ર કલ્પ પછી] ... પૂર્વપૂર્વ(ના કલ્પની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે) અનન્તર એવા આગળ- આગળના [કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી] અર્થાત્પ [પૂર્વના કલ્પની જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે જ પોતાના કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ સમજવી]

❑ [5] શબ્દ જ્ઞાન:-

પરત: પરત: આગળ આગળની, પછીપછીની

પૂર્વા પૂર્વા-પહેલા-પહેલાની, પૂર્વ-પૂર્વની

અનન્તરા-અનંતર-અનંતરની, અવ્યવહિત પણે તુરંતના બીજા કલ્પની

❑ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) સૌધર્મીદિષુ યથાક્રમમ્ ૪:૩૩-અધિકાર સૂત્ર

(૩) અપરા પલ્યોપમમ. ૪:૩૯ અપરા શબ્દની અનુવૃત્તિ

(૪) વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપઞ્ચદશભિરધિકાનિ ચ

❑ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્રમાં સૂચના અપાયેલી છે. તેથી સૂચનાનુસાર પ્રત્યેક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છૂટી પાડીને સમજવી આવશ્યક છે. કેમ કે મૂળ સૂત્ર તો ફક્ત એટલું જણાવે છે કે “માહેન્દ્ર કલ્પ પછી જે કલ્પો આવેલા છે - તે સર્વે કલ્પોની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી હોય તો - તેના અનન્તર એવા પૂર્વવર્તી કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ મુજબ સમજી લેવી”

આ સૂચના યુક્ત કથનને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે અહીં એક એક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિનું નિદર્શન કરેલ છે.

☆ પાંચમા બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ થી કંઈક વધુ છે.

☆ છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમ છે.

☆ સાતમા મહાશુક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૪ સાગરોપમ ની છે

☆ આઠમા સહસ્રાર કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ ની છે

☆ નવમા આનત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૮ સાગરોપમ ની છે

☆ દશમા પ્રાણત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૮ સાગરોપમ ની છે

નોંધ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આનત-પ્રાણતની સ્થિતિનું કથન સાથે જ કરે છે પરિણામે પૂર્વ સૂત્ર માં કહેવાયા મુજબ આનત-પ્રાણત ની સંયુક્ત જઘન્ય સ્થિતિ-૧૮ સાગરોપમ જ ગણાય છે.

[પરંતુ જો ગ્રન્થાન્તર થી આનત-પ્રાણત બંને ની સ્થિતિનું અલગ કથન સ્વીકારીએ તો

પ્રાણત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૯ સાગરોપમ થશે]

☆ અગીયારમાં આરણ કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ ની છે.

☆ બારમા અચ્યુત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ ની છે.

નોંધ:- સૂત્રોક્ત વ્યાખ્યાનુસાર પૂર્વના આનત-પ્રાણત કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અનન્તર એવા આરણ અચ્યુત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવાય પૂર્વ સૂત્ર ૪:૩૭ મુજબ આનત-પ્રાણતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ છે માટે આરણ-અચ્યુતની જઘન્ય સ્થિતિ પણ ૨૦સાગરોપમ કહી છે

[પરંતુ જો ગ્રન્થાન્તર થી આરણ-અચ્યુત બંનેની સ્થિતિનું અલગ-અલગ કથન સ્વીકારીએ તો અચ્યુત કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ-૨૧ સાગરોપમ થશે]

☆ પ્રથમ સુદર્શન ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમ છે

☆ બીજા સુપ્રતિબદ્ધ ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૩ સાગરોપમ છે

☆ ત્રીજા મનોરમ ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ છે

☆ ચોથા સર્વતોભદ્ર ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ છે

☆ પાંચમા વિશાળ ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૬ સાગરોપમ છે

☆ છઠ્ઠા સુમનસ ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૭ સાગરોપમ છે

☆ સાતમા સૌમનસ્ય ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૮ સાગરોપમ છે

☆ આઠમા પ્રીતકર ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૯ સાગરોપમ છે

☆ નવમા આદિત્ય ઐવેયક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમ છે

☆ વિજય,વૈજયન્ત,જયન્ત,અપરાજિત એ:-

ચાર અનુત્તર વિમાનો માં દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૩૧ સાગરોપમ છે

☆ સર્વાર્થ સિદ્ધમાં જઘન્ય સ્થિતિ હોતીજ નથી તેથી જઘન્યકે ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ એકં સમાન-૩૩ સાગરોપમ ની છે.

ભાષ્ય- સર્વાર્થસિદ્ધે તુ અજઘન્યોત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશત્ ઇતિ ।

☆ આ રીતે સૂત્રાનુસાર એક વાત સ્પષ્ટ બને છે કે જે પૂર્વના કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે અનન્તર એવા પછીના કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છે જેમ કે:-

- મહેન્દ્ર કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે બ્રહ્મલોક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છે -બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ [૧૦ સાગરોપમ] તે લાંતક કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છે.

-એ રીતે છેક વિજયાદિ ચાર સુધી જણાવેલ છે.

☆ સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાન માટે તો ભાષ્યમાં બે સ્થાને ઉલ્લેખ મળે છે.

-૧- સૂત્ર-૪:૩૮ નું ભાષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધે તુ અજઘન્યોત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશત્ ઇતિ-જુઓ સિદ્ધસેનીય ટીકા ભા. ૧: ૩૧૧-સં હીરાલાલ કાપડીયા

-૨- સૂત્ર-૪:૪૨ ...ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાણિ, સાઽજઘન્યોત્કૃષ્ટા સર્વાર્થસિદ્ધે (ઇતિ) આ બંને ભાષ્યો પરથી ફલિત થાય છે કે સર્વાર્થસિદ્ધના વિમાનોના દેવોને જઘન્ય કે

ઉત્કૃષ્ટ એક જ સ્થિતિ હોય છે. તે ૩૩ સાગરોપમની, અથવાતો જધન્ય સ્થિતિ હોતીજ નથી.

✱ વિશેષ:- આ સૂત્રની ભાષ્યમાં એવમ્ આ સર્વાર્થસિદ્ધાદૌ ઇતિ લખેલું છે જો કે આ પાઠ કૌસમાં અલગ જણાવે છે તો પણ હારિભદ્રીય ટીકામાં તેને ઉપલક્ષીને ટીકા કરેલી છે ત્યાં સ્પષ્ટ લખે છે કે

“આ સર્વાર્થસિદ્ધાદિતિ - સર્વાર્થસિદ્ધં યાવત્, આદ્ મર્યાદાયાં ” એટલેકે જધન્યની મર્યાદા સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીજ છે પણ સર્વાર્થ સિદ્ધને લાગુ પડતી નથી.

આ જ ટીકામાં ભાષ્યાનુસારી બીજો પાઠ પણ છે કે વિજય વૈજયંત-જયંત-અપરાજિત એ ચારેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે અને જધન્ય સ્થિતિ ૩૧-સાગરોપમની છે [પાઠ-અતएव एतेष्विति जधन्या एकत्रिंशदेव, उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यवृत्त्यैव सूत्रेऽभिनात्]

□ [8]સંદર્ભ:-

✱ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૪:૩૭ થી ૪:૪૨ નો સંયુક્ત પાઠ:-

સાક્ષિપાઠ:- ઉત્તરાધ્યયન ગાથા ૨૨૫ થી ૨૪૬

દસ ચેવ સાગરાઈં ઉકકોસેણં ઠિઈ ભવે બમ્ભલોએ જહનેણં સત્તઠ સાગરોપમા-	—૨૨૫
ચઠદસ સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈભવે લન્તગમ્મિ જહનેણં દસ ઠ સાગરોપમા	—૨૨૬
સત્તરસ સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈભવે મહાસુકકે જહનેણં ચોદસ સાગરોપમા	—૨૨૭
અઢારસ સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈભવે આળયમ્મિ જહનેણં સત્તરસ સાગરોપમા	—૨૨૮
સાગરા અઠળવીસંં તુ ઉકકોસેણ ઠિઈભવે આળયમ્મિ જહનેણં અઢારસ સાગરોપમા	—૨૨૯
વીસંં તુ સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈભવે પાળયમ્મિ જહનેણં સાગરા અઠળવીસંં	—૨૩૦
સાગરા ઇકક વીસંં તુ ઉકકોસેણ ઠિઈભવે આરળમ્મિ જહનેણં વીસઈં સાગરોપમા	—૨૩૧
બાવીસંં સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈ ભવે અચ્ચુયમ્મિ જહનેણં વીસઈ સાગરોપમા	—૨૩૨
[અતઃ પ્રૈવેયક સ્થિતિ વર્ણનમ્:-] તેવીસ સાગરાઈં ઉકકોસેણ ઠિઈ ભવે પઢમમ્મિ જહનેણં બાવીસંં સાગરોપમા	—૨૩૨
યાવત્ સાગરા ઇ કકતીસંં તુ ઉકકોસેણ ઠિઈભવે	

નવમમ્મિ જહન્નેણં યાવત્ તીસઈસાગરોપમા ૨૪૧

અજહન્નુમણુકકોસા તે તીસં સાગરોપમા

મહાવિમાણેચવ્વટ્ટે ઠિઈ વિયાહિયા ૨૪૩

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ પદ-૪ સૂત્ર ૧૦૨/૭ ૧૩ માં આવો જ પાઠ છે

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

બૃહત સંપ્રહણી-ગા. ૧૩ ઉત્તરાર્ધ, ગાથા-૧૪

ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ-સર્ગ-૨૭-શ્લોક, ૪૭, ૧૩૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૩૪૩, ૩૮૨-૩૮૩, ૪૧૭, ૪૨૦-૪૨૧, ૪૬૮, ૪૭૦-૪૭૧, ૫૭૫, ૫૭૮, ૫૮૦, ૫૮૨, ૫૮૪, ૫૮૬, ૫૮૮, ૫૯૦, ૫૯૨, ૬૨૧, ૬૨૨

□ [9] પદ:-

(૧) સાત સાગર બ્રહ્મલોકે કલ્પ છઠ્ઠો દશ ધરે
સાતમે વળી ચૌદ સાગર આઠમે સત્તર ખરે
આનતાદિક ચાર કલ્પે અઢાર ઓગણીશ સાગર
વીશ એકવીશ જઘન્ય આયુ દેવ ધરતા મનહર
ઐવેયકોના સ્થાન નવમાં આદિ બાવીસ જાણવું
ત્રીસ સાગર સ્થાન નવમે અલ્પ આયુ માનવું
વિજયાદિ ચાર અનુત્તરોમાં એકત્રીશ જ સાગર
સર્વાર્થ સિધ્ધે સર્વ રીતે પૂર્ણ તેત્રીશ મનહરું

(૨) બીજુ પદ આ પૂર્વે સૂત્ર: ૩૭-૩૮ માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સ્થિતિ વિષયક પ્રકરણને અંતે આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪- સૂત્ર: ૪૩

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- ઉપપાત જન્મવાળા દેવોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ તથા જઘન્ય સ્થિતિ વર્ણવી. નારકોની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વે કહી છે. તેથી આ સૂત્ર થકી જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ

□ [3] સૂત્ર પૃથક્:- નારકાણાં ચ દ્વિતીય - આદિષુ

□ [4] સૂત્ર સાર:- બીજી થી સાતમી [નરક સુધીના પૂર્વનરકની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ તે અનન્તર એવા પછીના નરકમાં] નારકોની [જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી]

☆ બીજી શર્કરા પ્રભાનરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૧ સાગરોપમ છે.

☆ ત્રીજી વાલુકાપ્રભાનરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૩ સાગરોપમ છે.

☆ ચોથી પંકપ્રભાનરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૭ સાગરોપમ છે.

☆ પાંચમી ધૂમપ્રભા નરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૧૦ સાગરોપમ છે.

☆ છટ્ટી તમ:પ્રભા નરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૧૭સાગરોપમ છે.

☆ સાતમી મહાતમ:પ્રભા નરકના નારકની જઘન્ય સ્થિતિ - ૨૨ સાગરોપમ છે.

□ [5] શબ્દ જ્ઞાન:-

નારકાણામ્- નારકોની

દ્વિતીયાદિષુ- બીજી વગેરે નરક ભૂમિઓમાં

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્થિતિ: અધિકાર સૂત્ર ૪:૨૯

(૨) પરત: પરત: પૂર્વા પૂર્વાગ્નિનન્તરા - ૪:૪૨

(૩)અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ ૪:૩૯ થી અપરા

□ [7] અભિનવટીકા:-પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી નારકોની જઘન્ય સ્થિતિને સૂત્રકારે જણાવેલી છે.

☆ બીજી થી સાતમી નરકભૂમિના નારકોની જઘન્યસ્થિતિ અહીં અભિનવ ટીકામાં જ જણાવવી હતી. પણ નરકનો પૂર્વાપર સંબંધ અધ્યાય ત્રીજાના આરંભે હતો. એટલે છૂટી ગયેલ વિષય સમજીને તેને સૂત્રસારમાં જ જણાવી દીધો.

☆ અહીં જઘન્ય સ્થિતિનો અધિકાર ચાલે છે. એટલે સૂત્રકારે લાઘવતાને માટે દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ સાથે નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પણ ચાલુ વિષયમાં ગોઠવેલી છે.

☆ નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો આ પૂર્વે અધ્યાય: ૩-સૂત્ર: ૬ માં જણાવેલી જ છે.

☆ સૂત્રનો અક્ષરસઃ અર્થ લઈને સમજીએ તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ની જાણકારી થી જ અહીં જઘન્ય સ્થિતિ નો બોધ થઈ શકે છે.

- કેમ કે આ સૂત્રમાં માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે નારકોની બીજી વગેરે નરકભૂમિ માં

- ત્યાર પછી પૂર્વોક્ત સૂત્રો સ્થિતિ: તથા પરત: પરત:પૂર્વાપૂર્વાગ્નિનન્તરા ની અનુવૃત્તિ થી સૂત્રનો અર્થ વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ શકે છે.

❖ સંકલિત અર્થ:- નારકોને બીજી-ત્રીજી વગેરે ભૂમિમાં અનન્તર એવી પૂર્વ પૂર્વની નારકોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે પછી પછી ની નારકની જઘન્ય ભૂમિ જાણવી તે આ રીતે:-

☆ પહેલી રત્નપ્રભા ભૂમિમાં નારકોની એક સાગરોપમ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે અવ્યવહિત પણે પછીની અર્થાત બીજીશર્કરા પ્રભા નરક ભૂમિના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ સમજવી

☆ બીજી નરકભૂમિના નારકોની ત્રણ સાગરોપમ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અવ્યવહિત પણે પછીની એવી ત્રીજી વાલુકા પ્રભા નરક ભૂમિના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ સમજવી.

☆ એ જ ક્રમમાં ત્રીજી-ચોથી-પાંચમી-છઠ્ઠી નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ સૂત્ર સારમાં જણાવ્યા મુજબ સમજી લેવી.

☆ છટ્ટી તમ:પ્રભા નરકના નારકોની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨-સાગરોપમની છે તે સાતમી મહાતમ: પ્રભાના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી.

☆ નોંધ:- સાતમી મહાતમ: પ્રભામાં અપ્રતિષ્ઠાન નામક જે પ્રતર-ભૂમિ છે ત્યાં તો જઘન્ય સ્થિતિ છે જ નહીં અજઘન્યોત્કૃષ્ટ-૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ જ ત્યાં કહેલી છે.

❖ સાતે નરકમાં પ્રતર દીઠ જથ્થાન્ય સ્થિતિ:-

-૧- પ્રથમ રત્નપ્રભા નરકભૂમિની જથ્થાન્ય સ્થિતિ હવે પછીના સૂત્રમાં કહેવાશે છતાં અહીં સર્ગગ વિષય રૂપે તેનો પણ સમાવેશ કર્યો છે

-૨- દેવલોકમાં જથ્થાન્ય સ્થિતિ એક સમાન હોવાથી પ્રતર દીઠ ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો પણ નરકભૂમિમાં પ્રત્યેક પ્રતરે પણ પરતઃ પરતઃ પૂર્વાપૂર્વાગ્નન્તરા-સ્થિતિ સૂત્ર લાગુ પડે છે તેથી અહીં પ્રત્યેક પ્રતરની જથ્થાન્ય સ્થિતિ ના કોષ્ટક બનાવેલા છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની નોંધ તો પૂર્વે અ. ૩-સૂ. ૬ માં થયેલી જ છે- તદનુસાર પૂર્વ-પૂર્વ પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અવ્યવહિત પણે પછી-પછીના પ્રતરની જથ્થાન્ય સ્થિતિ જાણવી.

(૧) રત્નપ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
જથ્થાન્ય સ્થિતિ	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧૦લા. વર્ષ	૮૦લા. વર્ષ	કોડ પૂર્વ	$\frac{૧}{૧૦}$ સા.	$\frac{૨}{૧૦}$ સા.	$\frac{૩}{૧૦}$ સા.	$\frac{૪}{૧૦}$ સા.	$\frac{૫}{૧૦}$ સા.	$\frac{૬}{૧૦}$ સા.	$\frac{૭}{૧૦}$ સા.	$\frac{૮}{૧૦}$ સા.	$\frac{૯}{૧૦}$ સા.

(૨) શર્કરાપ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧	$૧\frac{૩}{૧૧}$	$૧\frac{૪}{૧૧}$	$૧\frac{૫}{૧૧}$	$૧\frac{૬}{૧૧}$	$૧\frac{૭}{૧૧}$	$૨\frac{૧}{૧૧}$	$૨\frac{૨}{૧૧}$	$૨\frac{૩}{૧૧}$	$૨\frac{૪}{૧૧}$	$૨\frac{૫}{૧૧}$

(૩) વાલુકા પ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
સાગરોપમ સ્થિતિ	૩	$૩\frac{૪}{૯}$	$૩\frac{૫}{૯}$	$૪\frac{૩}{૯}$	$૪\frac{૪}{૯}$	$૫\frac{૩}{૯}$	$૫\frac{૪}{૯}$	$૬\frac{૩}{૯}$	$૬\frac{૪}{૯}$

(૪) પંક પ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
સાગરોપમ સ્થિતિ	૭	$૭\frac{૩}{૭}$	$૭\frac{૪}{૭}$	$૮\frac{૩}{૭}$	$૮\frac{૪}{૭}$	$૮\frac{૫}{૭}$	$૮\frac{૬}{૭}$

(૫) ધૂમ પ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩	૪	૫
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૦	$૧૧\frac{૨}{૫}$	$૧૨\frac{૪}{૫}$	$૧૪\frac{૧}{૫}$	$૧૫\frac{૩}{૫}$

(૬) તમઃપ્રભા ભૂમિ માં નારકોની પ્રતર અનુસાર જથ્થાન્ય સ્થિતિ

પ્રતર	૧	૨	૩
સાગરોપમ સ્થિતિ	૧૭	$૧૮\frac{૨}{૩}$	$૨૦\frac{૧}{૩}$

(૭) મહાતમઃ પ્રભાભૂમિમાં સામાન્યથી જથ્થાન્ય સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમની છે કેમ કે તમઃપ્રભા ભૂમિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમ છે.

— પરંતુ અપ્રતિષ્ઠાન નામક પ્રતર-નરકેન્દ્ર માં અજથ્થાન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ કહેલી છે.

☆ ગ્રન્થાન્તર થી આ રીતે નારકોની જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન અત્રે કરેલ છે. તત્સમ્બન્ધે કોઈ મંતવ્યભેદ અમારી જાણમાં નથી.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર: ૪૩-૪૪ નો સંયુક્ત સંદર્ભ

-સાગરોવમમેગંતુ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત. અ.૩૬-ગા.૧૬૧

પદ્માએ જહનેણં દસ વાસ સહસ્સિયા -

-તિણ્ણેવ સાગરાઉ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત.અ.૩૬-ગા. ૧૬૨

દોચ્ચાએ જહનેણં એગંતુ સાગરોવમે-

-સત્તેવ સાગરાઉ, ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત.અ. ૩૬ ગા. ૧૬૩

તદ્દયાએ જહનેણં તિણ્ણેવ સાગરોવમે

-દસસાગરોપમાઉ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત.અ.૩૬ ગા. ૧૬૪

-ચઉથીએ જહનેણં સત્તેવ વિયાહિયા

સત્તરસ સાગરાઉ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત.અ. ૩૬ ગા. ૧૬૫

પંચમાએ જહનેણં દસ ચેવ વિયાહિયા

-બાવીસ સાગરાઉ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત.અ.૩૬ ગા. ૧૬૬

છટ્ટીએ જહનેણં સત્તરસ વિયાહિયા

તેત્તીસ સાગરાઉ ઉકકોસેણ વિયાહિયા

—ઉત્ત. અ. ૩૬ ગા. ૧૬૭

સત્તમાએ જહનેણં બાવીસાએ વિયાહિયા

❖ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર- ૫૬ ૪-સૂત્ર ૧૪- પેટા સૂત્ર ૪,૭,૧૦,૧૩,૧૬,૧૯ માં આવો જ

પાઠ નરકની સ્થિતિનો છે.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- અ.૩-સૂ.૬-નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા ૨૩૩ થી ૨૩૮

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ સર્ગ:૧૪-શ્લોક ૧૦૭ થી ૧૧૭, ૧૫૦ થી ૧૬૦, ૧૮૬ થી

૧૮૮, ૨૨૫ થી ૨૩૧, ૨૫૨ થી ૨૫૭, ૨૭૭ થી ૨૮૦, ૨૮૪

□ [9]પદ્ય:-

(૧) પ્રથમ નરકે અલ્પ આયુ વર્ષ દશહજાર થી

બીજી નરકે એક સાગર કહ્યું સૂત્ર વિસ્તારથી

ત્રીજી આદિ સાત સુધી આયુ સાગર માનવા

ત્રણ-સાત-દશ વળી સત્તર, ચરમ બાવીસ જાણવા

(૨) પહેલી નરકની જઘન્ય આયુસ્થિતિ વર્ષ દશહજારની

ઉત્કૃષ્ટી ત્યાં સાગરોપમ છે, પછી સાત એમ ગણવાની

નીચે નીચેની ઉત્કૃષ્ટી તે ઉપર ઉપરની જઘન્ય છે.

એક ત્રણ સાત દશ સત્તર બાવીસ ને તેત્રીશ સાગર છે.

- ☐ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલો છે.

અધ્યાય:૪- સૂત્ર: ૪૪

☐ [1] સૂત્ર હેતુ:- પૂર્વસૂત્રમાં બીજી વગેરે નારકના જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવી તેમ આ સૂત્ર થકી પ્રથમ નરકના જીવોની જઘન્ય સ્થિતિને કહે છે.

- ☐ [2] સૂત્ર:મૂળ:-દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્

- ☐ [3] સૂત્ર પૃથક્:-દશ - વર્ષ - સહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્

- ☐ [4] સૂત્ર સાર:- પ્રથમ [નરકમાં નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ] દશ હજાર વર્ષ છે.

- ☐ [5] શબ્દ જ્ઞાન:-

દશ- દશ, સંખ્યાવાચી શબ્દ છે

વર્ષ-વર્ષ, કાળનું માપ છે

સહસ્ર- હજાર, સંખ્યાવાચી શબ્દ છે

પ્રથમાયામ્-પ્રથમ નરકમાં

- ☐ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) અપરા પત્યોપમમધિકં ચ ૪:૩૯ થી અપરા

- ☐ [7] અભિનવટીકા:- માત્ર પ્રથમ નરકની જઘન્ય સ્થિતિને જણાવે છે

- દશવર્ષસહસ્રાણિ-દશહજાર વર્ષ

- પ્રથમાયામ્-પહેલી રત્નપ્રભા ભૂમિમાં [અર્થાત] રત્નપ્રભા ભૂમિમાં રહેલા નારકોની

- આ સૂત્રમાં અપરા અને સ્થિતિ શબ્દની અનુવૃત્તિ પૂર્વસૂત્રમાંથી લીધી છે

☆ પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્ર જુદું કેમ બનાવ્યું?

- પૂર્વસૂત્રમાં માત્ર એટલીજ સૂચના હતીકે પૂર્વપૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અનન્તર એવા પછી પછીનાની જઘન્ય સ્થિતિ છે જ્યારે પ્રથમ નરક પૂર્વે તો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વાળી ભૂમિજ નથી. માટે તેની જઘન્ય સ્થિતિનો આંક અલગ દર્શાવવો જ પડે-તેથી આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું

- ☐ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-પૂર્વસૂત્ર ૪:૪૩ માં અપાઈ ગયો છે

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- બંને સંદર્ભ પૂર્વ સૂત્ર ૪:૪૩ માં અપાયા છે.

- ☐ [9] પદ્ય:- બંને પદ્યો પૂર્વ સૂત્ર-૪:૪૩ સાથે કહેવાઈ ગયા છે

- ☐ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલ છે.

અધ્યાય: ૪- સૂત્ર: ૪૫

❑ [1] સૂત્ર હેતુ:- ભવનપતિ નિકાયના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

❑ [2] સૂત્ર: મૂળ:- મવનેષુ ચ

❑ [3] સૂત્ર પૃથક્:- સ્પષ્ટ જ છે

❑ [4] સૂત્ર સાર:- ભવનોમાં પણ [ભવનપતિ નિકાયના દેવોની પણ-જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ છે.]

❑ [5] શબ્દ જ્ઞાન:-

મવનેષુ- ભવનો - ભવનપતિ દેવોમાં ચ- પણ (અને)

[6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) અપરા પત્યોપમં. ૪:૩૯ અપરા શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવી

(૩) દશવર્ષસહસ્રાણિ. ૪:૪૪

❑ [7] અભિનવટીકા:- આ માત્ર ભવનપતિ નિકાયની સ્થિતિ જણાવે છે

—પૂર્વે થી સ્થિતિ અધિકાર તો ચાલુ જ છે

— અપરા શબ્દની અનુવૃત્તિ હોવાથી તે જઘન્ય સ્થિતિ જ સૂચવે છે.

— દશ હજાર વર્ષ પણ પૂર્વ સૂત્રની અનુવૃત્તિ છે.

—ભવનપતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ પૂર્વસૂત્ર ૪:૩૦, ૩૧, ૩૨ માં જણાવેલી જ છે સૂત્રની લાઘવતા માટે જઘન્ય સ્થિતિ અહીં અલગ કહી છે.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧) ધોમેજ્જાણં જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સિયા ❖ ઉત્ત.અ.૩૬ ગા. ૨૧૮

(૨) ભવણવાસિણં દેવાણં...કાલઠિઈ...જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈ પ્રજ્ઞા.પ-૪ સૂ.૯૫/૭

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અ.૪-સૂ.૩૦, ૩૧, ૩૨

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૪- પૂર્વાર્ધ

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૩ ગાથા ૩૦૬

❑ [9] પદ:-

(૧) ભવનપતિના દેવ કેરું આયુ જઘન્ય જાણજો

વર્ષ દશ હજાર માની સૂત્ર અર્થો ધારજો

(૨) પદ બીજું પછીના સૂત્ર ૪:૪૬ માં આપેલ છે

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલો છે.

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૪૬

□ [1]સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર વ્યન્તર નિકાયના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવવાના હેતુથી રચાયેલ છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:-વ્યન્તરાણાં ચ

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્:- સ્પષ્ટ જ છે

□ [4]સૂત્રસાર:- વ્યન્તરોની પણ-[વ્યન્તર નિકાયના દેવોની પણ જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ છે.]

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

વ્યન્તરાણામ્- વ્યન્તર દેવોની ચ - પણ,(અને)

□ [6]અનુવૃત્તિ:-

(૧)સ્થિતિ: ૪:૩૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨)અપરા પત્રોપમમ. ૪:૩૯ થી અપરા શબ્દની અનુવૃત્તિ

(૩)દશવર્ષસહસ્રાણિ. ૪:૪૪

□ [7]અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર વ્યન્તરોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે

- વ્યન્તરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હવે પછીના સૂત્ર ૪:૩૭ માં જણાવી છે

- પૂર્વે કહ્યા મુજબ દશવર્ષસહસ્રાણિ-અપરા-સ્થિતિ ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે.

- સૂત્રની લાઘવતા માટે વ્યન્તર ની સ્થિતિ અહીં કહેલી છે. જેથી દશ હજાર વર્ષ શબ્દની અનુવૃત્તિ ચાલુ રહે.

- વ્યન્તરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાની બાકી હોવાથી ભવનેષુ અને વ્યન્તરાણામ્ નો સમાસ કરેલ નથી.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧)વન્તરાણાં જહનેણં દસવાસસહસ્સિયા ❖ ઉત્ત. અ.૩૬ ગા. ૨૧૯

(૨)દ્વિતીય પાઠ અગ્રીમ સૂત્રે વર્તેતિ

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અ.૪-સૂ. ૪૭

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૪ પૂર્વાર્ધ

(૨)ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૧૨ શ્લોક ૨૬૦

❑ [9]પદ્ય:-

- (૧) વર્ષ દશ હજાર કેરુ આયુ વ્યન્તર દેવમાં
ઉત્કૃષ્ટ આયુ એક પલ્યોલમ તણું એ સર્વેમાં
(૨) જઘન્ય છે દશ હજાર વર્ષો ભવન વ્યન્તર દેવ તણા
ઉત્કૃષ્ટી પલ્યોલમ ત્યાં કંઈક જયોતિષ્કોની વધુભણા

❑ [10]નિષ્કર્ષ:- સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે નિષ્કર્ષ આપેલો છે.

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૪૭

❑ [1]સૂત્રહેતુ:- વ્યન્તર નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે

❑ [2]સૂત્ર:મૂળ:-*પરાપલ્યોપમમ્

❑ [3]સૂત્ર:પૃથક્:- સ્પષ્ટ જ છે

❑ [4]સૂત્રસાર:- [વ્યન્તર દેવોની]ઉત્કૃષ્ટ [સ્થિતિ] એક પલ્યોલમ છે.

❑ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

પરા- ઉત્કૃષ્ટ

પલ્યોપમમ્-પલ્યોપમ

❑ [6]અનુવૃત્તિ:-

(૧)સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨)વ્યન્તરાણામ્ ૪:૪૬ શબ્દની અનુવૃત્તિ

❑ [7]અભિનવટીકા:- અહીં સૂત્રકાર વ્યન્તરોની સ્થિતિ જણાવે છે

—વ્યન્તર શબ્દની અનુવૃત્તિ પૂર્વ સૂત્રમાંથી લીધી છે.

—પરા-ઉત્કૃષ્ટ, સ્થિતિના વિશેષણ રૂપે આ શબ્દ વપરાયો છે. અપરાસ્થિતિ નો અધિકાર ચાલુ હતો તે અટકાવીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવા માટે જ અહીં પરા શબ્દને પ્રયોજેલ છે.

—પલ્યોપમમ્:-પલ્યોપમ, આયુષ્યનું પ્રમાણ જણાવે છે.

❖ દેવીનું આયુષ્ય:- વ્યન્તર ની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અડધો પલ્યોપમ ભાષ્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

❑ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧)પલિયોપમમેગં તુ ઉકકોસેણ વિયાહિયં ઉત્ત.અ.૩૬-ગા. ૨૧૯

(૨)વાળમંતરાણં ભંતે કેવદ્યં કાલ ટિઙ્ પળ્ણત્તા ? ગોયમા જહનેણં દસવાસ સહસ્સાંદં ઉકકોસેણં પલિઓપમં ❖ પ્રજ્ઞા. પ.૪-સૂ.૧૦૦-૧

* દિગમ્બર આગ્નાય મુજબ આ સૂત્ર પરાપલ્યોપમમધિકમ્ છે.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દેવ તથા દેવી બંનેનું આયુ-ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ-સર્ગ:૧૨-શ્લોક ૨૬૦

(૨) દેવાયુ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૪ ઉત્તરાર્ધ

(૩) દેવી-આયુ બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૬ ઉત્તરાર્ધ

□ [9] પદ્ય:- બંને પદ્યો પૂર્વ સૂત્ર-૪૬ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે કહવાશે

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૪૮

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી જ્યોતિષ દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-* જ્યોતિષ્કાણામધિકમ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- જ્યોતિષ્કાણામ્ અધિકમ્

□ [4] સૂત્રસાર:- [જ્યોતિષ દેવોની] [અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્લોલમ થી] કંઈક અધિક છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

જ્યોતિષ્કાણામ્- જ્યોતિષ દેવોની અધિકમ્ કંઈક અધિક, કંઈક વધારે

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરા પલ્લોપમમ્-૪:૪૭

□ [7] અભિનવટીકા:- જ્યોતિષ્કોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું સામાન્ય કથન છે

☆ હવે પછી કહેવાનારા સૂત્રોમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નું કથન હોવાથી આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ નો અર્થ સૂર્ય-ચંદ્ર જ કર્યો છે. કેમ કે આ સૂત્ર માત્ર સૂર્ય અને ચંદ્રની સ્થિતિને જ લાગુ પડે છે.

☆ પૂર્વસૂત્ર “ પરા સ્થિતિ પલ્લોપમમ્ ” ની અનુવૃત્તિ અહીં ચાલુ છે.

☆ સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે-

— સૂર્યદેવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧ પલ્લોલમ કરતા ૧૦૦૦ વર્ષ અધિક હોય છે અને

— ચંદ્ર દેવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧ પલ્લોલમ કરતા ૧,૦૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક હોય છે.

☆ જ્યોતિષ દેવી:- નું આયુષ્ય શ્રી સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવ્યા મુજબ — અડધો પલ્લોલમ ઉપર ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક હોય છે.

— આ કથન સામાન્ય થી છે વિશેષ કથન ગ્રન્થાન્તર થી નીચે મુજબ છે.

[૧] ચંદ્રની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ અડધો પલ્લોપમ ઉપર ૫૦,૦૦૦ વર્ષ છે

[૨] સૂર્યની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ અડધો પલ્લોપમ ઉપર ૫૦૦ વર્ષ છે

* દિગમ્બર આગ્નાય મુજબ આ સૂત્ર જ્યોતિષ્કાણાં વ એ પ્રમાણે છે.

- [૩] ગ્રહોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ પલ્યોપમ છે
 [૪] નક્ષત્રોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાધિક ૧/૪ પલ્યોપમ કહ્યું છે.
 [૫] તારક દેવોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાધિક ૧/૮ પલ્યોપમ છે.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- જોઈસિયાણં...કાલ ઠિઈ....ઉક્કોસેળં પલિઓવમં
 વાસસયસહસસમ્મહિયં પ્રજ્ઞા. પ.૪ સૂ. ૧૦૧-૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

- (૧) જઘન્ય સ્થિતિ ૪:૫૨-૫૩ જઘન્યા, ચતુર્ભાંગ:
 (૨) ગ્રહોની સ્થિતિ ગ્રહણા. ૪:૪૯
 (૩) નક્ષત્રોની સ્થિતિ નક્ષત્રા. ૪:૫૦
 (૪) તારાઓની સ્થિતિ તારકાણા ૪:૫૧

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- ૧ સૂર્ય-ચંદ્રની સ્થિતિ-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૭
 ૨ ગ્રહ-નક્ષત્ર તારા-બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૮
 ૩ સૂર્યાદિની દેવીની સ્થિતિ -બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૯, ૧૦, ૧૧
 ૪ ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ: ૨૫ શ્લો. ૧૭૪થી ૧૮૨

❑ [9] પદ્ય:-

- (૧) -:સૂત્ર-૪૮, ૪૯, ૫૦ નું સંયુક્ત પદ્ય:-
 જયોતિષ્ક ચક્રે ચન્દ્ર સૂર્ય આયું ઘરતા પલ્યનું
 લાખને વળી સહસ-આધિકે માન ઘરતા વર્ષનું
 ગ્રહતણું એક પલ્ય પૂરૂ માનવું તે સૂત્રથી
 નક્ષત્રમાંહિ પલ્ય અરધુ ધારવું તે માનથી
 (૨) આ સૂત્રનું પદ્ય પૂર્વે સૂત્ર ૪:૪૭ માં કહેવાઈ ગયું છે.

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર નો નિષ્કર્ષ સમગ્ર સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે અલગ આપેલો છે.

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૪૯

- ❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી ગ્રહોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે
 ❑ [2] સૂત્ર:ભૂળ:- *ગ્રહાણામેકમ્
 ❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-ગ્રહાણામ્ - એકમ્
 ❑ [4] સૂત્રસાર:- ગ્રહોની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] એક [પલ્યોલમ ની છે]

*દિગમ્બર આમ્નાય માં આ સૂત્ર નથી.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગ્રહાણામ્- ગ્રહોની, ગ્રહ-જયોતિષ દેવોની

એકમ્ -એક, એક પલ્યોલમ

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૧ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરા પલ્યોપમમ્-૪:૪૭

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વસૂત્ર માં જયોતિષ દેવોની સ્થિતિનું

વિધાન સામાન્યથી કર્યું:-

ગ્રહાણામ્- જયોતિષ ગૃહ વિમાનો માં રહેલા દેવોની [સ્થિતિ]

- પરંતુ તેમાં ગ્રહોની સ્થિતિનો અપવાદ દર્શાવવા આ સૂત્ર રચેલ છે.

☆ ગ્રહોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અડધો પલ્યોલમ છે

- પરા પલ્યોપમમ્, સ્થિતિ ની અનુવૃત્તિ પૂર્વ સૂત્રોથી ચાલુ છે

-જયન્ય સ્થિતિ સૂત્ર ૪:૫૩ માં હવે પછી કહેવાશે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ગૃહવિમાણે ઉકકોસેણં પલ્લિઓવમં પ્રજ્ઞા.પ.૪ સૂ.૧૦૧/૧૧

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૮

(૨) ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ સર્ગ:૨૫-શ્લોક-૧૭૭

□ [9] પદ:-

(૧) પદ-પહેલું પૂર્વસૂત્ર:૪૮ માં અપાઈ ગયું છે

(૨) ગ્રહોતણી ઉત્કૃષ્ટી પલ્યોપમ નક્ષત્રોની અડધી ગણો
ઉત્કૃષ્ટી ત્યાં તારાઓની નક્ષત્રો થી છે અડધી

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલો છે

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૪-સૂત્ર:૫૦

□ [1] સૂત્રહેતુ:- નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*નક્ષત્રાણામધર્મ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:-નક્ષત્રાણામ્ - અર્ધમ્

□ [4] સૂત્રસાર:- નક્ષત્રોની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] અડધો [પલ્યોપમ છે]

* દિગમ્બર આગ્નાયમાં આ સૂત્ર નથી.

☐ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

નક્ષત્રાણામ્ નક્ષત્રોની, નક્ષત્ર-જયોતિષ્ક દેવોની

અર્ષમ્:- અડધો-[પલ્યોલમ]

☐ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરા પલ્યોપમમ્ - ૪:૪૭

☐ [7] અભિનવટીકા:-પૂર્વે સૂત્ર ૪:૪૮માં જયોતિષ્ક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવી

છે, આ સૂત્ર તેનો અપવાદ કરીને નક્ષત્ર જયોતિષ્કની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અલગ દર્શાવે છે.

-નક્ષત્ર-જયોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ સૂત્ર માં કહી છે.

-નક્ષત્ર-દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૧/૪ પલ્યોપમ ની કહી છે.

-અર્ષમ્ એવું સૂત્ર ૫૬ પૂર્વના પલ્યોપમ શબ્દ સાથે સંકડાયેલ છે. તેથી અર્ધપલ્યોપમમ્-અડધું પલ્યોપમ એવો અર્થ થાય છે.

-નક્ષત્રાણામ્ “અશ્વિની-ભરણી આદિ નક્ષત્રોના જયોતિષ્ક દેવોની” એવો અર્થ સમજવો.

☐ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- નક્ષત્રવિમાણે.....ઉકલોસેણં અદ્ધ પલિઓવમં-

❖ પ્રજ્ઞા.પ.૪-સૂ. ૧૦૧/૨૭

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી ગાથા-૮

(૨) ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૨૫-શ્લોક-૧૭૮

☐ [9] પદ્ય:-

(૧) આ પદ્ય સૂત્ર ૪:૪૮ માં અપાઈ ગયું છે

(૨) પદ્ય બીજું સૂત્ર ૪:૪૯ માં અપાઈ ગયું છે

☐ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રને નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલ છે

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૫૧

☐ [1] સૂત્રહેતુ:- તારાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ને આ સૂત્ર જણાવે છે.

☐ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *તારકાણાં ચતુર્માગ:

☐ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- તારકાણામ્ - ચતુ: ભાગ:

☐ [4] સૂત્રસાર:- [જયોતિષ્કોમાં] તારાઓની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧/૪ એટલે કે] ૦૧ પલ્યોલમ ની છે.

* દિગમ્બર આશ્નાયમાં આ સૂત્ર નથી.

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

તારાકાણામ્-તારાઓની

ચતુર્ભાગ:-૧/૪ અથવા ૦

❑ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરા પલ્યોપમમ્ - ૪:૪૭

❑ [7] અભિનવટીકા:- જ્યોતિષ દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું સામાન્ય કથન પૂર્વે સૂત્ર ૪:૪૮

માં કરેલ છે તેમાં તારા-જ્યોતિષ દેવોની સ્થિતિ નો અપવાદ આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

❖ તારાકાણામ્-તારાઓની -અર્થાત જ્યોતિષ માં જે તારા વિમાનો છે. તેમાં રહેલા દેવોની

❖ ચતુર્ભાગ: એટલે ચોથો ભાગ આ શબ્દ પરા પલ્યોપમમ્ સ્થિતિ: સાથે સંકડાયેલ હોવાથી-તેનો ચોથો ભાગ કરતા ૦ પલ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એવો અર્થ થયો.

☆ જઘન્ય સ્થિતિ હવે પછીના સૂત્ર ૪:૫૨ માં કહેલી છે

☆ તારા વિમાનની દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૧/૮ પલ્યોલમ ની છે.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ- તારા વિમાણે....ઉકલોસેણં ચતુર્ભાગ પલિઓવમં

❖ પ્રજ્ઞા.પ.૪-સૂ. ૧૦૧-૩૩

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંપ્રહણી ગાથા ૮ ઉત્તરાર્ધ

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ સર્ગ: ૨૫ શ્લોક-૧૮૧

❑ [9] પદ્ય:-

(૧) પલ્ય ચોથા ભાગમાં વળી તારકો સુખ અનુભવે

આઠમા વળી પલ્ય ભાગે અલ્પ આયુ ભોગવે

(૨) આ પદ્ય પૂર્વે સૂત્ર-૪:૪૯ માં અપાઈ ગયું છે

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ-સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે કહ્યો છે.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૫૨

❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર જ્યોતિષ-તારાઓની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે

❑ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *જઘન્યાત્વષ્ટમાગ:

❑ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- જઘન્યા તુ અષ્ટમાગ:

❑ [4] સૂત્રસાર:- [જ્યોતિષકોમાં તારા વિમાનોના દેવોની] જઘન્ય સ્થિતિ

* દિગમ્બર આશ્નાયમાં તદષ્ટમાગોપરા એ પ્રમાણે સૂત્ર છે.

[પલ્યોપમનો] આઠમો ભાગ [એટલે કે ૧/૮ પલ્યોપમ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

જઘન્યા-ઓછામાં ઓછી [સ્થિતિ]

તુ-પરંતુ

અષ્ટભાગ:આઠમો ભાગ [૧/૮ પલ્યોપમ]

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૧ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરા પલ્યોપમમ્-૪:૪૭ પલ્યોપમમ્

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર ફક્ત તારા વિમાનોના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

✿ જઘન્યા:- જઘન્યા, ઓછામાં ઓછી. આ પદનો સંબંધ સ્થિતિ પદ સાથે રહેલો છે- અર્થાત્ જઘન્ય સ્થિતિને જણાવે છે.

✿ અષ્ટભાગ:- આઠમો ભાગ. આ પદ પલ્યોપમ સાથે સંકડાયેલ છે માટે પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ એવો અર્થ સમજવો

✿ તારા-વિમાનની દેવીનું જઘન્ય આયુ પણ ૧/૮ પલ્યોપમ કહેલું છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- જોર્સિયાણં...કાલઠિઠ્ઠ...જહનેણં પલ્લિઓવમદ્દુભાગે-

✿ પ્રજ્ઞા.પ.૪-સૂ. ૧૦૧-૧

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૮

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ-સર્ગ : ૨૫-શ્લોક: ૧૮૧ પૂર્વાર્ધ

□ [9] પદ:-

(૧) પહેલું પદ સૂત્ર ૪:૫૧ માં કહેવાઈ ગયું છે

(૨) તારાઓની જઘન્ય છે આઠમો ભાગ પલ્યની જયોતિષ્ક ગ્રહ નક્ષત્રો છે ચોથો ભાગ પલ્યની

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સ્થિતિ પ્રકરણને અંતે આપેલો છે

□ □ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૪-સૂત્ર: ૫૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- તારા સિવાયના શેષ જયોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવી.

□ [2] સૂત્ર: ભૂજ:- ચતુર્માગ: શેષાણામ્

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ચતુ: ભાગ: શેષાણામ્

□ [4] સૂત્રસાર:- [તારા સિવાયના] બાકીના [જયોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ] ૦૮

અર્થાત ૧/૪ [પલ્યોપમ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ચતુઃભાગઃ ચોથો ભાગ, ૧/૪, ૦૧ [પલ્યોપમ]

શેષાણામ્-બાકીના

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સ્થિતિ: ૪:૨૯ અધિકાર સૂત્ર

(૨) પરાપલ્યોપમમ્, ૪:૪૭ થી પલ્યોપમમ્ ની અનુવૃત્તિ

(૩) જધન્યાત્વષ્ટભાગ: ૪:૫૨ થી જધન્યા

(૪) જ્યોતિષ્કાણામ્: ૪:૪૮ તે અધિકારનું ગ્રહણ કરવું

□ [7] અભિનવટીકા:- પ્રસ્તુત સૂત્ર જ્યોતિષ્કોમાં તારા વિમાન સિવાયના ચારે જ્યોતિષ્કોના દેવોની જધન્ય સ્થિતિ રજૂ કરે છે.

❖ ચતુર્ભાગ:- ચોથો ભાગ-આ ૫૬ પલ્યોપમ સાથે સંબંધિત છે. તેથી પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ એટલેકે ૧/૪ અથવા ૦૧ પલ્યોપમ

❖ શેષાણામ્:- અહીં જ્યોતિષ્ક દેવોની અનુવૃત્તિ ચાલે છે. તેમાં પૂર્વ સૂત્રમાં તારાઓની જધન્ય સ્થિતિ કહેવાઈ છે તેથી આ સૂત્રમાં તારા સિવાયના બાકીના જ્યોતિષ્કોની જધન્ય સ્થિતિનું ગ્રહણ થશે.

❖ બાકીના એટલે કયા કયા?

પૂર્વ સૂત્ર ૪:૧૩ માં જ્યોતિષ્કોના પાંચ ભેદ કહ્યા છે તેથી બાકીનામાં સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર એ ચારનો સમાવેશ થશે.

-૧- સૂર્યની જધન્ય સ્થિતિ:- ટીકામાં તો ગ્રહનક્ષત્ર ની જધન્ય સ્થિતિનો જ ઉલ્લેખ છે સૂર્ય-ચંદ્રનો ઉલ્લેખ નથી.

• ગ્રન્થાન્તર થી અહીં ત્રણ વિગતો સ્પષ્ટ કરવી પડશે

☆ સૂર્ય ના ઇન્દ્રને જધન્ય સ્થિતિ હોતી જ નથી

☆ સૂર્ય વિમાનના અન્ય દેવોની જધન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્યોપમ છે

☆ સૂર્ય વિમાનની દેવીની જધન્ય સ્થિતિ પણ ૧/૪ પલ્યોપમ છે.

-૨ ચંદ્ર વિમાનની જધન્ય સ્થિતિ:- સૂર્ય વિમાન. માં જણાવ્યા મુજબ ચંદ્ર વિમાનનો પણ ટીકામાં ઉલ્લેખ નથી તેથી તે વિષયમાં ત્રણ બાબતો કહી.

☆ ચંદ્ર વિમાનના ઇન્દ્રને જધન્ય સ્થિતિ હોતી જ નથી

☆ ચંદ્ર વિમાનના અન્ય દેવોની જધન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્યોપમ છે

☆ ચંદ્ર વિમાનની દેવીઓની જધન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્યોપમ છે.

-૩ ગ્રહ અને નક્ષત્ર ની જધન્ય સ્થિતિ

☆ ગ્રહ વિમાનના દેવો તથા દેવી બંનેની જધન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્યોપમ છે.

☆ નક્ષત્ર વિમાનના દેવો તથા દેવી બંનેની જધન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્યોપમ છે.

નોંધ:- ટીકાકારે જધન્ય સ્થિતિ માં માત્ર ગ્રહ-નક્ષત્રોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧) નક્ખત્ત વિમાણે....જહનેણં ચઝભાગં પલિઓવમં પ્રજ્ઞા. પ.૪.સૂ. ૧૦૧-૧૧

(૨) ગહ વિમાણે...જહનેણં..ચઝભાગ પલિઓવમં ❀ પ્રજ્ઞા.પ.૪-સૂ.૧૦૧-૧૧

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) બૃહત્ સંગ્રહણી-ગાથા ૧૧ ઉત્તરાર્ધ

(૨) ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ-સર્ગ:૨૫-શ્લોક ૧૭૬ થી ૧૮૨

□ [9] પદ્ય:-

(૧) તારકો વિણ ચાર સ્થાને અલ્પ આયુ જાણજો

પલ્ય ચોથો ભાગ ઇણ વિધ સૂત્ર ભાવ વિચારજો

(૨) આ પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૫૨ માં અપાઈ ગયું છે

□ [૧૦] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૪:૨૧ થી ૪:૫૩

સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક સૂત્રના અંતે નિષ્કર્ષ આપવાની વિચારણા હતી, છેવટે સમાન એવા ત્રણ-ચાર સૂત્રોને અંતે સંયુક્ત નિષ્કર્ષ આપેલો છે પણ આ અધ્યાયમાં સૂત્ર ૨૯ થી ૫૩ એ પચીસ સૂત્રોમાં માત્ર એક જ વિષય છે દેવોનું આયુ (સ્થિતિ) તેથી ના છૂટકે ૨૫-૨૫ સૂત્રોનો નિષ્કર્ષ સાથે લીધો છે.

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો એવોજ વિચાર થાય કે દેવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ એ વર્ષિયમાં નિષ્કર્ષ શું હોઈ શકે? તો પણ બે મુદ્દા વિચારેલ છે

-૧ ૧૦૦૦૦ વર્ષ થી ૩૩ સાગરોપમનો ગાળો દર્શાવ્યો એટલે આ સુખ કે દુઃખ ઓછામાં ઓછા ૧૦૦૦૦ વર્ષ ટકવાના દુઃખમાંથી મુક્તિ મળવાની નથી અને આ કહેવાતુ સુખ પણ ક્ષણિક છે-નાશવંત છે શાશ્વત નથી. વળી જેઓ ૩૩ સાગરોપમને અનુત્તર સુખ માને છે તે દેવો માટેતો મોક્ષની આડરૂપેજ આ જબ્બરજસ્ત લાંબો ગાળો પસાર થવાનો છે.

આ રીતે આ આયુ સ્થિતિ એક દીવાદાંડી રૂપ છે મોક્ષ મેળવવા મનુષ્ય જન્મ જરૂરી છે. આ દીવાદાંડી આપણને માનવ ભવ કેટલો દૂર તેનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

-૨ દેવ-દેવીના આયુનો તફાવત પણ એક જબરો સંદેશ આપે છે જેમ કે -સૌધર્મ દેવલોકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨ સાગરોપમ, ત્યાંની પરિગૃહીતા દેવીનું આયુ ઉત્કૃષ્ટ થી ૭ પલ્યોલમનું છે તો એક દેવને તેના આયુષ્ય કાળમાં કેટલી દેવી બદલાશે? સામાન્ય ગણિત છે ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોલમે એક સાગરોપમ થાય એટલે કે કરોડો દેવી બદલાય જાય હવે જો જીવને એક ભવમાં કરોડો સુંદર પત્ની મળવા છતાં ભોગોની તૃપ્તિ ન થઈ તો એકાદ-બે સ્ત્રી વડે શું તૃપ્તિ થવાની? માટે ખરું સુખ ભોગમાં નથી પણ ત્યાગમાં છે- તે નિષ્કર્ષ આ આયુષ્યના પ્રમાણ જણાવતા સ્થિતિ પ્રકરણ થી થાય છે માટે ત્યાગ ધર્મને પ્રાધાન્ય આપી મનુષ્યભવ સાર્થક કરી મોક્ષને માટેજ પુરુષાર્થ કરવો:-

અધ્યાય-૪-સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ:૧ - સૂત્રાનુક્રમ

ક્રમ	સૂત્ર	પૃષ્ઠાંક
૧	દેવાશ્ચતુર્નિકાયા:	૫
૨	તૃતીય: પીત લેશ્ય:	૮
૩	દશાષ્ટપચ્ચદ્વાદશવિકલ્પા : કલ્પોપપન્ન પર્યન્તા:	૧૦
૪	ઇન્દ્રસામાનિક ત્રાયસ્ત્રિંશપારિષાદ્યાત્મરક્ષલોકપાલાનીક.-	૧૩
૫	ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જ્યા વ્યન્તર જ્યોતિષ્કા:	૧૬
૬	પૂર્વયોર્દ્વીન્દ્રા	૧૮
૭	પીતાન્ત લેશ્યા:	૨૪
૮	કાયપ્રવીચારા આ એશાનાત્	૨૬
૯	શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દમન: પ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયો:	૨૯
૧૦	પરેઽપ્રવીચારા:	૩૫
૧૧	ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતો.-	૩૮
૧૨	વ્યન્તરા: કિન્નર કિંપુરુષમહોરગગાન્ધર્વયક્ષરાક્ષસભૂત- પિશાચા:	૪૪
૧૩	જ્યોતિષ્કા: સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો પ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ	૫૦
૧૪	મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે	૫૩
૧૫	તત્કૃત: કાલવિભાગ:	૫૮
૧૬	બહિરવસ્થિતા:	૬૩

परिशिष्ट: १ - सूत्रानुक्रम

क्रम	सूत्र	पृष्ठांक
१७	वैमानिकाः	५५
१८	कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च	७०
१९	उपर्युपरि	७१
२०	सौधमैशान सान्तत्कुमारमाहेन्द्र ब्रह्मलोक लान्तक- महाशुक्र सहस्रारेष्णानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु-ग्रैवेयकेषु.	७४
२१	स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियायावधिविषयतोऽधिकाः	८१
२२	गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतोहीनाः	८५
२३	पीतपद्मशुकललेश्या द्वित्रिशेषेषु	८९
२४	प्राग् ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः	८४
२५	ब्रह्मलोकालया लोकांतिकाः	८५
२६	सारस्वतादित्यवह्नयरुणगर्दतोयतुषिताव्याषाध मरुतोऽरिष्टाश्च	१००
२७	विजयादिषु द्विचरमाः	१०४
२८	औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः	१०७
२९	स्थितिः	११०
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतिनां पत्न्योपममर्ध्यम्	१११
३१	शेषाणां पादोने	११२
३२	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिके च	११४
३३	सौधमर्मादिषु यथाक्रमम्	११५

परिशिष्टः १ - सूत्रानुक्रम

क्रम	सूत्र	पृष्ठांक
३४	सागरोपमे	११७
३५	अधिके च	११८
३६	सप्तसानत्कुमारे	१२०
३७	विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च	१२३
३८	आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु.	१२७
३९	अपरा पल्योपममधिकं च	१३०
४०	सागरोपमे	१३२
४१	अधिके च	१३३
४२	परतः परतः पूर्वापूर्वानन्तरा	१३५
४३	नारकाणां च द्वितियादिषु	१३८
४४	दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम्	१४२
४५	भवनेषु च	१४३
४६	व्यन्तराणां च	१४४
४७	परा पल्योपमम्	१४५
४८	ज्योतिष्काणामधिकम्	१४६
४९	ग्रहाणामेकम्	१४७
५०	नक्षत्राणामर्धम्	१४८
५१	तारकाणां चतुर्भागः	१४९
५२	जधन्या त्वष्टभागः	१५०
५३	चतुर्भागः शेषाणाम्	१५१

परिशिष्ट: २-अक्षरादि सूत्रकम्

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१	अधिके च	३५	११८
२	अधिके च	४१	१३३
३	अपरापल्योपममधिकं च	३८	१३०
४	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च	३२	११४
५	आरणाच्युतादू ध्वमेकैकेन नवसु प्रैवेयकेषु.	३८	१२७
६	इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषाद्यात्मरक्षलोकपाला-	४	१३
७	उपर्युपरि	१८	७१
८	औपपातिक मनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः	२८	१०७
९	कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च	१८	७०
१०	कायप्रवीचारा आ एशानात्	८	२६
११	गतिशरीरपरिग्रहादभिमानतो हीनाः	२२	८५
१२	ग्रहाणामेकम्	४८	१४७
१३	चतुर्भागः शेषाणाम्	५३	१५१
१४	जधन्या त्वष्टभागः	५२	१५०
१५	ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्ण-		
	तारकाश्च	१३	५०
१६	ज्योतिष्काणामधिकम्	४८	१४६
१७	तत्कृतः कालविभागः	१५	५८
१८	तारकाणां चतुर्भागः	५१	१४८

परिशिष्टः २-अकारादि सूत्रकम्

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१८	तृतीयः पीतलेश्यः	२	८
२०	त्रायस्त्रिंशलोकपालवज्र्या व्यन्तर ज्योतिष्काः	५	१५
२१	दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम्	४४	१४२
२२	दशाष्टपञ्चद्वादशविषल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः	३	१०
२३	देवाश्चतुर्निकायाः	१	५
२४	नक्षत्राणामर्धम्	५०	१४८
२५	नारकाणां च द्वितीयादिषु	४३	१३८
२६	परतः परतः पूर्वापूर्वानन्तरा	४२	१३५
२७	परापल्योपमम्	४७	१४५
२८	परेऽप्रवीचाराः	१०	३५
२९	पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु	२३	८१
३०	पीतान्तलेश्याः	७	२४
३१	पूर्वयोद्धीन्द्रा	६	१८
३२	प्राग् प्रैवेयकेभ्यः कल्पाः	२४	८४
३३	बहिरवस्थिताः	१६	५३
३४	ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः	२५	८५
३५	भवनवासिनोऽसुरनागविद्युतसुपर्णाग्निवातस्तनि.	११-	३८
३६	भवनेषु च	४५	१४३
३७	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममर्धम्	३०	१११

परिशिष्ट:२-अकारादि सूत्रकम्

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
३८	मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके	१४	५३
३९	विजयादिषु द्विचरमाः	२७	१०५
४०	विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिर.-	३७	१२३
४१	वैमानिकाः	१७	५५
४२	व्यन्तराः किन्नरकिंपुरिषमहोरगगान्धर्वयक्ष राक्षसः	१२-	४४
४३	व्यन्तराणां च	४६	१४४
४४	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः	९	२८
४५	शेषाणां पादोने	३१	११२
४६	सप्तसानत्कुमारे	३६	१२०
४७	सागरोपमे	३४	११७
४८	सागरोपमे	४०	१३२
४९	सारस्वतादित्यवहन्यरुणगर्दतोय तुषिताव्याबाध-	२६	१००
५०	सौधर्मादिषु यथाक्रमम्	३३	११५
५१	सौधर्मेशानसानत्कुमार माहेन्द्र ब्रह्मलोक लान्तक महाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु सर्वथि सिद्धे च	२०	७४
५२	स्थितिः	२९	११०
५३	स्थिति प्रभाव सुखद्युति लेश्या विशुद्धीन्द्रिया-	२१	८१

પરિશિષ્ટ:૩ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ

સૂત્રાઙ્ક	સ્વેતામ્બર સૂત્ર પાઠ:	સૂત્રાઙ્ક	સ્વેતામ્બર સૂત્ર પાઠ:
૨	તૃતીય: પીત લેશ્ય:	૨	આદિતસ્રિષુ પીતાન્તલેશ્યા:
૪	ઈન્દ્રસામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશપારિષદ્વા.	૪	ઈન્દ્રસામાનિક ત્રાયસ્ત્રિંશપારિષદા.
૭	પીતાન્ત લેશ્યા:		સૂત્રં નાસ્તિ
૯	શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દમનપ્રવીચારા	૮	શેષા: સ્પર્શરૂપશબ્દામન: પ્રવીચારા:
	દ્વયોદ્વયો:	૧૨	જ્યોતિષ્કા: સૂર્યાચન્દ્રમસૌ
૧૩	જ્યોતિષ્કા: સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસૌ પ્રહનક્ષત્ર		પ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ
	પ્રકીર્ણતારકાશ્ચ	૧૯	સૌધર્મેશાન સાનત્કુમાર માહેન્દ્ર બ્રહ્મબ્રહ્મોતર
૨૦	સૌધર્મેશાન સાનત્કુમારમાહેન્દ્ર બ્રહ્મલોક		લ્પન્તવકાપિષ્ઠ શુક્રમહાશુક્રશતાતર
	લ્પન્તક મહાશુક્ર સહસ્રારેષ્વાનત		સહસ્રારેષ્વા નતપ્રાણત યોરારણાચ્યુતયાર્ન
	પ્રાણતરારણા—ચ્યુતયોર્નવસુગ્રૈયકેષુ વિજય		વસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજય વૈજયન્ત
	વૈજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વર્થસિદ્ધે ચ		જયન્દ્ય પરાજિતેષુ સર્વર્થસિદ્ધૌ ચ
૨૫	બ્રહ્મલોકલયા લોકાન્તિકા:	૨૪	બ્રહ્મલોકાલયા લૌકાન્તિકા:
૨૬	સારસ્વતાદિત્ય વહન્યરુણ ગર્દતોય તુષિતા	૨૫	સ્થિતિસુરનાગસુપર્ણદ્વીપ શેષાણાં સાગરોપમ
	વ્યાબાધમરુત: (અરિષ્ટાશ્ચ)		ત્રિપલ્યોપમાર્દ્ધહીનમિતા:
૨૮	ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્ય:.....	૨૭	ઔપપાદિક મનુષ્યેભ્ય:.....
૨૯	સ્થિતિ:	૨૮	સ્થિતિસુરનાગસુપર્ણદ્વીપ શેષાણાં
			સાગરોપમત્રિપલ્યોપમાર્દ્ધહીનમિતા:
૩૦	ભવનેષુદક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમર્ધ્યમ		સૂત્રંનાસ્તિ
૩૧	શેષાણાં પાદોને		સૂત્રંનાસ્તિ
૩૨	અસુરેન્દ્રયો: સાગરોપમમધિકં ચ		સૂત્રંનાસ્તિ
૩૩	સૌધર્માદિષુયથાક્રમમ્	૨૬	સૌધર્મેશાનયો: સાગરોપમેઽધિકે
૩૪	સાગરોપમે		_____
૩૫	અધિકે ચ		_____
૩૬	સપ્તસાનત્કુમારે	૩૦	સાનત્કુમારમાહેન્દ્રયો: સપ્ત
૩૭	વિર્ષષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયાદેશ	૩૧	ત્રિસપ્તનવૈકાદશ ત્રયોદશ
	પઞ્ચદશભિરધિકાનિ ચ		પઞ્ચદશભિરધિકાનિ તુ

सूत्राङ्क	स्वेताम्बर सूत्र पाठः	सूत्राङ्क	स्वेताम्बर सूत्र पाठः
३८	आरणाच्युतादूर्ध्वमिकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थ सिद्धे च	३२	आरणाच्युता दूर्ध्वमिकैकेन न्वसुग्रैवेयकेषुविजयादिषुसर्वार्थसिद्धौ च
३९	अपरा पत्योपममधिकं च	३३	अपरा पत्योपममधिकम्
४०	सागरोपमे		सूत्रं नास्ति
४१	अधिके च		सूत्रं नास्ति
४७	परापत्योपमम्	३६	परापत्योपममधिकम्
४८	ज्योतिष्काणामधिकमम्	४०	ज्योतिष्काणां च
४९	ग्रहाणामेकम्		सूत्रं नास्ति
५०	नक्षत्राणामधर्मम्		सूत्रं नास्ति
५१	तारकाणांचतुर्भागः		सूत्रं नास्ति
५२	जधन्यात्वष्टभागः	४१	तदष्टभागोऽपरा
५३	चतुर्भागः शेषाणाम्		सूत्रं नास्ति
	सूत्रं नास्ति	४२	लोकान्तिकानामष्टौ सागरोपमकणि सर्वेषाम्

શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ-સ્પષ્ટીકરણ:-

સૂત્ર:૨- શ્વેતામ્બર પરંપરા મુજબ જ્યોતિષને ફક્ત પીતલેશ્યક કહ્યા છે જ્યારે દિગમ્બરો તેને કૃષ્ણાદિ ચારે લેશ્યાવાળા માને છે.

સૂત્ર:૪- પારિષદ ને સ્થાને દિગમ્બરો પારિષદ માને છે.

સૂત્ર:૭- આ સૂત્ર દિગમ્બરોએ તેઓના બીજા આદિતસ્ત્રિપુ સૂત્ર સાથે જોડી દીધેલ છે

સૂત્ર:૯- દ્વયોર્દ્વયો:પાઠને દિગમ્બરો એ સ્વીકારેલ નથી.

સૂત્ર:૧૩- સૂર્યાષ્વિચન્દ્રમસોને સ્થાને દ્વિવચનાન્ત એવો સૂર્યાચન્દ્રમસૌ પ્રયોગ દિગમ્બર આમ્નાયમાં થયો છે તેમજ પ્રકીર્ણ શબ્દને બદલે પ્રકીર્ણક શબ્દ પ્રયોગ કરેલો છે.

સૂત્ર:૨૦ બાર દેવલોક ને બદલે દિગમ્બરો સોળ દેવલોક માને છે. જેમાં બ્રહ્મ-કાપિષ્ઠ-શુક્ર-શતાર એ ચાર વધારાના છે.

સૂત્ર:૨૫- લોકાન્તિકા: ને બદલે લૌકાન્તિકા: પ્રયોગ કરેલ છે.

સૂત્ર:૨૬- શ્વેતામ્બર પરંપરામાં આઠ તથા નવ બંને ભેદ લોકાન્તિકના સ્વીકારેલા છે જ્યારે લોકાન્તિક મરુત નામક ભેદને દિગમ્બરો સ્વીકારતા નથી

સૂત્ર:૨૮- ઔપપાતિક ને સ્થાને ઔપપાદિક શબ્દ છે જો કે આ રીતે ત ને સ્થાને દ નો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે દિગમ્બરો એ કરેલ છે.

સૂત્ર:૨૯- સ્થિતિ: શબ્દ સાથે દિગમ્બર મતાનુસાર ની અસુરકુમારાદિની સ્થિતિ જોડેલી છે.

સૂત્ર:૩૦-૩૧-૩૨ આ ત્રણે સૂત્રો શ્વેતામ્બર પરંપરાનુસાર આગમ સિદ્ધાંત મુજબ રચાયેલા છે. જે અંગે દિગમ્બરમતમાં “સૂત્ર નથી” એમ જે જણાવેલ છે, ત્યાં મૂળ હકીકત એ છે કે તેઓની માન્યતાનુસાર ની સ્થિતિ તેઓના સૂત્ર: ૨૮ માં કહેવાઈ ગઈ છે.

સૂત્ર:૩૩-૩૪-૩૫- દિગમ્બર આમ્નાય મુજબ આ ત્રણે સૂત્રો-સૂત્ર૨૬માં એક સાથે ગોઠવાયેલા છે.

સૂત્ર:૩૬- દિગમ્બરો માહેન્દ્ર કલ્પની સ્થિતિ પણ સાત સાગરોપમ જણાવે છે.

સૂત્ર:૩૭- માહેન્દ્ર કલ્પની સ્થિતિ જણાવે છે તેથી વિશેષ શબ્દ મુકેલ છે. જે કથન દિગમ્બરો એ પૂર્વ સૂત્રમાં કરેલ છે. પણ ત્યાં કિચિત્ માન્યતા ભેદ છે.

સૂત્ર:૩૮- સર્વાર્થસિદ્ધે ને સ્થાને દિગમ્બરો સર્વાર્થસિદ્ધૌ પદ માને છે.

સૂત્ર:૩૯-ચ નો પ્રયોગ દિગમ્બર મતમાં નથી.

સૂત્ર:૪૦-૪૧ દિગમ્બર મતમાં નથી

સૂત્ર:૪૭-૪૮ અધિકમ્ શબ્દ દિગમ્બર મત મુજબ પૂર્વ સૂત્ર સાથે જોડાયેલ છે

સૂત્ર:૪૯-૫૦-૫૧ બ્રહ્માદિ ત્રણ વૈમાનિકોની સ્થિતિ દિગમ્બર મતે વર્ણવેલ નથી

સૂત્ર:૫૨- અહીં માત્ર શાબ્દિક ફેરફાર છે.

સૂત્ર:૫૩- દિગમ્બરો સ્વીકારતા નથી.

- દિગમ્બર મતાનુસાર સૂત્ર:૪૨ માં લોકાન્તિક દેવોની સ્થિતિ જે શ્વેતામ્બર પરંપરામાં માન્ય જ છે પણ સૂત્ર નથી.

પરિશિષ્ટ:૪ આગમ સંદર્ભ

સૂત્રાંક	આગમ સંદર્ભ	પૃષ્ઠ	સૂત્રાંક	આગમ સંદર્ભ	પૃષ્ઠ
સ્થાનાક્ષ સૂત્રના સંદર્ભો			ઔપપાતિક સૂત્રના સંદર્ભ		
૨	૧/-/૧ લેશ્યા અધિકાર-	૧૦	૪	૪૧-૧(૧૫), ૪(૧૮)	૧૬
૪	૩/૧/૧૩૪-૮થી ૧૫	૧૬	૨૦	૪૩-૧૧	૭૮
૪	૪/૧/૨૪૮	૧૬	સંક્ષેપ સમજ:- પહેલો અંક સૂત્રનો સૂચક છે અને ડેસ પછીનો અંક પેટા સૂત્ર સૂચવે છે.		
૬	૨/૩/૮૪-૧થી ૧૮	૨૨	જીવાજીવાભિગમ સૂત્રના સંદર્ભો		
૭	૧/૧/૫૧	૨૫	૧	૩/૧/૧૧૪ દેવાધિકાર.	૮
૧૦	૨/૪/૧૧૬	૩૪	૧૪	૩/૨/૧૭૭-૧૦, ૧૧	૫૭
૨૫	૮/-/૬૨૩-૫	૮૮	૧૬	૩/૨/૧૭૭-૨૧	૬૬
૨૬	૮/-/૬૮૪-૮૧	૧૦૩	૨૧	૩/૨/૨૧૮	૮૪
૨૬	૮/-/૬૨૩	૧૦૩	૨૧	૩/૨/૨૧૭-૬	૮૪
૨૮	૨/૩/૮૫-૨	૧૦૮	૨૨	૩/૨/૨૧૫ થી ૨૧૮, ૨૧૩	૮૦
સંક્ષેપ સમજ:- ઉપરોક્ત અંકોમાં પ્રથમ અંક સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે બીજો અંક ઉદ્દેશનો અને ત્રીજો અંક સૂત્રનો નિર્દેશ કરે છે.			૨૩	૩/૧/૧૧૫-૭, ૮	૮૩
ભગવતી સૂત્રના સંદર્ભો			૨૮	૧/-/૩૧	૧૦૮
૧	૨/૭/૧	૮	૩૦-૩૧	૩/૧/૧૧૮ થી ૧૨૦	૧૧૩
૧૫	૧૨/૬/૪૫૫	૬૨	સંક્ષેપ સમજ:-પહેલો અંક પ્રતિ પત્તિનો બીજો અંક ઉદ્દેશનો અને ત્રીજો અંક સૂત્રનો સૂચક છે		
૧૫	૧૧/૧૧/૪૨૪-૪	૬૨	પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ના સંદર્ભ		
૧૭	૨૦/૮/૬૮૨-૩	૬૮	૧	૧/૩૮-૧	૮
સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક શતકને સૂચવે છે. બીજો અંક ઉદ્દેશને અને ત્રીજો અંક સૂત્ર ને સૂચવે છે			૩	૧/૩૮-૨, ૩, ૪, ૬	૧૩
			૫	૨/૪૭-૩	૧૭
			૫	૨/૫૦-૩	૧૭

સૂત્રાંક	આગમ સંદર્ભ	પૃષ્ઠ	સૂત્રાંક	આગમ સંદર્ભ	પૃષ્ઠ
	પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સંદર્ભ-ચાલુ			જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ નો સંદર્ભ	
૮થી ૧૦	૩૪/૩૨૩-૧, ૨	૩૭	૧૫	૬/૧૩૫-૧થી ૧૪	૬૨
૧૧	૧/૩૮-૨	૪૪	સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક વક્ષસ્કાર નો સૂચક છે. બીજો અંક સૂત્રનો સૂચક છે		
૧૨	૧/૩૮-૩	૪૯			
૧૩	૧/૩૮-૪	૫૨	દશવૈકલિક નો સંદર્ભ		
૧૮	૧/૩૮-૫	૭૧	૨૮	૪/૧	૧૦૯
૧૯	૧/૫૩-૨, ૯	૭૩	સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક અધ્યયન નો છે બીજો અંક સૂત્રનો છે		
૨૦	૩/૧૨૫-૧૧	૭૯			
૨૨	૨/૫૧થી ૫૩	૯૦	ઉત્તરાધ્યય નો સંદર્ભ		
૨૪	૨/૫૩-૧૪	૯૬	૨૮	૩૬/૧૭૧	૧૦૯
૨૪	૨/૫૩-૧૧	૯૬	૩૪	૩૬/૨૨૧	૧૩૨
૨૭	૧૫/૨૦૧-૨૪	૧૦૬	૩૫	૩૬/૨૨૨	૧૩૨
૨૯	૪/૯૫-૭	૧૧૦	૩૬	૩૬/૨૨૩	૧૩૩
૩૦-૩૧	૪/૯૫-૭થી ૩૧	૧૧૩	૩૭	૩૬/૨૨૪થી ૨૪૩	૧૩૪
૩૨	૪/૯૫-૧૩	૧૧૫	૩૮	૩૬/૨૩૩થી ૨૪૩	૧૩૭
૩૩	૪/૧૦૨-૧	૧૧૭	૩૯	૩૬/૨૨૧	૧૩૮
૪૨	૪/૧૦૨-૭, ૮, ૯	૧૩૨	૪૦	૩૬/૨૨૩	૧૩૩
૪૩-૪૪	૪/૯૪-૪, ૭, ૧૦	૧૩૮	૪૧	૩૬/૨૨૪	૧૩૪
	-૧૩, ૧૬, ૧૯		૪૨	૩૬/૨૨૫થી ૨૪૩	૧૩૭
૪૫	૪/૯૫-૭	૧૪૩	૪૩-૪૪	૩૬/૧૬૧-૧૬૨	૧૪૧
૪૭	૪/૧૦૦-૧	૧૪૫	૪૫	૩૬/૨૧૮	૧૪૩
૪૮	૪/૧૦૧-૧૦	૧૪૭	૪૬	૩૬/૨૧૯	૧૪૪
૪૯	૪/૧૦૧-૧૯	૧૪૮	૪૭	૩૬/૨૧૯	૧૪૫
૫૦	૪/૧૦૧-૨૭	૧૪૯	સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક અધ્યયનનો સૂચક છે, બીજો અંક સૂત્રનો સૂચક છે		
૫૧	૪/૧૦૧-૩૩	૧૫૦			
૫૨	૪/૧૦૧-૧	૧૫૧	અનુયોગ દ્વારના સંદર્ભ		
૫૩	૪/૧૦૧-૧૯	૧૫૩	૨૦	૧૦૩-૧૪	૭૯
૫૩	૪/૧૦૧-૧૯	૧૫૩			

સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક ૫૬ સૂચવે છે બીજો અંક સૂત્રનો સૂચક છે

સંક્ષેપ સમજ:- પ્રથમ અંક સૂત્રનો છે એસ પછીનો અંક પેટા સૂત્રનો છે.

પરિશિષ્ટ:૫-સ્થિતિ-આયુષ્માણ
[૧] ભવનપતિ નિકાયના દેવોનું આયુષ્ય

ક્રમ	ભવનપતિ-દેવ	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	દક્ષિણ-શ્રેણિ ચમરેન્દ્ર	૧-સાગરોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
૨	ઉત્તરશ્રેણિ બલીન્દ્ર	સાધિક૧-સાગરોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
૩	દક્ષિણ-શ્રેણિ ચમરેન્દ્ર બાકીની નવ નિકાય	૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦વર્ષ
૪	ઉત્તરશ્રેણિચમરેન્દ્ર બાકીની નવ નિકાય	૧૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦વર્ષ

[૨] ભવનપતિ નિકાયની દેવીનું આયુષ્ય

ક્રમ	ભવનપતિ-દેવી	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	દક્ષિણ-શ્રેણિ ચમરેન્દ્રની દેવી	૩૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
૨	ઉત્તરશ્રેણિ બલીન્દ્રની દેવી	૪૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
૩	દક્ષિણ-શ્રેણિ ચમરેન્દ્રસિવાય નાબાકીની નવ નિકાયની દેવી	૦૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦વર્ષ
૪	ઉત્તરશ્રેણિ-બલીન્દ્ર સિવાય ના નવ નિકાય ની દેવી	૧૧૧૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦વર્ષ

[૩] વ્યંતર નિકાયના દેવ-દેવીનું આયુષ્ય

વ્યંતર નિકાય	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
-દેવ	૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
-દેવી	૦૧૧ પલ્યોપમ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ

[૪] જયોતિષ નિકાય-દેવોનું આયુષ્ય

ક્રમ	જયોતિષ દેવ	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	ચંદ્ર	૧૫૯૫.૧૯૧૫ વર્ષ	૦૧૫૯૫૦૫૫
૨	સૂર્ય	૧૫૯૫.૧૦૦૦૦૦ વર્ષ	૦૧૫૯૫૦૫૫
૩	ગ્રહ	૧૫૯૫૦૫૫	૦૧૫૯૫૦૫૫
૪	નક્ષત્ર	૦૧૧૧૧૧૧૧૧૧	૦૧૫૯૫૦૫૫
૫	તારા	૦૧૧૧૧૧૧૧૧૧	૧/૮૫૯૫૦૫૫

[૫]વૈમાનિક દેવોનું આયુષ્ય

ક્રમ	વૈમાનિક દેવો	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	૧-સૌધર્મ કલ્પના દેવ	૨ સાગરોપમ	૧-પલ્લોલમ
૨	૨-ઈશાન કલ્પના દેવ	સાધિક-૨સાગરા	સાધિક-૧પલ્લો.
૩	૩-સાનત્કુમારકલ્પના દેવ	૭સાગરોપમ	૨-સાગરોપમ
૪	૪-માહેન્દ્રકલ્પના દેવ	સાધિક૭-સાગરો.	સાધિક-૨સાગરો.
૫	૫-બ્રહ્મલોકકલ્પના દેવ	૧૦ સાગરોપમ	૭-સાગરોપમ
૬	૬-લાંતક કલ્પના દેવ	૧૪ સાગરોપમ	૧૦સાગરોપમ
૭	૭-મહાશુક કલ્પના દેવ	૧૭ સાગરોપમ	૧૪સાગરોપમ
૮	૮-સહસ્રારકલ્પના દેવ	૧૮ સાગરોપમ	૧૭સાગરોપમ
૯	૯-આનત કલ્પના દેવ	૧૯ સાગરોપમ	૧૮સાગરોપમ
૧૦	૧૦-પ્રાણત કલ્પના દેવ	૨૦ સાગરોપમ	૧૯સાગરોપમ
૧૧	૧૧- આરણ કલ્પના દેવ	૨૧ સાગરોપમ	૨૦સાગરોપમ
૧૨	૧૨- અચ્યુત કલ્પના દેવ	૨૨ સાગરોપમ	૨૧સાગરોપમ
૧૩	૧-સુદર્શન ઐવેયકના દેવ	૨૩સાગરોપમ	૨૨સાગરોપમ
૧૪	૨-સુપ્રતિષ્ઠ ઐવેયકના દેવ	૨૪સાગરોપમ	૨૩સાગરોપમ
૧૫	૩-મનોરમઐવેયકના દેવ	૨૫ સાગરોપમ	૨૪સાગરોપમ
૧૬	૪-સર્વતો ભદ્ર ઐવેયકના દેવ	૨૬સાગરોપમ	૨૫સાગરોપમ
૧૭	૫-સુવિશાળ ઐવેયકના દેવ	૨૭સાગરોપમ	૨૬સાગરોપમ
૧૮	૬-સૌમનસ ઐવેયકના દેવ	૨૮સાગરોપમ	૨૭સાગરોપમ
૧૯	૭-સુમનસ ઐવેયકના દેવ	૨૯સાગરોપમ	૨૮સાગરોપમ
૨૦	૮-પ્રિયંકર ઐવેયકના દેવ	૩૦સાગરોપમ	૨૯સાગરોપમ
૨૧	૯-આદિત્ય ઐવેયકના દેવ	૩૧સાગરોપમ	૩૦સાગરોપમ
૨૨	૧ વિજય અનુત્તરના દેવ	૩૩સાગરોપમ	૩૧સાગરોપમ
૨૩	૨વૈજયંત અનુત્તરના દેવ	૩૩સાગરોપમ	૩૧સાગરોપમ
૨૪	૩ જયન્ત અનુત્તરના દેવ	૩૩સાગરોપમ	૩૧સાગરોપમ
૨૫	૪અપરાજિત અનુત્તરના દેવ	૩૩સાગરોપમ	૩૧સાગરોપમ
૨૬	સર્વાર્થસિધ્ધ અનુત્તરના દેવ	૩૩સાગરોપમ	૩૩સાગરોપમ

[૬] જયોતિષ્ક નિકાયની દેવી નું આયુષ્ય

ક્રમ	જયોતિષ્ક દેવી	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	ચંદ્ર વિમાનની દેવી	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦ ઉપર ૫૦૫૦૫૦૫૦ વર્ષ	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦
૨	સૂર્ય વિમાનની દેવી	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦ ઉપર ૫૦૦૦૫૦૫૦ વર્ષ	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦
૩	ગ્રહ વિમાનની દેવી	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦
૪	નક્ષત્ર વિમાનની દેવી	સાધિક ૦૧૧૫૦૫૦૫૦	૦૧૧૫૦૫૦૫૦૫૦
૫	તારા વિમાનની દેવી	સાધિક ૧/૮૫૦૫૦૫૦	૧/૮૫૦૫૦૫૦૫૦

[૭] વૈમાનિક નિકાયની દેવી નું આયુષ્ય

ક્રમ	વૈમાનિક દેવી	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	સૌધર્મ-પરિગૃહીતા દેવી	૭ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ
૨	સૌધર્મ-અપરિગૃહીતા દેવી	૫૦ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ
૩	ઈશાન-પરિગૃહીતા દેવી	૮ પલ્યોપમ	સાધિક-૧ પલ્યોપમ
૪	ઈશાન-અપરિગૃહીતા દેવી	૫૫ પલ્યોપમ	સાધિક ૧ પલ્યોપમ

[૮] નારકીના આયુષ્ય નું પ્રમાણ

ક્રમ	નારકી જીવો	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	રત્નપ્રભા નરકના જીવો	૧-સાગરોપમ	૧૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ
૨	શર્કરા પ્રભા નરકના જીવો	૩-સાગરોપમ	૧-સાગરોપમ
૩	વાલુકા પ્રભા નરકના જીવો	૭-સાગરોપમ	૩-સાગરોપમ
૪	પંક પ્રભા નરકના જીવો	૧૦-સાગરોપમ	૭-સાગરોપમ
૫	ધૂમ પ્રભા નરકના જીવો	૧૭-સાગરોપમ	૧૦-સાગરોપમ
૬	નમઃપ્રભા નરકના જીવો	૨૨-સાગરોપમ	૧૭-સાગરોપમ
૭	મહાતમઃપ્રભા નરકના જીવો	૩૩-સાગરોપમ	૨૨-સાગરોપમ

નોંધ:- આ ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્યાયુ નરકભૂમિને સામાન્યથી આશ્રીને છે. બાકી તેના પ્રતર દીઠ જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ આયુ માટે અધ્યાય:૩ - સૂત્ર ૬ તથા અધ્યાય:૪-સૂત્ર ૪૩ની અભિનવટીકા જોવી

તિર્યચોના આયુષ્યનું પ્રમાણ

ક્રમ	તિર્યચજીવ	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
૨	બાદર પૃથ્વીકાય	૨૨૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૩	બાદર અધ્કાય	૭૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૪	બાદર તેઉકાય	ત્રણ અહોરાત્ર	અંતર્મુહૂર્ત
૫	બાદર વાયુકાય	૩૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૬	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૭	બેઇન્દ્રિય	૧૨ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૮	તેઇન્દ્રિય	૪૮ દિવસ	અંતર્મુહૂર્ત
૯	ચઉરિન્દ્રિય	૬ માસ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૦	પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ જળચર	કોડ પૂર્વ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૧	પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ	કોડ પૂર્વ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૨	પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ભૂજ પુરિસર્પ	કોડ પૂર્વ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૩	પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ચતુષ્પદ	૩ પલ્યોપમ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૪	પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ખેચર	૫ પલ્યોપમ ની અસંખ્યાત મો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૫	પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ જળચર	કોડ પૂર્વ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૬	પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ચતુષ્પદ	૮૪૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૭	પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ખેચર	૭૨૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૮	પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ઉરપરિસર્પ	૫૩૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત
૧૯	પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ભૂજ પુરિસર્પ	૪૨૦૦૦ વર્ષ	અંતર્મુહૂર્ત

મનુષ્ય-આયુનું પ્રમાણ

ક્રમ	મનુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટાયુ	જઘન્યાયુ
૧	ગર્ભજ મનુષ્ય	૩ પલ્યોપમ	અંતર્મુહૂર્ત
૨	સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત

પરિશિષ્ટ: ૬

શાશ્વતા ચૈત્યો તથા પ્રતિમાજીઓનું યંત્ર

ક્રમ	સ્થાન	ચૈત્ય	પ્રત્યેક ચૈત્યે પ્રતિમાજી	કુલ પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૧	મેરુ પર્વત- -ભદ્રશાલ વનમાં -નંદન વનમાં -સૌમનસ વનમાં -પાંડુક વનમાં -ચૂલિકા ઉપર	૪ ૪ ૪ ૪ ૧	૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦	૪૮૦ ૪૮૦ ૪૮૦ ૪૮૦ ૧૨૦
૨	ઉત્તર કુંડમાં	૧	૧૨૦	૧૨૦
૩	દેવ કુંડમાં	૧	૧૨૦	૧૨૦
૪	જંબૂ વૃક્ષ પરિવાર -મધ્યનું જંબૂ વૃક્ષ ૧ -ફરતા જંબૂ વૃક્ષ ૧૦૮ -બાહ્ય વનમાં ૮	૧૧૭	૧૨૦	૧૪૦૪૦
૫	શાલ્મની વૃક્ષ પરિવારના -મધ્યનું શાલ્મની વૃક્ષ ૧ -ફરતા શાલ્મની વૃક્ષ ૧૦૮ -બાહ્ય વનમાં ૮	૧૧૭	૧૨૦	૧૪૦૪૦
૬	ગજદન્તા પર્વત ઉપર	૪	૧૨૦	૪૮૦
૭	નાના દૂહો મધ્યે ઉત્તર કુંડમાં - ૫ દેવકુંડમાં-૫	૧૦	૧૨૦	૧૨૦૦
૮	કંચન ગિરિ ઉપર -ઉત્તર કુંડમાં-૧૦૦ -દેવકુંડમાં - ૧૦૦	૨૦૦	૧૨૦	૨૪૦૦૦
૯	દિગ્ગજ પર્વતો ઉપર	૮	૧૨૦	૯૬૦
૧૦	યમકાદિ ચાર પર્વત	૪	૧૨૦	૪૮૦
-- સરવાળો આગળ લઈ ગયા		૪૭૯	૧૨૦	૫૭૪૮૦

ક્રમ	સ્થાન	ચૈત્ય	પ્રત્યેક ચૈત્યે પ્રતિમાજી	કુલ પ્રતિમાજીની સંખ્યા
	સરવાળો આગળ લાવ્યા.	૪૭૯	૧૨૦	૫૭૪૮૦
૧૧	મોટા કુંડ-૨ -સીતા પ્રપાત કુંડ મધ્યે -સીતોદા પ્રપાતકુંડ મધ્યે	૧ ૧	૧૨૦ ૧૨૦	૧૨૦ ૧૨૦
૧૨	મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં- -૩૨ વિજયના ૩૨ વૈતાલ્ય -૩૨ વિજયની ૬૪નદીના કુંડો -૧૬ વક્ષરકાર -૧૨ અંત નંદી	૩૨ ૬૪ ૧૬ ૧૨	૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦	૩૮૪૦ ૭૬૮૦ ૧૯૨૦ ૧૪૪૦
૧૩	ભરતાદિ ૬ વર્ષક્ષેત્રોમાં -પ્રત્યેક ક્ષેત્રની બે નદીના કુંડો -ભરતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય- -ઐરાવતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય -વૃત્ત, વૈતાલ્ય-	૧૨ ૧ ૧ ૪	૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦	૧૪૪૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૪૮૦
૧૪	૬-વર્ષધર પર્વતોમાં મોટા - ૬ દૂહ પર્વતના કૂટ ઉપર	૬ ૬	૧૨૦ ૧૨૦	૭૨૦ ૭૨૦
	જંબૂદ્વિપમાં કુલ	૬૩૫	૧૨૦	૭૬૨૦૦
	ઘાતકી ખંડમાં - ૧૨૭૨ જંબૂદ્વિપર્વત પૂર્વ ઘાતકી ખંડમાં ૬૩૫ પશ્ચિમ ઘાતકી ખંડમાં ૬૩૫ ઈશ્વકાર પર્વત પર અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં - ૧૨૭૨ -જંબૂદ્વિપની જેમજ-પૂર્વમાં ૬૩૫ પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમમાં ૬૩૫ ઈશ્વકાર પર્વત પર -સરવાળો આગળ લઈ ગયાં	૧૨૭૦ ૨ ૧૨૭૦ ૨	૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦ ૧૨૦	૧,૫૨,૪૦૦ ૨૪૦ ૧,૫૨,૪૦૦ ૨૪૦
		૩૧૭૯	૧૨૦	૩,૮૧,૪૮૦

સ્થાન	ચૈત્ય	પ્રત્યેક ચૈત્યે પ્રતિમાજી	કુલ પ્રતિમાજીની ની સંખ્યા
-સરવાળો આગળ લાવ્યા-	૩૧૭૯	૧૨૦	૩,૮૧,૪૮૦
-માનુષોત્તર પર્વત ઉપર	૪	૧૨૦	૪૮૦
અઢી દ્વીપમાં કુલ ચૈત્ય	૩૧૮૩	૧૨૦	૩,૮૧,૯૬૦
-આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપે- દ્વીપમાં આવેલ જિનાલય -દધિમુખ પર્વત પર-[૪] -અંજનગિરિ પર -[૧] -રતિકર પર્વત પર-[૮] એક દિશામાં આવેલ [૧૩] ચારે દિશા મળીને ૧૩x૪=૫૨ -ચારે દિશામાં રાજધાનીના	૫૨	૧૨૪	૬૪૪૮
-૧૫માં કુંડલ દ્વીપે-	૪	૧૨૪	૪૯૬
-૨૧ માં રૂચક દ્વીપે-	૪	૧૨૪	૪૯૬
તીર્થલોકમાં રહેલા ચૈત્યો	૩૨૫૯	—	૩,૮૧,૩૨૦
વ્યંતર જયોતિષ્ક	અસંખ્યાત અસંખ્યાત	૧૮૦ ૧૮૦	અસંખ્યાત અસંખ્યાત

નોંધ:- વ્યંતર અને જયોતિષ્કમાં અસંખ્યાત જિનાલય હોવાથી તેની
આંકડાકીય સંખ્યાગણના થઈ શકે નહીં

અધોલોકના ભવનોમાં જિનચૈત્યોની સંખ્યા				
ક્રમ	અધોલોકમાં સ્થાન	જિન ચૈત્ય સંખ્યા	પ્રત્યેક ચૈત્યે પ્રતિમા	કુલ જિન પ્રતિમાની સંખ્યા
૧	અસુરકુમાર -દક્ષિણમાં ૩૪લાખ -ઉત્તરમાં ૩૦ લાખ	૬૪,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૧,૫૨,૦૦૦
૨	નાગકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૪લાખ -ઉત્તરમાં ૪૦લાખ	૮૪,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૫,૧૨,૦૦૦
૩	સુવર્ણકુમાર -દક્ષિણમાં ૩૮લાખ -ઉત્તરમાં ૩૪લાખ	૭૨,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૨,૯૬,૦૦૦
૪	વિદ્યુતકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૦લાખ -ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
૫	અગ્નિકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૦લાખ -ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
૬	દ્વીપકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૦લાખ -ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
૭	ઉદંધિકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૦લાખ -ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
૮	દિશિકુમાર -દક્ષિણમાં ૪૦લાખ -ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
૯	વાયુકુમાર -દક્ષિણમાં ૫૦લાખ -ઉત્તરમાં ૪૬લાખ	૯૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૭,૨૮,૦૦૦
૧૦	સ્તનિતકુમાર દક્ષિણમાં ૪૦લાખ ઉત્તરમાં ૩૬લાખ	૭૬,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩,૬૮,૦૦૦
કુલ સંખ્યા		૭,૭૨,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૩૮૯૬૦,૦૦,૦૦૦

ઉર્ધ્વલોકના શાશ્વત ચૈત્યોની સંખ્યા

ક્રમ ઉર્ધ્વલોક	ચૈત્ય સંખ્યા	પ્રત્યેક ચૈત્ય પ્રતિમા	કુલજિન પ્રતિમાજી
૧ સૌધર્મ કલ્પે	૩૨,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૫૭,૬૦,૦૦,૦૦૦
૨ ઇશાન કલ્પે	૨૮,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૫૦,૪૦,૦૦,૦૦૦
૩ સાનત્કુમાર કલ્પે	૧૨,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૨૧,૬૦,૦૦,૦૦૦
૪ માહેન્દ્ર કલ્પે	૮,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૧૪,૪૦,૦૦,૦૦૦
૫ બ્રહ્મલોક કલ્પે	૪,૦૦,૦૦૦	૧૮૦	૭,૨૦,૦૦,૦૦૦
૬ લાંતક કલ્પે	૫૦,૦૦૦	૧૮૦	૯૦,૦૦,૦૦૦
૭ મહાશુક કલ્પે	૪૦,૦૦૦	૧૮૦	૭૨,૦૦,૦૦૦
૮ સહસ્રાર કલ્પે	૬,૦૦૦	૧૮૦	૧૦,૮૦,૦૦૦
૯-૧૦ આનંત-પ્રાણત કલ્પે	૪૦૦	૧૮૦	૭૨,૦૦૦
૧૧ ૧૨ આરણ-અચ્યુત કલ્પે	૩૦૦	૧૮૦	૫૪,૦૦૦
ત્રૈવેયક પ્રથમ ત્રિક	૧૧૧	૧૨૦	૧૩,૩૨૦
ત્રૈવેયક બીજી ત્રિક	૧૦૭	૧૨૦	૧૨,૮૪૦
ત્રૈવેયક ત્રીજી ત્રિક	૧૦૦	૧૨૦	૧૨,૦૦૦
પાંચ અનુત્તર	૫	૧૨૦	૬૦૦
ઉર્ધ્વલોક કુલ સંખ્યા	૮૪,૯૭,૦૨૩		૧૫૨,૯૪,૪૪,૭૬૦

કુલ જિન ચૈત્ય સંખ્યા

૧ ઉર્ધ્વલોક	૮૪,૯૭,૦૨૩	૧૫૨,૯૪,૪૪,૭૬૦
૨ અધોલોક	૭,૭૨,૦૦,૦૦૦	૧૩૮૯,૬૦,૦૦,૦૦૦
૩ તીર્થલોક	૩,૨૫૯	૩,૯૧,૩૨૦
કુલ સંખ્યા	૮,૫૭,૦૦,૨૮૨	૧૫૪૨,૫૮,૩૬૦૮૦

- નોંધ:- (૧) વ્યંતર જયોતિષ્કમાં અસંખ્યાત ચૈત્યો છે.
 (૨) વ્યંતર જયોતિષ્કમાં પ્રતિમાજી પણ અસંખ્ય જ છે.

શાશ્વત ચૈત્યો સંબંધિ વિશેષ વિગતો

[૧] દરેક ચૈત્યમાં ચૌમુખી રૂપે આ પ્રતીમાજી રહેલા છે.

[૨] પૂર્વસન્મુખ ઋષભાનન, દક્ષિણ સન્મુખ ચંદ્રાનન, પશ્ચિમસન્મુખ વારિષેણ, ઉત્તર સન્મુખ વર્ધમાન સ્વામી હોય છે

[૩] ઉર્ધ્વ અને અઘોલોકમાં ઉત્સેધાંગુલ થી સાત હાથ પ્રમાણ ની શાશ્વતી પ્રતીમા હોય છે મધ્યલોકમાં ૫૦૦ ધનુષ ની શાશ્વતી પ્રતીમા હોય છે

[૪] વૈમાનિક વિમાનો, નંદીશ્વર દ્વીપ, કુંડલદ્વીપ, રૂચક દ્વીપમાં શાશ્વત જિનાલય-૧૦૦ યોજન લાંબા-૫૦ યોજન પહોળા-૭૨ યોજન ઊંચા છે.

[૫] દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ, મેરુપર્વતના ચારે વનો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, ગજદન્તા ઇશુકાર, માનુષોત્તર પર્વત પરના, વર્ષઘરપર્વતો પર, ભવનપતિમાં અસુરકુમાર નિકાયના-આટલા ચૈત્યો ૫૦ યોજન લાંબા, ૩૬ યોજન ઊંચા-૨૫ યોજન પહોળા હોય છે.

[૬] ભવનપતિમાં નાગકુમારાદિ બાકીની નિકાયના ચૈત્યો ૨૫યો. લાંબા ૧૨૫ યોજન પહોળા, ૧૮ યોજન ઊંચા હોય છે.

[૭] વ્યન્તર નિકાયના ચૈત્યો ૧૨૫ યોજન લાંબા, ૬૫ યોજન પહોળા, ૮ યોજન ઊંચા હોય છે

[૮] મેરુ પર્વતની યુલિકા, યમકાદિ પર્વત, કંચન ગિરિ પર્વતો, દીર્ઘ વૈતાદ્ય, વૃત્ત વૈતાદ્ય, સર્વે દ્રહોમાં, દિગ્ગજ પર્વતો, જંબૂ વગેરે વૃક્ષો, સર્વે પ્રપાત કુંડોમાં આ ચૈત્યો ૧ ગાઉ લાંબા, ૦૫ ગાઉ પહોળા, ૧૪૪૦ ધનુષ ઊંચા હોય છે.

[૯] જિન પ્રતિમાજી ઉર્ધ્વ અને અઘોલોકમાં પ્રત્યેક જિનાલયમાં ૧૮૦-૧૮૦ પ્રતિમાજી હોય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં ત્રૈવેયક તથા અનુત્તરમાં ૧૨૦-૧૨૦ પ્રતિમાજી હોય છે. તીર્થલોકમાં ૬૦ ચૈત્યોમાં ૧૨૪-૧૨૪ અને ૩૧૯૮માં ૧૨૦-૧૨૦ પ્રતિમાજી હોય છે.

પરિશિષ્ટ:૫ સંદર્ભ સૂચિ

ક્રમ	સંદર્ભ-પુસ્તકનું નામ	ટીકાકાર/વિવેચક વિ.
૧.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમ્ — પ્રથમોભાગ	શ્રી સિદ્ધસેન ગણિજી
૨.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમ્ દ્વિતીયોભાગ	શ્રી સિદ્ધસેન ગણિજી
૩.	તત્ત્વાર્થસૂત્રમ્	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિજી
૪.	સંભાષ્યતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રાણિ (સટીપ્પણ)	શ્રી મોતીલાલ લાધાજી
૫.	સંભાષ્યતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રાણિ (ભાષાનુવાદ)	શ્રી સ્વૃષ્ઠચન્દ્રજી
૬.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (ભાષ્ય તર્કાનુસારિણી ભા.૧)	શ્રી યશોવિજયજી
૭.	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર	શ્રી સુખલાલજી
૮.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર	શ્રી રાજશેખર વિજયજી
૯.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર	શ્રી શાંતિલાલ કેશવલાલ
૧૦.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર સારબોધિની ભા. ૧	શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ
૧૧.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર સારબોધિની ભા. ૨	શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ
૧૨.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર રહસ્યાર્થ	શ્રી શ્રેયસ્કર મંડળ
૧૩.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર હિન્દી અનુવાદ	શ્રી લાભસાગરજી ગણિ
૧૪.	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પદ્યાનુવાદ	શ્રી રામવિજયજી
૧૫.	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પદ્યાનુવાદ	શ્રી સંત બાલજી
૧૬.	તત્ત્વાર્થ પ્રશ્નોત્તર દીપિકા ભાગ -૧	શ્રી શંકરલાલ કાપડીયા
૧૭.	તત્ત્વાર્થ વાર્તિક (રાજવાર્તિક-૧)	શ્રી અકલકુલ દેવ
૧૮.	તત્ત્વાર્થ વાર્તિક (રાજવાર્તિક-૨)	શ્રી અકલકુલ દેવ
૧૯.	તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિકાલંકાર: खण्ड १थीद	શ્રી ચિદાનન્દ સ્વામીજી
૨૦.	તત્ત્વાર્થ વૃત્તિ	શ્રી શ્રુત સાગરજી
૨૧.	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર સુખબોધિવૃત્તિ	શ્રી ભાષ્કર નન્દિજી
૨૨.	તત્ત્વાર્થ સાર	શ્રી અમૃત ચન્દ્ર સૂરિજી
૨૩.	સર્વાર્થ સિદ્ધિ	શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજી
૨૪.	અર્થ પ્રકાશિકા	શ્રી સદાસુખદાસજી
૨૫.	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર/મોક્ષશાસ્ત્ર	શ્રી રામજી વડીલ
૨૬.	તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો	શ્રી દીપરત્ન સાગર
૨૭.	તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ	શ્રી સાગરાનંદ સૂરિજી
૨૮.	તત્ત્વાર્થસૂત્ર કત્વ તન્મતનિર્ણય	શ્રી સાગરાનંદ સૂરિજી

ક્રમ	સંદર્ભ-પુસ્તકનું નામ	ટીકાકાર/વિવેચક વિ.
૨૯.	દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ	શ્રી વિનયવિજયજી
૩૦.	ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ	શ્રી વિનયવિજયજી
૩૧.	કાલ લોકપ્રકાશ	શ્રી વિનયવિજયજી
૩૨.	ભાવ લોકપ્રકાશ	શ્રી વિનયવિજયજી
૩૩.	નય ક્ષર્ણિકા	શ્રી વિનયવિજયજી
૩૪.	પ્રમાણનય — રત્નાવતારિકા ટીકા	શ્રી રત્નપ્રભાચાર્ય
૩૫.	સ્યાદ્વાદ મઞ્જરી	શ્રી મલ્લિષ્ઠેણશૃટિ
૩૬.	વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ૩ ભાગ-૧-૨	શ્રી જિનભદ્રગણિ
૩૭.	બૃહત્ ક્ષેત્ર સમાસ	શ્રી જિનભદ્રગણિ
૩૮.	બૃહત્ સંજ્ઞાહણી	શ્રી જિનભદ્રગણિ
૩૯.	લઘુક્ષેત્ર સમાસ	શ્રી જિનભદ્રગણિ
૪૦.	જીવ વિચાર	શ્રી શાંતિ સૂરિજી
૪૧.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સાર્થ	— — — —
૪૨.	નવતત્ત્વ સાહિત્યસંગ્રહ	શ્રી ઉદયવિજયજી ગણિ
૪૩.	દંડક પ્રકરણ	શ્રી ગજસાર મુનિજી
૪૪.	જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિજી
૪૫.	જંબૂદ્વીપ સમાસ પૂજા પ્રકરણ	શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
૪૬.	પ્રશમરતિ પ્રકરણ	શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
૪૭.	પ્રતિક્રમણ સૂત્ર અભિનવટીકા ભાગ ૧થી ૩	શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી
૪૮.	પંચ સંગ્રહ	શ્રી ચન્દ્ર મહત્તરાચાર્ય
૪૯.	પંચ વસ્તુ	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિજી
૫૦.	શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ	શ્રી રત્ન શેખર સૂરિજી
૫૧.	કર્મગ્રન્થ ૧થી ૫	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિજી
૫૨.	પાશિકસૂત્રવૃત્તિ તથા શ્રમણસૂત્રવૃત્તિ	—
૫૩.	યોગ શાસ્ત્ર	શ્રી હેમચંદ્રા ચાર્યજી
૫૪.	ધર્મરત્ન પ્રકરણ	શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી
૫૫.	અધિધાન રાજેન્દ્ર કોશ ગા. ૧-૭	શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિજી
૫૬.	અત્યપરિચિત સૈદ્ધાન્તિક શબ્દકોષ ૧-૫	શ્રી સાગરનંદસૂરિજી
૫૭.	આગમ સુધાસિંધુ — ૪૫ આગમ મૂલ	શ્રી જિનેન્દ્ર સૂરિજી

અમારા પ્રકાશનો

- [૧] અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-૧ સપ્તાઙ્ગ વિવરણમ્
- [૨] અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-૨ સપ્તાઙ્ગ વિવરણમ્
- [૩] અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-૩ સપ્તાઙ્ગ વિવરણમ્
- [૪] અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-૪ સપ્તાઙ્ગ વિવરણમ્
- [૫] કૃદન્તમાલા
- [૬] ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- [૭] ચૈત્યવન્દ સહ્ગ્રહ-તીર્થ જિન વિશેષ
- [૮] ચૈત્યવન્દન ચોવિશી
- [૯] શત્રુજ્વય મકિત (આવૃત્તિ-દો)
- [૧૦] અભિનવ જૈન પંચાઙ્ગ ૨૦૪૬.
- [૧૧] અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ-૧ શ્રાવક કર્તવ્ય-૧ થી ૧૧
- [૧૨] અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ-૨ શ્રાવક કર્તવ્ય-૧૨ થી ૧૫
- [૧૩] અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ-૩ શ્રાવક કર્તવ્ય-૧૬ થી ૩૬
- [૧૪] નવપદ-શ્રીપાલ [-શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાન રૂપે]
- [૧૫] સમાધિમરણ
- [૧૬] ચૈત્યવંદન માળા [૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો સંગ્રહ]
- [૧૭] તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પ્રબોધટીકા [અધ્યાય-૧]
- [૧૮] તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો
- [૧૯] સિધ્ધાચલનો સાથી (આવૃત્તિ-બે)
- [૨૦] ચૈત્ય પરિપાટી
- [૨૧] અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાશ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- [૨૨] શત્રુજય ભકિત (આવૃત્તિ-બે)
- [૨૩] શ્રી નવકાર મંત્ર નવલાખ જાપ નોંધપોથી
- [૨૪] શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- [૨૫] શ્રી બારવ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો- [આવૃત્તિ-ચાર]
- [૨૬] અભિનવ જૈન પંચાગ-૨૦૪૨
- [૨૭] શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- [૨૮] અંતિમ આરાધના તથા સાધુ સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ
- [૨૯] શ્રાવક અંતિમ આરાધના [આવૃત્તિ-૨]
- [૩૦] વીતરાગ સ્તુતિ સંચય [૧૧૫૧-ભાવવાહી સ્તુતિઓ]

[૩૧]	(પૂજ્ય આગમોદ્ધારક સમુદાયના) કાયમી સંપર્ક સ્થળો	
[૩૨]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૧
[૩૩]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૨
[૩૪]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૩
[૩૫]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૪
[૩૬]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૫
[૩૭]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૬
[૩૮]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૭
[૩૯]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૮
[૪૦]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૯
[૪૧]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય- ૧૦

પુસ્તક સંબંધિ પત્ર સંપર્ક

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીમ.સા.
શ્રી અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 શૈલેષ કુમાર રમણલાલ ધીયા
 સી-૮ વૃન્દાવન વિહાર ફ્લેટ્સ
 રવિ કિરણ સોસાયટી પાસે
 વાસણા-અમદાવાદ-૭

પૂજ્ય મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજી
અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 મહેતા પ્ર.જે
 ફોન- [૦]૭૮૬૬૩ [૨] ૭૮૮૩૦
 જેસંગ નિવાસ, પ્રધાન ડાકઘર પાછળ
 જામનગર-૩૬૧૦૦૧

-:ખાસ સુચના:-

- (૧) પત્ર પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના નામે જ કરવો
- (૨) ગૃહસ્થના નામે કારાયેલ પત્ર વ્યવહારના કોઈ પ્રત્યુત્તર આપને મળશે નહીં
- (૩) ઉપરોક્ત બંને સ્થળે કોઈએ રૂબરૂ જવું નહીં

-દ્રવ્ય સહાયકો:-

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ

પાઠશાળા જામનગર

શ્રી પ્રભુલાલ સંઘરાજ શાહ સ્મારક ટ્રસ્ટ હ.ભાનુભાઈ દોશી

ઉપરોક્ત બંને શ્રુત જ્ઞાનપ્રેમી દ્રવ્ય સહાયકોની સદ્દેથી મદદથી આ કાર્ય આરંભાયું

- ☐ અત્રીતમ વૈયાવચ્ચી સ્વ. પૂ. સાધ્વીશ્રી મલયાશ્રીજી પ્રશિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યાનંદશ્રીજી ના શિષ્યા મુદુભાષી સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી પ્રેરણાથી તપસ્વીની સા. કલ્પપ્રજ્ઞાશ્રીજી તથા સા. પૂર્ણનંદિતાશ્રીજી ના ભદ્રતપ તેમજ સા. ભવ્યજ્ઞાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ ઉપર નિગોદ નિવારણ તપની અનુમોદનાર્યે- સ્વ. સુશ્રાવિકા મેતા મુક્તાબેન નવલચંદ અમરચંદ કામદાર-જામનગરવાળા
- ☐ પ. પૂ. વિદુષી સાધ્વીશ્રી ભવ્યાનંદ શ્રીજીના વિનિત શિષ્યા સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા વિચક્ષણ સા. પૂર્ણદર્શિતાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ નિમિત્તે તપસ્વીની સા. પૂર્ણનંદિતા શ્રીજીના ઉપદેશથી જીનન ભંવરભાઈ જૈન-હ. બી. સી. જૈન જનતા ફેશન કોર્નર-થાણા
- ☐ પ. પૂ. સરલ સ્વભાવી સાધ્વી શ્રી હસમુખશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સા. કનક પ્રભાશ્રીજી મ. ના વ્યવહાર દક્ષ સાધ્વી શ્રીમતિ ગુણાશ્રીજી ના મિલનસાર શિષ્યા સા. જીજ્ઞસાશ્રીજી મ. ની પ્રેરણાથી-કોરડીયા લવચંદભાઈ કુલચંદભાઈ-મુંબઈ
- ☐ જામનગરવાળા નીડર વક્તા શ્રી હેત શ્રીજી મ. ના પ્રશિષ્યા ભદ્રિક પરિણામી સા. લાવણ્યશ્રીજી મ. ના સદુપદેશથી -મોરારબાગ સાતક્ષેત્રમાંના જ્ઞાન ક્ષેત્રની ઉપજમાંથી
- ☐ સરળ સ્વભાવી સાધ્વી શ્રી નિરુજાશ્રીજી ના સંયમ જીવનની અનુમોદનાર્યે સુદીર્ઘ તપસ્વી દૈવીકૃપા પ્રાપ્ત સા. મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી એક ગૃહસ્થ
- ☐ સુપક્ષયુક્ત સ્વ. સા. શ્રી નિરુજાશ્રીજી મ. ના તપસ્વીરત્ના સા. શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના શ્રેણીતપની અનુમોદનાર્યે એક ગૃહસ્થ, હસ્તે સુરેશભાઈ, મુંબઈ
- ☐ રત્નત્રય આરાધકાસાધ્વી શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના તપોમય-સંયમ જીવનના ૨૩માં વર્ષમાં મંગલપ્રવેશ પ્રસંગે-ઠક્કર નેમચંદ ઓતમચંદ બાળાગોળી વાળા પરિવાર

- ☐ વર્ષાતપ આદિ અનેક તપ આરાધકાસા.નિરુજાશ્રીજીના શિષ્યા વિદુષી સા. વિદિતરત્નાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી નિતાબેન હરસુખભાઈ વારીઆ, પોરબંદર
- ☐ આરાધનમય કાળધર્મ પ્રાપ્તા સ્વ.સા.ભવ્યાશ્રીજી ના સ્મરણાર્થે તારાબેન, બાબુલાલ ગીરધરલાલ ઝવેરી જામનગરવાળા હાલ-મુંબઈ
- ☐ વ્યવહાર કુશળ સ્વ.સા.નિરુજાશ્રીજીના ભદ્રિક પરિણામી શિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજીના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી [કુ.જયોત્સનાબહેન] નીદીક્ષા નિમિત્તે તપસ્વી રત્ના સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી આદરીયા વાળા શાહ માલજીભાઈ સૌભાગ્યચંદ તરફથી
- ☐ પ્રશાંત મૂર્તિ સ્વ.સાધ્વી શ્રીનિરુજાશ્રીજી ના શિષ્યા સંયમાનુરાગી સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણા થી, સૌમ્યમૂર્તિ સા. ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી [જયોત્સનાબહેન] નીદીક્ષા નિમિત્તે આર.કે. એન્ટરપ્રાઇઝ, ૪૮૬ કાલબા દેવી રોડ, કૃષ્ણનિવાસ મુંબઈ-૨
- ☐ પ.પૂ.યોગનિષ્ઠ આ. દેવ શ્રીમદ્ બુધ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ના સમુદાવર્તી વ્યવહાર વિચક્ષણા સા. પ્રમોદશ્રીજી મ. ના વર્ધમાન તપોનિષ્ઠા સા. રાજેન્દ્રશ્રીજી ની પ્રેરણાથી
- ☐ દોશી ચંદનબેન ધરમદાસ ત્રીકમદાસ, જામનગર નિવાસી હાલ મુંબઈ
- ☐ અ.સૌ.રેણુકાબેન રાજેનભાઈ મેતા હ. બિજલ-મલય
- ☐ શ્રી વસ્તાભાભા પરિવારના સુશ્રાવક તુલશીદાસ ઝવેરચંદ શેઠ પરિવાર તરફથી હસ્તે પન્નાબેન ટી. શેઠ
- ☐ સ્વ.હેમતલાલ વીઠલજીના સ્મરણાર્થે-પ્રભાબેન તરફથી
- ☐ મેતા પ્રીતમલાલ હરજીવભાઈ તરફથી માતૃશ્રી વાલીબહેન, ધર્મપત્ની ચંદન બહેન, અને પુત્રવધુ ભારતી બહેનના સ્મરણાર્થે
- ☐ હર્ષિદા બહેન ભરતભાઈ મહેતા હ. ચૈતાલી
- ☐ એક સુશ્રવિકા બહેન હ. હીના
- ☐ સ્વ.લીલાધરભાઈ મોતીચંદ સોલાણીના આત્મશ્રેયાર્થે ડો.જે.એલ.સોલાણી

- ☐ એક ગૃહસ્થ હ. નગીનદાસ
- ☐ અ.સૌ.સ્વ.કસુંબા બહેનના આત્મશ્રેયાર્થે હ. પ્રતાપ ભાઈ
- ☐ મહેતા સુખલાલ અમૃતલાલ
- ☐ અ.સૌ સુશ્રાવિકા પુષ્પાબહેન શશીકાન્તભાઈ સુતરીયાં
- ☐ અ.સૌ. ધીરજબેનના વર્ષીતપ નિમિત્તે શ્રી ધીરજલાલ યુનીલાલ કુંડલીયા
- ☐ સુશ્રાવક શ્રી જેઠાલાલ વ્રજલાલ મહેતા
- ☐ અ.સૌ. કીર્તીદા બહેન ડી.કોઠારી
- ☐ શ્રીતારાયંદ પોપટલાલ સોલાણી હ. અનિલભાઈ, ધિનેશભાઈ, બિપીનભાઈ
- ☐ જૈન દર્શન ઉપાસક સંઘ. જામનગર
- ☐ વોરા દુર્લભજી કાલિદાસ
- ☐ સુમિતા કેતનકુમાર શાહ તથા આશાબેન ડી. મહેતા
- ☐ કીસુમુ ની સુશ્રાવિકા બહેનો હ નગીનભાઈ ભાણવડવાળા
- ☐ દિનેશચંદ્ર કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ ઠક્કર હ. શ્રેયાંસ દિનેશચંદ્ર

[6]

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

-: તત્વાર્થભિગમ સૂત્ર અભિનવટીકા દ્રવ્ય સહાયક :-

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ-પાઠશાળા જામનગર.

તથા શ્રી જૈન સંઘ, જામનગરનો સમ્યક્ શ્રુતાનુરાગી શ્રાવકગણ

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન - ૩૫